

अभंगसंकीर्तन

भाग दुसरा)

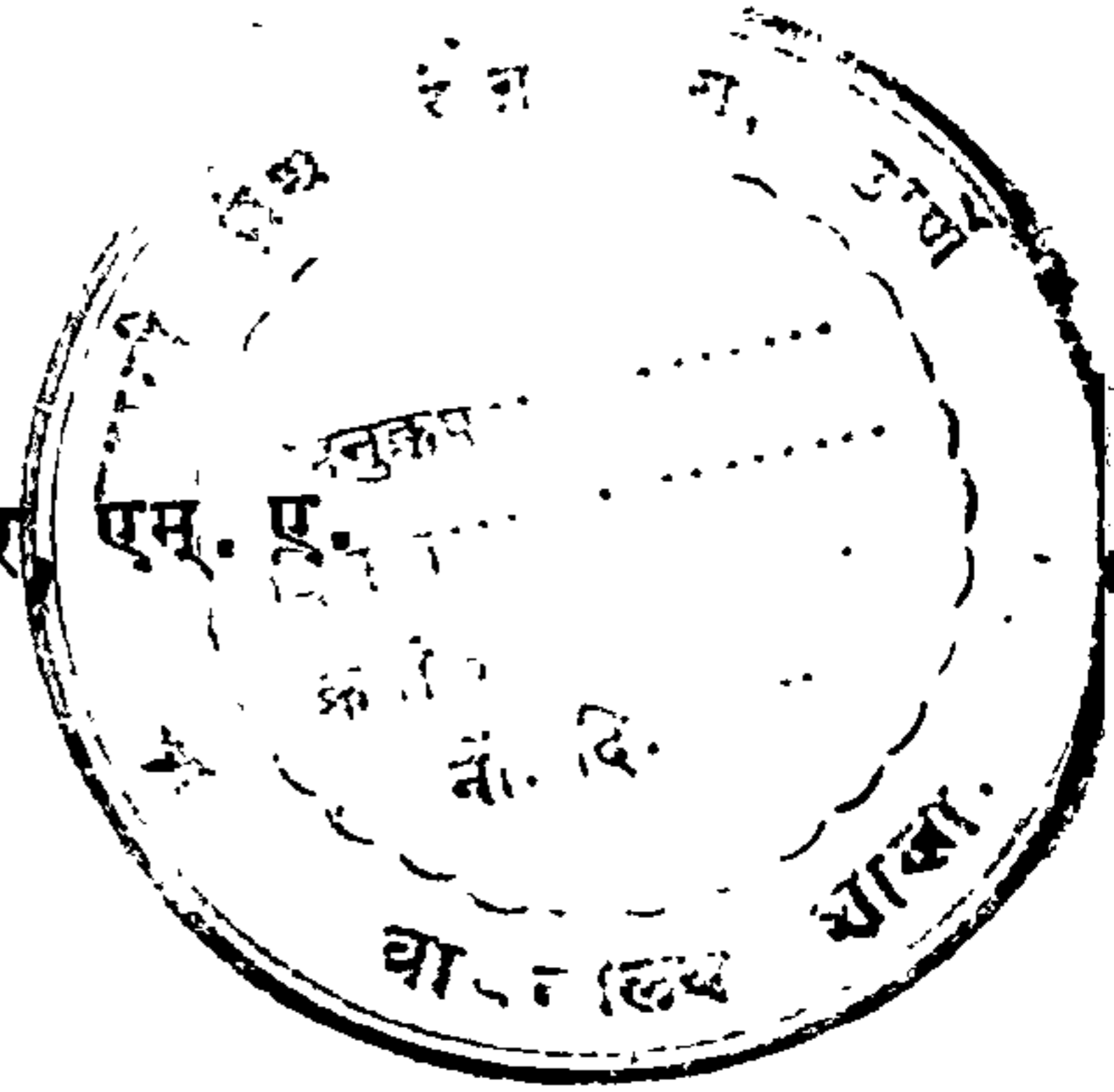
म. ग्रं. सं. ठाणे

य काल्य

नं. १२७५

शंकर वामन दांडेकर

एम. ए.

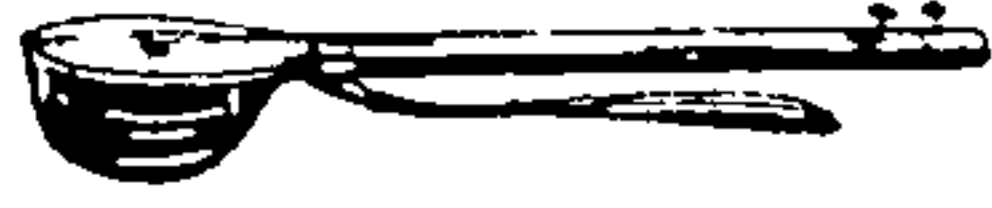
REFBK 0008072

REFBK-0008072

१९५३]

[मूल्य २॥ रुपये

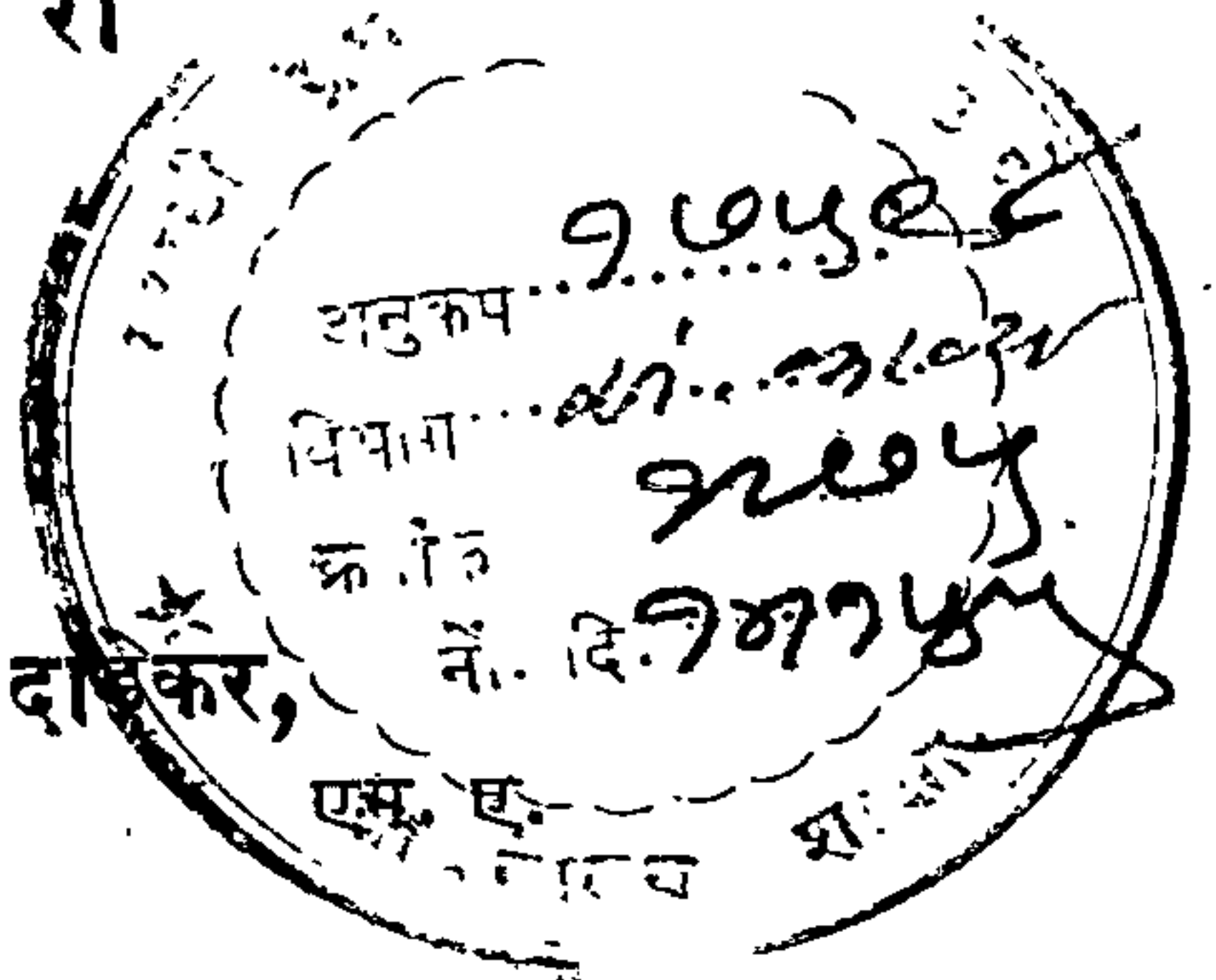
अभंग संकीर्तन

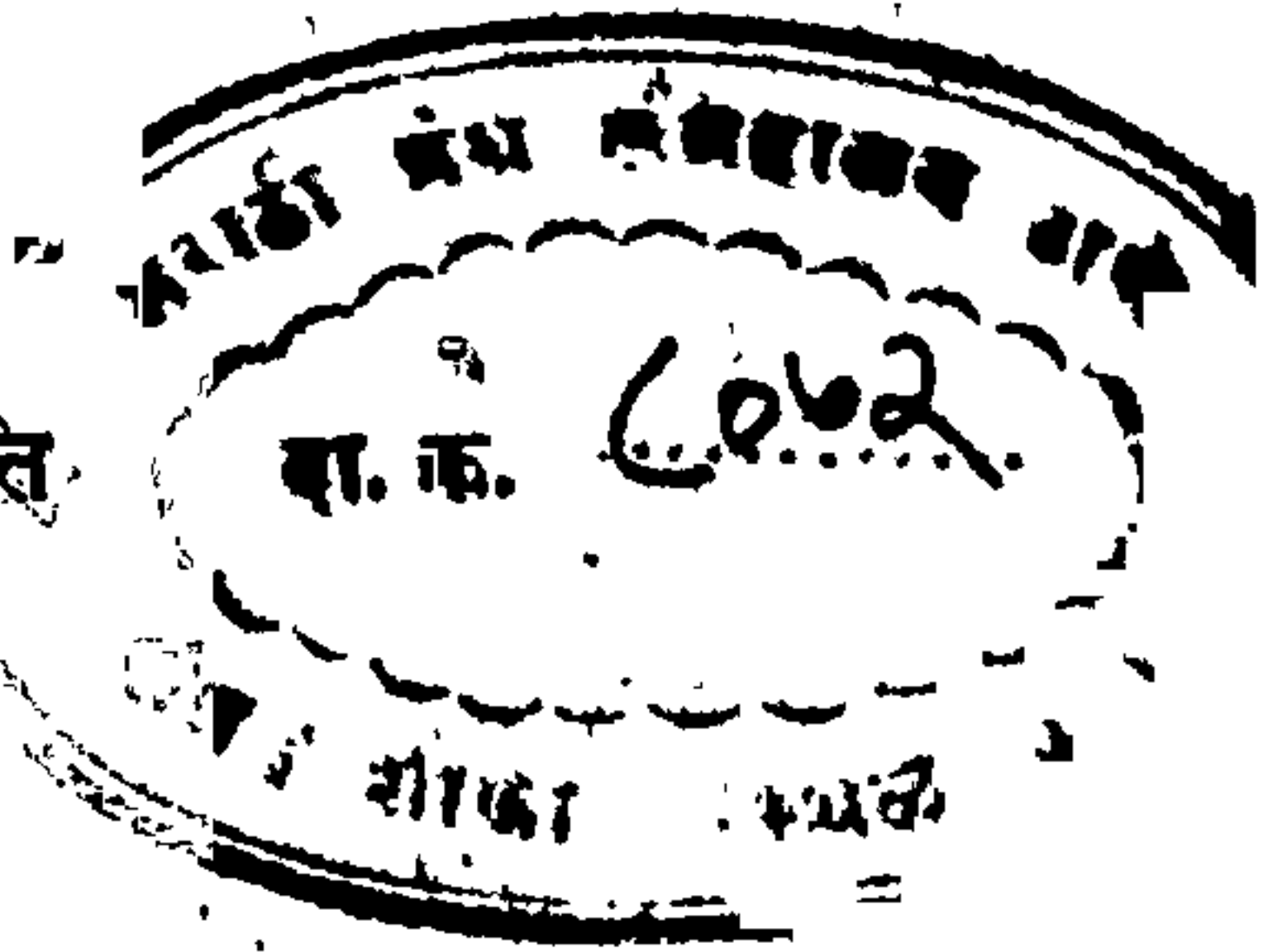
भाग २ रा

शंकर वामन दाडकर,

प्रथमावृत्ति

आषाढी एकादशी, शके १८७५

२२-७-५३

REFBK-0008072

किंमत २॥ रुपये

प्रकाशक :
यशवंत गोपाळ जोशी,
'प्रसाद' प्रकाशन,
६२३ सदाशिव, पुणे २.

[सर्व हक्क स्वाधीन]

मुद्रक :
श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
राजगुरु प्रेस, ४०५ नारायण पेठ,
पुणे २.

ग्रंथकर्त्यांचें निवेदन

गेल्या वर्षाप्रमाणें यंदांही आजच्या शुभदिनीं श्रीतुकाराममहाराजांच्या चरणीं अभंग-संकीर्तन-माला (भाग दुसरा) वाहण्यास आनंद वाटत आहे. या मालेंत प्रसादच्या यंदांच्या वर्षांच्या अंकांतून प्रसिद्ध झालेले नऊ अभंग व त्यांत नवीन दोन, अशा अकरा अभंगांच्या अभंग कुसुमांची ही माला गुंफली आहे.

या मालेकरतां वारकरी भजनास अपरिचित असणाऱ्यांना तुकोबांच्या तत्त्वज्ञान-अध्यात्मांवर प्रकाश पाडणारे पण सामान्यतः माहीत नसणारे असे रसाळ अभंग निवडले आहेत.

यांत भूपाळी, वासुदेव, आंधळा, पांगुळ, गौळण, काला, पंढरपूरचा वारकरी, व अद्वैतज्ञानाच्या बैठकीवरून होणारी उपासना व शेवटीं सत्समागम या विषयांवरील अभंग आले आहेत.

रामेश्वरभट्टांनीं म्हटल्याप्रमाणें तुकोबा जीं ही ' शुद्ध अमृतवाणी वर्षले ' तिच्या सेवनाकडे महाराष्ट्रीयांचें अधिक लक्ष वेधार्वे येवढाच या प्रकाशनाचा हेतु आहे.

आषाढ शु। ११
शके १८७५
पुणें शहर.

शं. वा. दांडेकर

अनुक्रमणिका

१. मार्शे चित्त तुझे पार्थी	-	-	-	-	१
२. बोल बोले अबोले	-	-	-	-	१४
३. आंधळ्यापांगळ्यांचा	-	-	-	-	३७
४. सहज मी आंधळा गा	-	-	-	-	५०
५. पांगुळ झालो देवा	-	-	-	-	७२
६. स्वयें सुखाचे झाले अनुभव	-	-	-	-	९२
७. मै भूली घरजानी वाट	-	-	-	-	१२२
८. ये दर्शे चरित्र केलें नारायणें	-	-	-	-	१३६
९. होय होय वारकरी	-	-	-	-	१५७
१०. घेईन मी जन्म याजसाठी देवा	-	-	-	-	१७७
११. मागणें तें एक तुजप्रति आहे	-	-	-	-	१९८

माझें चित्त तुझे पार्यीं :-

:: भूपाळीचा अभंग ::

माझें चित्त तुझे पार्यीं । राहे ऐसें करीं कांहीं ।
धरोनिया बाहीं । भव हा तारीं दातारा ॥ १ ॥
चतुरा तूं शिरोमणि । गुणलावण्याची खाणी ।
मुकुट सकळां मणी । धन्य तूंचि विठोबा ॥ २ ॥
करीं या तिमिराचा नाश । उदय होउनि प्रकाश ।
तोडीं आशापाश । करीं वास हृदयीं ॥ ३ ॥
पाहें गुंतलों नेणतां । माझी असो तुम्हां चिन्ता ।
तुका ठेवी माथा । पार्यीं आतां राखावें ॥ ४ ॥

प्रस्तुतचा अभंग हा तुकाराममहाराजांचे भूपाळीचे म्हणून जे अभंग आहेत त्यांतील एक उत्कृष्ट अभंग आहे. हे अभंग पहांटेच्या वेळीं होणाऱ्या मजनांत म्हणण्यांत येत असतात.

तुकाराममहाराज या अभंगामध्ये देवाच्याजवळ फार महत्त्वाची अशी मागणी मागतात. मागणीचे स्वरूप व मागण्याची रीत ही कशी असेल हे मागणाऱ्याच्या अधिकारावर अवलंबून आहे. कांहीं मागणारे अशा रीतीने आपली मागणी पुढे मांडतात कीं, त्यांच्या त्या मागण्याच्या पद्धतीमुळे दात्याला धावं अशी झालेली बुद्धीही नाहीशी होते. उलट,

हुशार मागणारा असा असतो कीं; मागावयाला आला तरी कांहीं धावयाचें नाहीं असें ठरवून जरी दाता बसला असला तरी मागणाराचें असें कौशल्य असतें कीं, तो दात्याच्या हृदयाला पाझर फोडतो व मागावयास आलेल्यास इष्ट वस्तु देतो.

मागणाऱ्यांमध्ये हे जसे दोन प्रकार करतां येतील तसेंच दुसऱ्या दृष्टीनें बघितल्यास आणखीही पुढीलप्रमाणें प्रकार करतां येतील.

कांहीं मागणाऱ्यांना आपणाला काय हवें, आहे हेंच समजत नाहीं. उदा०—जसे कांहीं रोगी. त्यांना काय होतें आहे हेंच समजत नाहीं व त्यामुळे वैद्याला काय सांगारें हेंच त्यांना समजत नाहीं. त्या अडाणी रोग्याला जर वैद्यानें विचारलें, “तुझे पोट दुखतें का? तर तो म्हणतो, “नाहीं.” “डोकें दुखतें का?” “नाहीं.” वैद्य कंटाळून विचारतो कीं, “होतें काय?” यावर तो रोगी म्हणतो, “कसनुस होतंय.” आतां त्यावर काय इलाज सांगणार? अशाच प्रसंगाचें वर्णन करणारा खालील श्लोक प्रसिद्धच आहे :

“यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केनाऽपि
घर्षितं । यस्मै कस्मै प्रदातव्यं यद्वा
तद्वा भविष्यति ॥

याहून वेगळा असा एक रोग्याचा प्रकार असतो. त्याला आपल्याला काय होतें आहे हें कळतें. बरें व्हावयाचें म्हणजे काय व तें कशानें होईल हें सुद्धां कळतें. परंतु, त्या बरें होण्याकरितां आवश्यक असणाऱ्या पथ्याचरण, औषधोपचार, औषधि इत्यादि गोष्टींवर त्याचा ताबा नसतो. म्हणून तो वैद्याला सांगत असतो, “वैद्यबुवा, मला काय रोग आहे, मी कशानें बरा होईन हें मला ठाऊक आहे; पण तीं औषधें मला मिळत नाहीं व माझेकडून पथ्य पाळलें जाणार नाहीं. तेव्हां मी तुमच्या रुग्णालयांत येऊन पडतो. तुम्ही कांहीं तरी करा व मला वांचवा.” तसाच हुशार मागणाऱ्यांचा वर्ग असतो. तुकाराममहाराजांच्या ह्या अभंगांतील प्रथम कडव्यावरून तुकाराममहाराज हे तसे ‘हुशार’ मागणारे होते हें उघड होणार आहे. ते म्हणतात— “माझे चित्त तुझ्या चरणांच्या ठिकाणी राहिल

असें करा. तुम्ही म्हणाल काय करूं तर तें मला समजत नाही; पण तुम्ही माझे चित्त ज्याच्या योगानें तुमच्या चरणांच्या ठिकाणीं राहिल असें कांहीं तरी करा व संसारांत बुडत चाललेला जो मी त्या मला ह्या संसारसमुद्रांतून हात धरून वरतीं काढा. मी आपल्याजवळ ही मागणी करतो याचें कारण माझ्या स्वतःच्या बलानें हा संसार-समुद्र तरून जाईन हें अशक्य आहे. कारण तो ब्रह्मदेवादिकांना सुद्धां स्वतःच्या बलानें तरून जाणें अशक्य आहे.

करितां विचार । तो हा दृढ संसार ।

ब्रह्मादिकां पार. । नुलंघवे सामर्थ्ये ॥

मी तर त्यांत बुडतो आहे. मी आपल्याजवळ मागणी करतो याचें कारण असें आहे कीं, आपण दाते (दातार) आहांत. ”

“ माझे चित्त तुझे पार्यीं । राहे ऐसें करीं कांहीं ।

धरोनिया बाहीं । भव हा तारीं दातारा ॥ १ ॥

तुकाराममहाराज भगवंताला ‘दातार’ असें संबोधितात हें योग्यच आहे. ज्ञानेश्वरींत एके ठिकाणीं अर्जुनानें भगवंताच्या दातृत्वाचें वर्णन केलें आहे. सामान्यतः दाता याचकानें जेवढें मागितलें असेल तेवढेंच देतो व देतांनाही ज्याला आपण देतो तो आपला शत्रु कीं मित्र आहे याचा विचार करून देतो. भगवंताचें दातृत्व याहून वेगळेंच आहे. अर्जुन म्हणतो :—

“ तुझे औदार्य जाणों स्वतंत्र । देतां न म्हणसी पात्रापात्र ।

पैं कैवल्या ऐसें पवित्र । जें वैरियांहीं दिधलें ॥

तुवां सनकादिकांचेनि मानें । सायुर्ज्यीं सौरसु दिधला पूतने ।

जे विषाचेनि स्तनपानें । मारूं आली ॥ हा गा राजसूययागा-

च्या सभासदीं । देखतां त्रिभुवनाची मांदी । कैसा शतधा

दुर्वाक्यशब्दीं । निस्तेजिलासी ॥ ऐसिया अपराधिया शिशुपाळा ।

आपणपें ठावो दिधला गोपाळा । आणि उत्तानचरणाचिया

बाळा । काइ ध्रुवपदीं चाड ॥ तो वना आला,याचिलार्गी ।
जे बैसावें पितयाचिया उत्सर्गी । कीं तो चंद्रसूर्यादिकां परिस-
जर्गी । श्लाघ्यु केला ॥ ऐसा वनवासिया सकळां । देतां एकचि-
तूं घसाळा । पुत्रा आळवितां अजामिळा । आपणपें देसी ॥
जेणें उरीं हाणितलासी पांपरा । तयाचा चरण वाहसी दातारा ।
अद्भुनि वैरियाच्या कलेवरा । विसंबसीना ॥ ऐसा अपकरिया तुझा
उपकार । तूं अपात्रींही परी उदार ॥ अ. ११-९८-१०६.

तुकारामबोवा देवाला 'दातार' असें संबोधितात यांत हेतु असा
कीं, देवाच्या दातृत्वाची त्याला जाणीव करून देऊन आपली मागणी
स्वीकारण्यास त्याला उद्युक्त करावें.

तुकारामबोवांचें हें आपलें गुणवर्णन ऐकून भगवान् देण्यास तयार
होतील; पण आपली मागणी जरा जड असल्यानें देव असें म्हणण्याचा
संभव आहे कीं, माझी तुला मदत करायची इच्छा आहे; पण तूं या
भवसागरांत इतका खोल बुडून गेला आहेस कीं, तुला वरतीं काढण्या-
साठीं काय युक्ति करावी हें मला सुचत नाहीं. अशी अडचण पुढें येईल
असें कल्पून तुकाराममहाराज पुढील कडव्यांत देवाचें पुढीलप्रमाणें
वर्णन करतात :

चतुरा तूं शिरोमणी । गुणलावण्याची खाणी ।

मुकुट सकळां मणी । धन्य तूंचि विठोबा ॥ २ ॥

“तूं चतुरांमध्ये श्रेष्ठ आहेस. गुण व लावण्याची खाण आहेस.
(फार काय!) सगळ्यामध्ये श्रेष्ठ असा तूं आहेस. हे विठोबा, खरोखर
सर्वांत तूंच धन्य आहेस.”

तुकाराममहाराज देवाला चतुरांमध्ये श्रेष्ठ असें म्हणतात हें किती
यथार्थ आहे याची कल्पना जो या जगाच्या इतिहासाकडे बघेल त्याला
सहज येईल. पुराणांतलाच एक चांगला दाखला द्यावयाचा तर तो
खालील देतां येईल :

हिरण्यकशिपूने तपश्चर्या केली. ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन त्याला 'वरं ब्रूहि' म्हणाले. हिरण्यकशिपूने आपण अमर व्हावे असा वर मागितला. त्यावर ब्रह्मदेव म्हणाले, "मीच मरका असल्याने तू मागतोस तो वर मी कसा देऊं शकणार ? तू दुसरे कांही माग." हें ऐकून हिरण्यकशिपु आपली बुद्धि चालवून भाषा वेगळी, पण मागण्याचें अंतःस्वरूप तेंच असें मागूं लागला. तो म्हणाला, "मला दिवसां मरण नको, रात्रीं मरण नको!" ब्रह्मदेव म्हणाले, 'तथास्तु.' त्यावर हिरण्यकशिपु पुढें मागूं लागला, "मला आंत मरण येऊं नये, बाहेर येऊं नये, मला मानवांकडून मरण नसावें व मानवेतरांकडून मरण नसावें!" ब्रह्मदेव या त्याच्या मागण्याला तथास्तुच म्हणत राहिले. कारण त्यांना ठाऊक होतें की, मानवानें कितीही हुशारी दाखविली तरी त्याच्याहीपेक्षां सृष्टीचे उत्पत्ति-स्थितिसंहारक भगवान् किती तरी पटींनी अधिक हुशार आहेत. शेवटीं असें दिसून येतें की, भगवन्तांनीं नरसिंह अवतार धारण करून हिरण्यकशिपूच्या सगळ्या मागण्यांतून वाट काढून त्याला मारलें. या कथनाचें तात्पर्य असें आहे की, मोठमोठ्या मानवांनीं, दानवांनीं कितीही चतुराई केली तरी देवाच्या चतुराईशीं ती पुरी पडेल असें कधीच झालें नाहीं. म्हणूनच तुकाराममहाराज देवाला तूं चतुरांमध्ये श्रेष्ठ आहेस असें म्हणतात. हें म्हणण्यांत अर्थातच त्यांना असें सुचवायचें आहे की, देवानें जर मनांत आणलें तर आपण कितीही खोल बुडालेले असलों तरी देवांत इतकी हुशारी आहे की, देव आपणांस सहजच वरतीं काढील.

पुढच्या भागांत तुकाराममहाराज देवाला म्हणतात, तुम्ही गुणलावण्याची खाण आहांत. सर्व गुणांनीं संपन्न एक देवच आहे. देवाच्या ठिकाणीं असणाऱ्या या गुणांपैकी ज्यांचा वारंवार उल्लेख केला जातो त्या सहा गुणांचा उल्लेख ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं पुढील ओवींत केला आहे:

आइका यश श्री औदार्य । ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य ।

हे साही गुणवर्य । वसति जेथ ॥ म्हणेनि तो भगवंत ।

अ. ६-३७

गुणांप्रमाणेंच परमात्मा हा लावण्याची खाण आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज पुढील अभंगांत परमात्म्याचें तेज व लावण्य वर्णन करतात :—

पांडुरंगकान्ति दिव्य तेज झळकती रत्नकीळ फांकती प्रभा ।

अगणितलावण्य तेज पुंजाळलें न वर्णवे तेथींचि शोभा ॥

कानडा हो विठ्ठलु कर्नाटकु तेणें मज लावियेला वेधु ।

तात्पर्य, तुकोबा देवाला म्हणतात, “आपण सर्वगुणसंपन्न सर्वश्रेष्ठ असे आहांत. माझ्यासारख्या बुडत असलेल्यास काढण्याचें सामर्थ्य आपल्यांत आहे. आपण औदार्यादि गुणांनीं संपन्न आहांत. म्हणून मी आपल्या पायांपाशीं विनंति करतो कीं, माझा उद्धार करा. त्याकरितां पुढील गोष्ट करा :—”

करीं या तिमिराचा नाश । उदय होऊनि प्रकाश ।

तोडीं आशापाश । करीं वास हृदयीं ॥ ३ ॥

“आपण आपल्या प्रकाशाचा उदय करून माझ्या अंत असणारा जो अंधार तो नाहीसा करा. माझ्या अंत असणारे जे अनन्त आशापाश आहेत ते तोडून टाका व माझ्या अशा शुद्ध निर्वासना झालेल्या हृदयामध्ये अखंड व कायमची वस्ती करा.” तुकाराममहाराजांची अंधार दूर करा ही मागणी वेदांतील प्रसिद्ध ‘तमसो मा ज्योतिर्गमय’ याचीच आठवण करून देईल यांत शंका नाही. सूर्यासमोर जसा अंधार रहात नाही, तसा आपण माझ्यासमोर आपल्या तेजानें प्रगट झालांत म्हणजे माझ्यांतील अज्ञानांधकार नाहीसा होईल व त्या योगानें अज्ञानामुळे निर्माण होणारी जीं आशेचीं बंधनें तीं सर्व तुटून जातील. माणसें दुःख भोगतात याचें कारण तीं आशेनें बांधलीं गेलीं आहेत हें होय. श्रीमद्भागवतामध्ये म्हटलें आहे—

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

शेवटच्या कडव्यांत तुकाराममहाराज देवाला म्हणतात कीं, “मी इतकें जरी आपल्याला सांगितलें तरी सुद्धां मी अजाण आहे हें आपण विसरूं नका. मला माझ्या बऱ्याकरितां काय व्हावें असें वाटतें तें मी आपल्यासमोर निवेदन केलें ; पण खरें काय पाहिजे तें तुम्ही जाणतां.” तुकाराममहाराज म्हणतात :

पाहें गुन्तलों नेणतां । माझी असो तुम्हां चिन्ता ।
तुका ठेवी माथा । पायीं आतां राखावें ॥ ४ ॥

आपण हें लक्षांत घ्या कीं, मी अज्ञानपणानें, या संसारांत गुंतून पडलों आहे. माझी सर्व काळजी तुम्हींच घेतली पाहिजे. मी आपल्या पायांवर मस्तक ठेवून एवढी विनंति करतो कीं, कांहींही करून माझे रक्षण करा.” भावार्थ संपला.

आतां या अभंगांतिल प्रथम कडव्यांतिल कांहीं मुद्द्यांचा थोडासा तपशीलवार विचार करूं.

तुकाराममहाराज देवाजवळ मुख्यतः संसारांतून आपणांस देवानें वरतीं काढावें अशी प्रार्थना करतात व त्याला उपाय म्हणून आपलें चित्त देवाच्या चरणीं राहिल असें कांहीं तरी करा अशी देवाला विनंति करतात. या ठिकाणीं दोन-तीन महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित होतात. त्यांपैकी पहिला असा : संसारसमुद्रांतून तरून जाण्याचा व भगवन्ताच्या चरणीं चित्त राहण्याचा काय संबंध आहे? दुसरा प्रश्न असा कीं, मन भगवन्ताच्या चरणीं लागावें अशी भगवन्ताला प्रार्थना करणे-अवश्य आहे का? आपण प्रयत्न केला तर ती गोष्ट साध्य होणार नाही का?

प्रथम आपण पहिल्या प्रश्नाचा विचार करूं.

संसारांतून तरून जाण्याचा व मन भगवन्ताच्या ठिकाणीं राहण्याचा काय संबंध आहे? याचें थोडक्यांत उत्तर जर द्यावयाचें तर तें भगवन्ताच्या शब्दांतच देतां येईल. भगवानच पुढील श्लोकांत ही गोष्ट स्पष्टपणें सांगतात :

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । -गीता, अ. १८-५८

तेथ सकळ दुःखधामें । भुंजीजती जियें मृत्युजन्में ।

तियें दुर्गमेंचि सुगमें । होती तुज ॥ -ज्ञा. १२७०

ज्या संसारांतून आपणांला आपला उद्धार करावयाचा आहे तो संसार हा मनावर अवलंबून आहे.

मनोमात्रमिदं द्वैतम् ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

ह्या उक्ति प्रसिद्धच आहेत. ज्ञानेश्वरमहाराज एके ठिकाणी म्हणतात की, ज्याप्रमाणे सरोवर आटले की आंतील प्रतिबिंब आपोआप नाहीसे होते त्याप्रमाणे मन का नाहीसे झाले म्हणजे संसार हा आपोआप नाहीसा होतो.

जेथे हें संसारचित्र उमटे । तो मनोरूपपट्ट फाटे

जैसे सरोवर आटे । मग प्रतिभा नाही ॥ अध्याय ५-१५६

म्हणून तुकाराममहाराजांनी सुद्धां सर्व लोकांना मन प्रसन्न करून घेण्याची प्रार्थना केली आहे. ते म्हणतात-

मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचें कारण ।

मोक्ष अथवा बंधन । सुख समाधान इच्छा तें ॥

हें मन भगवंताच्या चरणी स्थिरावले म्हणजेच शान्त होते, नाहीसे होते. कारण, ज्याला मन अथवा चित्त म्हणून म्हणतात तें मूळचें चिद्च होय.

चित्तं चिद् विजानीयात् तकाररहितम् यदा ।

चित्त हें मूळचें चिद्च आहे. विषयाच्या ध्यासानें तें चित्तत्वाला आलेले आहे. तो विषयाचा ध्यास सुटला व तें आपल्या मूळस्वरूपांत येऊन मिळाले की मूळस्वरूपाप्रमाणेच होणार आहे. कै. जोगमहाराज हे या संबंधांत एक उत्कृष्ट दृष्टान्त देत :

एका मूर्ख गृहस्थाचा कोळशाला हात लागून त्याचे स्वच्छ परीटघडीचे कपडे खराब झाले. तें पाहून त्याला कोळशाचा अतिशय राग आला. तो मूर्खच असल्याने त्यानें असा निश्चय केला की, कोळशाचा काळेपणा संपूर्ण नाहीसा करायचा. पण तो काळेपणा घालविण्यासाठी त्या मनुष्यानें कोळसा पाण्यांत बुडवून दगडावर तो घासण्यास आरंभ केला. त्या घासण्याच्या योगानें कोळशाचा काळेपणा तर गेला नाहीच ; पण तो उलट अधिकच चमकू लागला. तरी सुद्धां तो मूर्ख गृहस्थ कोळसा घाशीतच होता.

त्याच्या सुदैवाने तो गृहस्थ हे कोळसा घासण्याचे काम करीत असतां त्याचा एक जाणता मित्र तेथे आला. आपला स्नेही कोळसा घासतो आहे हे पाहून तो मित्र त्याला विचारुं लागला, अरे, कोळसा कां घासतोस? त्यानें झालेला इतिहास सांगून कोळसा घासण्याचे कारण सांगितलें व तो म्हणाला, “ मला त्या कोळशाचा काळेपणा पूर्णपणे घालवायचा आहे.” हे त्याचे शब्द ऐकून तो मित्र हंसला व म्हणाला, “ कोळसा स्वच्छ करायचा हा उपाय नव्हे. मी तुला तो दाखवितों. ” असें म्हणून त्यानें आपल्या स्नेह्यास शोगडी पेटविण्यास सांगितलें. शोगडीतील कोळसे फुलून लाल झाले आहेत असें पाहून तो गृहस्थ घाशीत असलेला कोळसा त्यानें चिमट्यानें उचलून त्या पेटलेल्या निखाऱ्यांत टाकून दिला व आपल्या स्नेह्यास म्हणाला, “ जरा थांच. थोड्याच वेळांत आतां याचा काळेपणा जाईल.” कांहीं वेळाने तो काळा कोळसा इतर निखाऱ्यांप्रमाणे त्याचा काळेपणा जाऊन लाल झाला.

या गोष्टीचे तात्पर्य असें कीं, निखाऱ्यांतून कोळसा तयार झाल्यानें त्याला पूर्वीसारखें तेजःसंपन्न व्हावयाचे असेल तर आपल्या मूळाकडे गेलें पाहिजे. तसेंच विषयाच्या सान्निध्यानें संकल्पांनीं मलिन झालेलें चित्त पुनश्च चिद्रूपता येण्यासाठीं चिदाच्या जवळ जाणे अवश्य आहे. ते तिथे जाऊन पडलें म्हणजेच संसारबीजरूपसंकल्प संपूर्ण नाहीसे होतात. हीच गोष्ट ज्ञानेश्वरमहाराज पुढील ओव्यांतून सांगतात—

तैसी आपली सोय देखे । आणि आपलिया स्वभावा मुके ।

हिंवलीं जैसीं आंगिकें । हिंवां नेदी निजांग ॥

.....

ते स्वलाभ लाभलेपणें । मन मनपणाही धरूं नेणे ।

शिवतलें जैसें लवणें । आपुलें निज ॥

तेथ कें उठिती ते भाव । जिहीं इंद्रियमार्गीं धांव ।

घेऊनि ठाकावे गांव । विषयांचे ते ॥

तात्पर्य, मन भगवंताच्या चरणीं म्हणजे स्वरूपीं राहिलें म्हणजे तें संकल्पशून्य होतें व अशा रीतीनें संकल्प नाहीसा झाल्यानें संसारही सर्व नाहीसा होतो. म्हणूनच भगवन्त स्वतः “ मच्चित्तः सर्वं दुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि ” असें फल सांगून

मच्चित्तः सततं भव ।

असें म्हणतात. ही भगवदुक्ति डोळ्यांसमोर ठेवूनच देवाच्याजवळ तुकारामबोवा मागणें मागतात—

माझे चित्त तुझे पायीं । राहे ऐसें करीं कांहीं ।

धरोनिया बाहीं । भव हा तारीं दातारा ॥ १ ॥

यानंतर दुसरा प्रश्न उत्पन्न होतो तो असा कीं, आपलें मन भगवच्चरणारविंदीं अखंड राहावें यासाठीं देवाची प्रार्थना करण्याचें काय कारण आहे? मन आपलें आहे. आपण ठेवूं त्या ठिकाणीं तें राहिल. त्याच्याकरितां देवाला तसदी देण्याचें, देवाची प्रार्थना करण्याचें काय कारण? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, आपण जरी आपलें मन म्हणत असलों तरी वस्तुस्थिति अशी असते कीं, आपण मनाचे अधीन झालेले असतो. जसा व्यसनार्थीन मनुष्य हा व्यसन आवरण्याला स्वतंत्र रहातच नाही; त्याचप्रमाणें जीवात्मा हा मनाच्या इतका अधीन झालेला असतो कीं, मन आवरून तें हवें तिथे ठेवूं असा त्याचा ताबा मनावर असत नाही. घोड्यावर ज्याला बसतां येत नाही अशा तऱ्हेचा मनुष्य मस्त घोड्यावर बसला असतां कसा असाहाय्य होतो ह्या रूपकानें तुकाराममहाराजांनीं पुढीलप्रमाणें जिवाचा हा पांगळेपणा सांगितला आहे :—

पांगुळ झालों देवा नाही हात ना प्राय ।

वैसलों जयावरी सैराट तें जाय ।

खेटितां कुंप कांटी खुंट दरडी न पाहे

आधार नाही कोणी मज बाप ना माये ॥ १ ॥

मन हें अत्यन्त चंचल आहे. तें रजोगुणांचें बनलेलें असल्यामुळे

स्थिरता ही त्याला ठाऊकच नसते. ज्ञानेश्वरांनी तेराव्या अध्यायांत मनाचे फार उत्कृष्ट वर्णन केले आहे. ते म्हणतात—

जे इद्रियां आणि बुद्धी । माझारिलिये संधी ।

रजोगुणाच्या खांदीं । तरळत असे ॥

.....

तेथ चांचल्य निखळ । एकलें उलें निढाळनां ।

म्हणोनि रजाचें बळ । धरिलें तेणें ॥

अध्याय १३, १०४-१०६

तुकारामबोवा म्हणतात—

बहुत चंचल चपळ । जातां येतां न लगे वेळ ॥

असें चपळ मन आपल्या ताब्यांत राहून आपण म्हणूं तिकडे लागणें कठिण. अर्जुनासारखे, तुकोबांच्यासारखे यांना या मनापुढें हात टेकण्याची पाळी आली.

अर्जुन म्हणतो—

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवदूढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

गीता, अ. ६-३४

ज्ञानेश्वरमहाराजांनी या श्लोकावर मोठें सुंदर लिहिलें आहे. त्यांतला कांहीं भाग पुढें देतो :-

म्हणोनि ऐसें कैसें घडेल । जें मर्कट समाधि येईल । कां राहा म्हणतलिया राहेल । महावातु ॥ जें बुद्धीतें सळी । निश्चयातें टाळी । वैर्येसीं हातफळी । मिळऊनि जाय ॥ जें विवेकातें भुलवी । संतोषासी चाड लावी । बैसिजे तरी हिंडवी । दाही दिशां ॥ जें निरोविलें घे उवावो । जया संयमुचि होय सावावो । तें मन आपुला स्वभावो । सांडील काई ॥ म्हणोनि मन

एक निश्चल राहेल । मग आम्हांसि साम्य येईल । हें विशेषेही
न घडेल । याचि लागीं ॥

ज्ञा. ४१३-४१७

तुकारामबोवा आपलाही अनुभव असाच सांगतात :-

काय करूं आतां या मना । न संडी विषयवासना ।

प्रार्थितांही राहेना । आदरें पतना नेऊं पाहे ॥ १ ॥

आतां धांवें धांवें गा श्रीहरी । गेलों वायां नाहीं तरी ।

न दिसे कोणी आवरी । आणिक दुजा तयासी ॥ २ ॥

न राहे ठायीं एकी घडी । चित्त तडतडां तोडी । भरलें

विषय भोवंडीं । घालूं पाहे उडी भवडोहीं ॥ ३ ॥

आशा तृष्णा कल्पना पापिणी । घात मांडला माझा यांणीं ।

तुका म्हणे चक्रपाणी । काय अज्ञोनि पाहतोसी ॥ ४ ॥

बरें, हें मन चंचळ असेना; तें जर वारंवार देवाकडे जातें तर बरें होतें. पण तसें झोत नाही. मन सर्व ठिकाणीं जाईल; पण देवाकडे जाणार नाही. जणूं काय त्याला ठाऊक आहे कीं, आपण देवाकडे गेलों कीं आपण आटपलोंच. जशी माशी पेढा, विष्टा सर्वांवर बसते; पण निखाऱ्यावर बसत नाही. तिला ठाऊक आहे कीं, त्यावर बसलें कीं सर्व आटोपलेंच. तसेंच मन सर्वांवर बसेल; पण देवावर नाही. कारण तेथें गेलें कीं मनपणाचा मृत्युच! तुकारामबोवा पुढील अभंगांत मनाच्या या सर्व गुणांचा उल्लेख करून देवाजवळ प्रार्थना करतात कीं, महाराज, मन आमच्याच्यानें आवरलें जाणार नाही. आपणच तें आवरा व आमचें रक्षण करा.

अधिक कोंडितां चरफडी । भलतीकडे घाली उडी ॥ १ ॥

काय करूं या मना आतां । कां विसरतें पंढरीनाथा ।

करी संसाराची चिंता । वेळोवेळां मागुती ॥ २ ॥

भजन नावडे श्रवण । धांवे विषय अवलोकून ॥ ३ ॥

बहुत चंचल चपळ । जातां येतां न लगे वेळ ॥ ४ ॥

किती राखों दोनी काळ । निजलिया जागे वेळ ॥ ५ ॥

मज राखें आतां । तुका म्हणे पंढरीनाथा ॥ ६ ॥

मन विषयाचें चिंतन करीत असल्यामुळे तें विषयाकार झालेलें असतें. तें इंद्रियांच्या अधीन होऊन बुद्धीचा दरवाजा झांकतें. नियंत्रण करणारी बुद्धीच कमजोर झाल्याने मनाला कोण आवरणार ?

अशा असहाय स्थितीत मनाचाही प्रेरक असणारा परमात्मा त्याची प्रार्थना करणे हाच उत्कृष्ट मार्ग रहातो. योगाभ्यास, वैराग्य इत्यादि मार्ग आहेत ; पण त्यांत सुद्धां यश येण्यास भगवंताच्या कृपेचीच आवश्यकता आहे. म्हणूनच सर्व धर्मातील साधूंनी याकरितां ईश्वराची प्रार्थना केलेली आढळून येते. 'अचपळ मन माझे नांवरे आवरीतां । तुजविण शिण होतो धांवरे धाव आतां' सारखी कळकळीची करुणा भाकणारी समर्थ रामदासस्वामींची करुणाष्टकें प्रसिद्धच आहेत.

तात्पर्य, मन हें देवाच्या चरणीं रहावें असें आपणांस वाटलें तरी तसें मनास पटून तें मन देवाच्या चरणीं लागणें कठिण आहे. याबाबत पूर्व साधूंचा अनुभव व आपला अनुभव लक्षांत घेऊनच तुकारामबाबा देवाची याकरितां प्रार्थना करतात :—

माझे चित्त तुझे पार्यी । राहे ऐसें करीं कांहीं ।

धरोनियां बाहीं । भव हा तारी दातारा ॥ १ ॥

बोल बोले अबोले :-

:: २ ::

:: वासुदेव ::

बोल बोले अबोले । जागे बाहेर आंत निजेले । जैसे घरांत घरकुल केले । नेणे अंधार ना उजडले गा ॥ १ ॥ वासुदेव करितो फेरा । वाडियांत बाहेर दारा । कोणी कांहीं तरी दान पुण्य करा । जाब न घाल तरी जातों माघारा गा ॥ २ ॥ हातीं टाळ दिंडी मुखीं नाम गाणे । गजर होतो बहु मोठ्याने । नाही निवडिली थोर लहाने । नका निजों भिकेच्या भेणे गा ॥ ३ ॥ मी वासुदेव तत्त्वतां । कळों येईल विचारितां । आहे ठाऊका सभाग्य संतां । नाही दुजा आणिक मागता गा ॥ ४ ॥ काय जागाचि निजलासी । सुने जागवूनि दारा-पासी । तुझ्या हितापाठीं करी वसवसी । भेटी न घेसी वासुदेवासी गा ॥ ५ ॥ ऐसे जागविले अवघे जन । होतें संचित तिहीं केले दान । तुका म्हणे दुबळीं कोण कोण । गेलीं वासुदेवासी विसरून गा ॥ ६ ॥

श्रीतुकाराममहाराजांचें ' वासुदेव ' म्हणून जे अभंग आहेत त्यांपैकी हा एक अभंग आहे. तुकाराममहाराजांच्या पूर्वीही श्रीज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथप्रभृति संतांनी या रूपकाचा उपयोग करून अभंग लिहिले आहेत. हें रूपक समजण्याकरितां प्रथम वाचकांना वासुदेवाची ओळख करून देणे अवश्य आहे.

वासुदेव ही खेडेगांवांतील एक संस्थाच आहे असें म्हटले तरी चालेल. खेडेगांवांत ज्याप्रमाणे पांगळे, आंधळे, जोगी, मलंग,

सरवदे वगैरे भीक मागत फिरतात त्याचप्रमाणे 'वासुदेव' हा सुद्धा एक भिक्षेकऱ्यांचा वर्ग आहे; पण इतर भिक्षेकरी आणि 'वासुदेव' यांत फरक आहे. आंधळे-पांगळे इत्यादि आपल्या पोटाकरितां भीक मागतात. वासुदेव हा आपल्या पोटाकरितां तर भीक मागतोच, पण तो गांवाचे एक सामाजिक काम करतो. त्याची भीक मागावयाची वेळ ही ठरलेली आहे. तो हवा त्या वेळेला भीक मागत नाही. तो पहांटे, उजाडायच्या सुमारास, 'पंच पंच उषः-काली' भीक मागावयास येतो. अंगांत लांब पायघोळ अंगरखा, डोक्याला मोराच्या पिसांची टोपी, एका हातांत चिपळ्या व दुसऱ्या हातांत विणा, टाळ अशा थाटांत हा घराच्या बाहेर व प्रसंगविशेषीं आंत अंगणांत जाऊन गांवांतील आळोआळीं फिरतो व तोंडाने 'पंढरीच्या विठोबाला, आळंदीच्या ज्ञानोबाला, जेजुरीच्या खंडोबाला' असे म्हणत, टाळ व चिपळ्या वाजवीत तो गांवांतील रहिवाशांना जागे करून जाणवून देतो की, रात्रीचा शेवटचा प्रहर संपत आला; आतां तरी उठा. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे 'वासुदेव' म्हणजे लोकजागृति करणारी चालती-बोलती ग्रामीण संस्था आहे, असे म्हटले तरी चालेल. वासुदेवाची ही कामगिरी, तिची उपयुक्तता व संतांच्या कामगिरीशी तिचे दिसून येणारे साम्य लक्षांत घेऊन सर्व महाराष्ट्रीय साधुसंतांनी संत लोकजागृतीचे जे कार्य करतात त्याचा आराखडा वासुदेवाच्या रूपकाने जगासमोर मांडला आहे.

पुढील कडव्यांतून तुकारामबोवा वासुदेव काय कार्य करतो व त्याचे ते कार्य करण्याचे साधन कोणते ते सांगतात—

वासुदेव करितो फेरा । वाडियांत बाहेर दारा । कोणी कांहीं तरी दानपुण्य करा । जाब न द्याल तरी जातो माघारा गा ॥ २ ॥
हार्ती टाळ दिंडी मुखीं नाम गाणे । गजर होतो बहु मोठ्याने । नाहीं निवडलीं थोर लहाने । नका निजो भिकेच्या भेणे गा ॥ ३ ॥

या कडव्यांतून वासुदेव म्हणतो, "मी वासुदेव वाड्यांत व बाहेर फेरी करीत आहे. अहो, तुम्ही कोणी तरी जागे होऊन

त्यास दान देण्याचें पुण्य करा. तुम्हीं त्यास जर कांहीं उत्तर दिलें नाहींत तर हा वासुदेव माघारीं परत चालला.” ॥ २ ॥ या अभंगाच्या तिसऱ्या कडव्यांत तो वासुदेव म्हणतो, “ हातांत टाळ व वीणा घेऊन मुखानें नामस्मरणयुक्त गाणें मी गात आहे व तो गजर मोठ्या अडा-हासानें होत आहे. मीं जागें करण्यांत लहानथोर अशीं निवड केलीं नाहीं. जागें झालें तर भीक घालावी लागेल या भीतीनें तुम्ही निजून राहूं नका.” ॥ ३ ॥

हातांत टाळ, चिपळ्या, वीणा घेऊन तोंडानें देवाचें गाणें गात लोकांना जागें करणें हेंच वासुदेवाचें लोकजागृतीचें साधन. ठिकठिकाणीं तुकारामबोवांनीं या साधनाचा उल्लेख केला आहे. ते म्हणतात—

“ रामकृष्ण गीतीं गात । टाळ चिपळ्या वाजवीत ।

छंदें आपुलिया नाचत । नीज घेऊनिया फिरत गा ॥ ”

“रामकृष्ण वासुदेवा । जाणवी जनांसी वाजवी चिपुळिया ।

टाळ घागऱ्या घोषें गा । रामकृष्ण वासुदेवा ॥ ”

“ हरे रामकृष्णा । वासुदेव जाणवीतसे जना ।

चिपळ्या टाळ हातीं विणा । मुखीं घोष नाम नारायणा गा ॥ ”

ज्ञानेश्वरमहाराजादि संतांनींही वासुदेवाच्या याच साधनाचा आपल्या वासुदेवांतून निर्देश केला आहे.

“ घुळा घुळा वाजवी टाळ । झणझणा नाद रसाळ ।

उदो झाला पाहली वेळ । उठा वाचें वदा गोपाळ ॥१॥

—ज्ञानदेव अभंग

रामकृष्ण गोपाळ वाचें आठवा । जन्मजरा तुटे वाचें आठवित

सांठवा ॥

चिपळ्या टाळ घुळघुळा शब्दनादें । तेणें ब्रह्मानंद हृदयीं

आठवण नांदे ॥

—एकनाथ अभंग

वासुदेव हा झोंपेंतून लोकाना जागें करतो, त्यांत लहानमोठे अशी निवड करीत नाही असें तो म्हणतो. याला पुरावा म्हणून प्रारंभीच्या कडव्यांत मोठ्यांच्या झोंपेचें वर्णन केलें आहे. हे मोठे त्यांच्या बोलण्यावरून जागे आहेत असें ऐकणाऱ्यास वाटेल; पण असतात झोंपेंतच ! कांहीं माणसें झोंपेंत घोरतात, बडबडतात ; कांहीं अंतरुणा-वरून उठून अंतरुण गुंडाळून डोक्यावर घेऊन चालूं लागतात, तरी झोंपेंतच ! एक तर झोंपाळूंचा असा प्रकार आहे कीं ते झोंपेंतच उठतात, दुसऱ्याच्या खोर्लीत जातात, कपडेच गोळा करतात व आपल्या खोर्लीतील पेट्यांत कोंदून भरतात, तरी झोंपेंतच ! या ठिकाणीं जाग्यासारखे बडबडणारे पण वास्तविक झोंपेंत असणारे, त्यांच्या उदाहरणाचा उपयोग करून तुकाराममहाराज शब्दज्ञानी पंडितांच्या स्थितीचें झोंपेच्या रूपकानें वर्णन करतात :

बोल बोले अबोले । जागे बाहेर आंत निजले । जैसे घरांत घरकुल केलें । नेणें अंधार ना उजडलें गा ॥ १ ॥

“ तोंडानें ‘ अबोले ’ म्हणजे अनिर्वाच्य जी परमात्म वस्तु तिच्या गोष्टी सांगतात. पण, ते बाहेर जसे सावध दिसतात तसे आंत नाहीत. काय मौज आहे—त्यांनीं घरांतच घरकुल (लहानसें घर) तयार केलें आहे ! त्यांना रात्र आहे का उजाडलें आहे हें कळत नाही, कारण ते झोंपेंतच असतात ॥ १ ॥ ” याचें स्पष्टीकरण भावार्थ संपल्यावर करूं. तूर्त येवढेंच सांगण्याचें कीं साधा झोंपाळू असो अथवा पक्का झोंपाळू असो, लहान असो वा मोठा असो वासुदेव त्यांत कांहीं भेद करीत नाही, सर्वांना जागें करतो.

चवथ्या कडव्यांत तो वासुदेव जे जागे झाले त्यांना काय अनुभव येईल तें सांगतो. तो म्हणतो, “ मी खास वासुदेवच आहे असें जो (जागा होऊन) विचार करील त्याला कळून येईल. सभाग्य जे संत आहेत त्यांना ही गोष्ट ठाऊक आहे. माझ्याखेरीज दुसरा दान मागणारा कोणी येणार नाही ॥ ४ ॥ ”

मी वासुदेव तत्त्वतां । कळों येईल विचारितां । आहे ठाऊका
सभाग्य संतां । नाही दुजा आणिक मागता गा ॥ ४ ॥

पांचव्या कडव्यांत बळेंच तोंडावर पांघरूण घेऊन रात्र करून निजणारे
व आपली झोंपमोड करणारा कोणी पाहुणा येऊं नये म्हणून दारांत
कुर्त्री बाधून निजणारे त्यांना हा वासुदेव म्हणतो :—“अरे, कुर्त्री दारा-
बाहेर जागी ठेवून तूं जागा असून निजला काय आहेस ? हें कुर्त्रें तुझ्या
हिताच्या पाठीमागे वसवसून लागतें म्हणजे तुझें हित जागें होण्यांत
आहे हें जाणून तुझें हित करण्याकरितां म्हणजे तुला जागें करण्याकरितां
वासुदेव प्रयत्न करीत असतां तुझें हें कुर्त्रें उलट त्याच्यावरच भुंकत
आहे आणि तूं तर वासुदेवाची भेटसुद्धां घेत नाहीस.” (याचा परिणाम
असा होईल की, तूं आपल्या स्वऱ्या हिताला आंचवशील !) ॥ ५ ॥

काय जागाचि निजलासी । सुनें जागवूनि दारापार्शीं । तुझ्या
हितापाठीं करी वसवसी । भेटी न घेसी वासुदेवासी गा ॥ ५ ॥

शेवटच्या कडव्यांत तुकाराममहाराज म्हणतात, “याप्रमाणें
वासुदेव सर्व जनांना जागा करीत आहे. ज्यांचें संचित (चांगलें) होतें
त्यांनीं वासुदेवाला दान (भिक्षा) घातलें पण जे वासुदेवाला विसरून
गेले असेही कित्येक दुबळे आहेत.” ॥ ६ ॥

ऐसें जागविले अवघे जन । होतें संचित तिहीं केलें दान ।
तुका म्हणे दुबळीं कोणकोण । गेलीं वासुदेवासी विसरून गा ॥ ६ ॥

येथें भावार्थ संपला.

तुकाराममहाराजादि संतमहात्मे लोकजागृतीचें जें कार्य करतात त्याचें
स्वरूप वासुदेवाच्या रूपकानें या अभंगांत सांगतात असें प्रारंभीच सांगितलें
आहे. तें कशा प्रकारचें आहे याची थोडी कल्पना भावार्थावरून वाच-
कांना आली असेल. आतां स्पष्टीकरणामध्यें त्याचीच स्पष्टता करणें आहे.

संत, महात्मे, योगी हे ‘उठा, जागे व्हा’ असें म्हणतात :—

राम राम दोनी अक्षरें । सुलभ आणि सोपीं रे ।

जागा मागिलिया पाहारे । शेवटीचें गोड तेंचि खरें गा ॥

जग जोगी जग जोगी । जागे जागे बोलती ॥

ज्या झोंपेंतून जागे व्हा म्हणून महात्मे उपदेश करतात ती झोंप आपण सर्व घेतो ती नव्हे, हे सुज्ञ वाचकांस सांगावयास पाहिजे असे नाही. ही झोंप लागणे हा प्रकृतीचा धर्म आहे. जीवास त्या दिवशीचे भोग देणारे प्रारब्ध संपले की तमोगुणाच्या आधिक्यामुळे अंतःकरण-वृत्तीला जडत्व येते व बुद्धिवृत्ति अज्ञानांत लीन होऊन राहते. तिला कांही ज्ञान राहात नाही. अशा स्थितीस आपण झोंप म्हणतो. ही झोंप महात्मेसुद्धां घेतात.

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

आहाराते स्वीकारी । त्यजावे तें परिहारी । निद्रेचिया अवसरी ।
निदिजे सुखें ॥

— शा. अ. ५-४३

या निद्रेचे व जीवास घातुक असणाऱ्या अज्ञानरूप निद्रेचे वेदान्तशास्त्र च साधु यांच्या दृष्टीने साम्य आहे. म्हणून फार पुरातन कालापासून वेदान्ताचा उपदेश 'उत्तिष्ठत, जाग्रत' या शब्दांत आपणांस केलेला आढळतो. अज्ञान कशाचे, त्यास निद्रा कां म्हणतात, त्यांतून जागे होणे कां अवश्य हे सांगण्यापूर्वी आपण नित्य परिचित असलेल्या झोंपेचाच थोडा विचार करूं म्हणजे द्राष्टान्त चांगला समजेल.

ज्या वेळेस आपणांस झोंप येते त्या वेळीं ती दोन कार्ये करते : एक, जागृतीतील आपल्या स्वतःच्या ज्ञानावर झांकण घालते व दुसरे, प्रसंग-विशेषी विचित्र स्वप्न दाखविते. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

जैसे साचा रूपा आड । घालूनि विसराचे कवाड । मग स्वप्नाचे
कावाड । बोइरी निद्रा ॥

— शा. अ. १८-५४०

यांत लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, झोंपेचा जोर असा असतो की, स्थूल देहाला जागृति न येतां सुखदुःखाचे भोग जीवात्म्याला ती भोगावयास लावते.

नवल आईके धनुर्धरा । कैसा वासनेचा संसारा । देहा होऊं नेदी
उजगरा । परी सुखदुःखें भोगी ॥

— शा. अ. ५-५४

कल्पना करा कीं, पुण्यांतील एखाद्या मनुष्यास काशीस जाऊन गंगेत
स्नान करावें असें फार वाटे. पण करणार काय? दरिद्री असल्यामुळे
'मातः शैलसुता' हें स्तोत्र म्हणण्यापलीकडे त्याला कांहीं करतां
येईना. मानसशास्त्राचा नियम आहे कीं,
आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे ।
डोळां लागतखेवों देखिजे । तेंचि स्वप्नीं ॥

— शा. अ. ८-७३

यामुळे त्या मनुष्याला गंगास्नानाचा ध्यास लागलेला असल्यामुळे
त्याला एके रात्री तो निजला असतांना स्वप्न पडलें कीं, आपण काशीस
गेलों आहोंत व गंगेत स्नानाला उतरलों आहोंत; पण त्याला पोहतां
येत नव्हतें. गंगेत पाणी तीराच्याकडेला सुद्धां फार. स्नान करतांना
त्याचा पाय घसरला व तो गंगेत बुडूं लागला. गटांगळ्या खातां
खातां मानेस हिंसडा बसला व तो जागा झाला. हा जो जागा झाला तो
जागा झाल्याबरोबर "काढा हो मला" म्हणून आरोळ्या देत नाही. तसेंच
स्वप्न खोटे हें खरें; पण तें जागें झाल्यावर. जोंपर्यंत आपण स्वप्नांत आहोंत
तोंपर्यंत स्वप्नाप्रमाणें भोग भोगावे लागतात असा झोंपेचा जोर आहे.
हां गा स्वप्न हें लटिकें म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये ।
तें आठौ कायि देत आहे । आपणपेयां ॥

— शा. अ. ७-६१

तात्पर्य, झोंप दोन गोष्टी करते : एक जागृतीतील स्वरूपज्ञानावर
झांकण घालते व दुसरी नसलेलें खोटे स्वप्न दाखविते.

ही माहितीचीच असलेली नित्याचीच गोष्ट विस्तृत रीतीनें
सांगण्याचा हेतु असा कीं, झोंपेचा हा दृष्टांत समजला म्हणजे तिच्या या
दोन शक्ति समजल्या, कीं द्राष्टान्तीं अज्ञान व त्याच्या दोन शक्ति
समजणें सोपें जाईल.

ज्ञापेप्रमाणे अज्ञानाच्या दोन शक्ति आहेत : एक आवरणशक्ति व दुसरी विक्षेपशक्ति. आवरण म्हणजे झांकणे व विक्षेप म्हणजे नसलेली विचित्र घटना दाखविणे. म्हणूनच अज्ञान अथवा माया हिचें वर्णन 'अघटित-घटनासामर्थ्यवती काचित् ईश्वरशक्तिः' असें केलेलें आढळते.

अज्ञान म्हणजे स्वस्वरूपाचा विसर, म्हणजे आपण आपल्या आत्म्यास ब्रह्मरूपे करून न जाणणे. ज्ञानेश्वरमहाराज अज्ञानाची पुढील-प्रमाणे व्याख्या देतात :-

आपुला आपणपेयां । विसरू जो धनंजया । तेचि रूप यया ।
अज्ञानासी ॥

-ज्ञा. अ. १४-७१

या अज्ञानास अविद्या, अव्यक्त, माया, प्रकृति इत्यादि नावे आहेत. वर म्हटल्याप्रमाणे या अज्ञानाच्या दोन शक्ति आहेत : एक आवरण व दुसरी विक्षेप. आवरणशक्तीमुळे आत्मा हा आपले जें विशेष स्वरूप चिद्, आनंद, असंग, कूटस्थ वगैरे त्याला विसरतो व विक्षेपामुळे आपल्याहून विलक्षण स्वभाववान् जो देह त्याच्याशीं तादात्म्य करतो.

कोणी म्हणेल की, हें अज्ञान झालें कोठें ? त्याला वेदान्ताचें उत्तर 'स्वाश्रय व स्वविषय' असें आहे. याचा अर्थ असा आहे की, अज्ञान आत्म्याच्या आश्रयानें रहाते व आत्म्यासच विषय करते, म्हणजे झांकते, ज्ञानावर पांघरूण घालते. जसा घरांतील अंधार हा घराच्याच आश्रयानें राहतो व घरांतील वस्तूचें ज्ञान होऊं देत नाही, तसेंच आत्म्याच्या आश्रयानें अज्ञान राहून आत्म्यासच विषय करते. 'स्वाश्रय व स्वविषय' म्हटल्यानें 'अज्ञान' कोठें झालें याचें उत्तर पुरें मिळत नाही. ते आत्म्याच्या आश्रयानें असतें येवढेंच कळते ; पण जर आत्म-वस्तूवांचून दुसरी वस्तूच नाही तर अज्ञानाचें 'मूळ' तरी दुसरें काय असणार ? म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैः' या गीता, अध्याय ७ यांतील १३ व्या श्लोकावर लिहितांना पुढील दृष्टान्त देऊन अज्ञानाची सिद्धि व त्याचें आवरणकार्य हें फारच उत्तम रीतीनें विशद करतात. ते म्हणतात—

परि उदकीं जाली बाबुळी । उदकातें जैसी झांकोळी ।
कां वायांचि आभाळीं । आकाश लोपे ॥ हां गा स्वप्न हें लटिकें
म्हणों ये । परि निद्रावशें बाणलें होये । तें आठौ कायि देत
आहे । आपणपेयां ॥ हें असो डोळ्यांचें । डोळाचि पडळ रचे ।
तेणें देखणेंपण डोळ्यांचें । न गिळिजे काइ ॥ तैसी माझीच हें
बिंबली । त्रिगुणात्मक साउली । कीं मजचि आड वोडवली ।
जवनिका जैसी ॥

— ज्ञानेश्वरी, अ. ७, ६०-६३

पाण्यांत गोंडाळ वाढतें. तें कांहीं बाहेरून आणून पाण्यांत टाकलेलें
नसतें. पाण्यांतच तयार होतें व पाण्यासच झांकतें अथवा आकाशांतच
ढग निर्माण होतात व आकाशासच झांकतात. यापेक्षांही पुढील दोन
दृष्टान्त सरस आहेत. आपण जागे असतांना आपल्याला झोंप येते. ती
कांहीं कोणी बाहेरून आंत घालीत नाही. शिवाय झोंपेची मौज अशी
आहे कीं, ती जागृतीच्या अगदीं विरुद्ध घर्माची आहे. जागृतीत
अंतःकरणवृत्ति इंद्रियद्वारां बाहेर जाऊन विषयाचें प्रकाशन करते. त्याच
वृत्तीत तमोगुण वाढला कीं ज्ञानाला झांकणारी झोंप तयार होते. ती झोंप वर
म्हटल्याप्रमाणें आपल्या जागृतीतील स्वरूपज्ञानाचा विसर पाडते, एवढेंच
नव्हे तर नसलेलें विचित्र स्वप्न दाखवते व स्थूल शरीराशी संबंध न
येतां सुखदुःखाचे भोग भोगावयास लावते. हा दृष्टान्त आवरण व
विक्षेप या दोन्ही शक्ति दाखवण्यास उपयोगाचा आहे. डोळ्यांची दृष्टि
मंद करणारा पडदा डोळ्यांतच तयार होतो व डोळ्यांचीच दृष्टि मंद
करतो. त्याचप्रमाणें अज्ञान हें आत्म्यांतच निर्माण होऊन आत्म्याच्याच
स्वरूपास म्हणजे विशेष ज्ञानास झांकतें. आत्म्याचें सत्, चित्, आनंद,
असंग, कूटस्थ, ब्रह्म असें स्वरूपलक्षण आहे. अज्ञान वाढलें कीं 'सत्'
खेरीज करून बाकीच्या सर्व अंशांचा विसर पडतो व विक्षेपशक्तीमुळें
आपल्याहून विलक्षण असलेला देह अज्ञानानें कल्पून आत्माच त्याच्याशीं
तादात्म्य करतो. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

तैं अज्ञान एक रूढे । तेणें कोहं विकल्पाचे मांडें । मग
विवरुनि कजिे फुडें । देहो मी ऐसें ॥

—ज्ञा. अ. १५-३४२

संधिप्रकाश दोन स्वरूपांचा असतो. एक प्रातःकालचा व दुसरा सायंकालचा. प्रातःकालच्या संधिप्रकाशामार्गे दिवसाचा जोर असल्याने जसजसा काळ जाईल तसतसा अंधार नाहीसा होऊन वस्तूंच्या यथार्थस्वरूपाचें ज्ञान होतें. संध्याकाळच्या संधिप्रकाशाच्या मार्गे रात्रीचा जोर असल्याने काळ जसजसा जातो तसतसा अंधःकार वाढत जातो व वस्तु अधिक अधिक दिसेनाशा होतात. ज्या वेळेला आत्मस्वरूपां अज्ञान रुजतें त्या वेळीं त्याच्या पाठीमार्गे वाढता तम असल्याने 'मी कोण आहे' या डोलत्या संशययुक्त ज्ञानावरून तें ज्ञान घसरत 'मी देह आहे' या विपरीत ज्ञानापर्यंत येऊन पोचतें. मी देह आहे या समजुतीस विपरीत ज्ञान म्हणण्याचें कारण, देह व स्व-स्वरूपाच्या विसरास वश होऊन देह मी समजणारा आत्मा यांत कांहींच सामान्य धर्म नाहीत; उलट दोहोंच्या लक्षणांत विरोधच फार. शानेश्वरमहाराज म्हणतात—

तरी परमात्मा म्हणिपे । तो ऐसा जाण स्वरूपें । जळीं
जळे न लिपे समुद्र जैसा ।तया देहा
म्हणती भेटी । हे सपायीं निर्जीव गोठी । वारिया वाळुवे
गांठी । के ही आहे । आगी आणि कापुसा । दौरा सुवावा
कैसा । केउता सांदा आकाशा । पाषाणेंसी ॥ एक निगे पूर्वे-
कडे । एक तें पश्चिमेकडे । तिये भेटीचेनि पाडें । संबधु हा ॥
उजिवडा आणि आंधारेया । जो पाडु मृता उभेया । तोचि गा
आत्मया । देहा जाण ॥ रात्री आणि दिवसा । कनका आणि
कापुसा । अपाडु कां जैसा । तैसाचि याशीं ॥ देह तंव पांचांचें
जालें । हें कर्माचां गुणीं गुंथलें । भंवतसें चाकीं सूदलें । जन्म—

अभंग-संकीर्तन

मृत्यूचां ॥ हे काळानळाचां कुंडीं । घातली लोणियाची
 उंडी । मासी पांखु पाखडी । तंव सरे हे ॥ हे विपाये
 आंगीं वडे । तरी भस्म होऊनि उडे । जालें श्वाना वरिपडे ।
 तरी ते विष्टा ॥ यया चुके दोहीं काजां । तरी होय कूर्माचा
 पुंजा । हा परिणामु कपिध्वजा । कश्मलु गा ॥ यया देहाची
 हे दशा । आणि आत्मा तो एथ ऐसा । पै सिद्ध नित्य
 अपैसा । अनादिपणें ॥

— शा. १०९५-११०६

आत्म्यानें असें आपल्याला मर्यादित करून घेणें, आपला संकोच
 करणें हीच जीवदशा व हा अज्ञानाचा परिणाम.

शंकराचार्यही खालील श्लोकांतून अज्ञानाच्या दोन शक्ति व त्यांचें
 स्वरूप सांगतात व तेथे झोंपेचाच दृष्टांत देतात—

आत्मोपाधेरविद्याया अस्ति शक्तिद्वयं महत् ।

विक्षेप आवृत्तिश्चेति याभ्यां संसार आत्मनः ॥

आवृत्तिस्तमसः शक्तिरतद्ध्यावरणकारणम् ।

मूलाविद्येति सा प्रोक्ता यया संमोहितं जगत् ॥

विवेकवानप्यतियौक्तिकोऽपि श्रुतात्मतत्त्वोऽपि च पंडितोऽपि ।

शक्त्या यथा संवृतबोधदृष्टिरात्मानमात्मस्थमिमं न वेद ॥

विक्षेपनाम्नी रजसस्तु शक्तिः प्रवृत्तिहेतुः पुरुषस्य नित्यम् ।

स्थूलादिलिगान्तमशेषमेतद् यया सदात्मन्यसदेव सूयते ॥

निद्रा यथा पुरुषमप्रमत्तं समावृणोतीत्यपि प्रतीचम् ।

तथावृणोत्यावृत्तिशक्तिरंतर्विक्षेपशक्तिं परिजृम्भयन्ती ॥

— सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रह ४८८-४९२

प्रस्तुतच्या संकीर्तनाच्या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत तुकाराम-
 महाराजांनी आत्मा आपला संकोच कसा करतो हे सांगण्याकरितां फारच

उत्कृष्ट दृष्टान्त दिला आहे. ते म्हणतात, अनंत आत्म्याने आपला संकोच करून आपणांस देह समजणे म्हणजे ' घरांत घरकुल करणे ' आहे. दृष्टान्त समजण्याकरितां हा दृष्टान्तही थोडासा स्पष्ट करून सांगणे आवश्यक आहे. कल्पना करा, एका राज्यामध्ये गादीचा वारसा मुलीकडून जात होता. राज्यावर बसणारी मुलगी ही लहान असतांनाच तिला राज्याभिषेक करून तक्तावर बसविली. आतां गादीवर बसली तरी ती वयाने लहान. यामुळे तिचे लहानपणचे खेळ चालूच. तिने काय करावे, कीं राजवाड्यांतल्या एका दालनांत खेळ मांडावा व खेळाकरितां दोन पाट आणून दालनाच्या एका कोपऱ्याला ते आडोशाला लावून आपले खेळांतले लहान घर (घरकुल) तयार करावे व खेळ सुरू झाला कीं ज्या मैत्रिणी खेळायला आलेल्या त्यांना म्हणावे, " या कीं आमच्या घरांत. ते पलीकडचे आमच्या मैत्रिणीचे घर आहे. हे माझे आहे, इकडे या ! " यांत मौज अशी आहे कीं, तिची सत्ता नुसत्या घरकुलावर नव्हे, दालनावर नव्हे, राजवाड्यावर नव्हे, संपूर्ण राज्यावर आहे; पण तिने त्या सत्तेचा संकोच केला व ती सत्ता घरकुलापर्यंत आणून ठेवली. तसे आपण स्वस्वरूपविषयक विसराला विषय होऊन आपला येवढा संकोच करून घेतला आहे कीं, आपण अनंत स्वरूप असतांना आपण आपल्याला ' देहा ' येवढेच समजतो.

परी देहाहंमानभुली । जयाची बुद्धि देहींच आतली ॥
जया आत्मविषीं जाली । मध्यरात्री ॥ जेणे चैतन्या ईश्वरा
ब्रह्मा । देहचि केलें परम सीमा ॥

-ज्ञा. अ. १८-३८०।८१

आपण सर्व आपल्याला देहच समजतो. देहाचा जन्म झाला त्या वेळीं आपला जन्म झाला असेच समजतो. देह काळागोरा, लड्डु-चारीक जसा असेल तसे आपण आपल्याला समजतो. देहाचे नांव ते आपले नांव असेच मानतो. हे तादात्म्य इतके असते कीं, आपण झोपेत असतांना आपल्या नांवाने कोणी हाक मारली तर आपण लगेच जागे होतो. कल्पना करा कीं, माझ्यासारख्यांना रस्त्यांतील अनोळख्या मनुष्याने प्रश्न केला कीं,

तुम्ही कोण ? व मी जर त्याला उत्तर दिले, “मी ना, सच्चिदानंद ब्रह्म.” हें उत्तर ऐकून माझी अशी खात्री आहे की, तो माझ्या तोंडाकडे पहातच राहील व त्याला वाटेल की, हा वेड्याच्या इस्पितळांतून बाहेर पडून भटकणारा प्राणी तर नसावा ! नाथमहाराज म्हणतात, “काय गंमत आहे की, एखाद्याला शास्त्रानें सांगितलें की, तूं सुतकी आहेस तर पटते ; पण त्याच शास्त्रानें तूं ब्रह्म आहेस असें सांगितलें तर तें त्याला पटत नाही. तो म्हणतो, मी कसा ब्रह्म होईन ? ”

आपणचि ब्रह्म आहाती । परी ब्रह्म म्हणतां भीती ।

बाप विकल्याची ख्याति । संशयो जाती अधःपाता ॥

या सर्व सांगण्याचें तात्पर्य असें आहे की, आत्म्यानें आपलें अनंतत्व विसरून संकोच करणें हेंच जीवदशेचें स्वरूप व या संकोचाला कारण अज्ञान. आत्म्यानें आपला असा संकोच केला की त्याला दृश्य जगत् दिसतें. शास्त्रकार थालाच स्वप्न म्हणतात व म्हणूनच अज्ञानाला झोंपेची उपमा देतात. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

तरी अविद्येचिया निदा । विश्वस्वप्नाचा हा धांदा ।
भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥

— शा. अ. १८-४० ३

ज्ञान्याचें वर्णन झोंपेंतून जागे झालेल्याच्या रूपकानें करणारा पुढील श्लोक प्रसिद्धच आहे :—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

— गी. २ श्लो. ६९

ह्यावर ज्ञानेश्वरमहाराज लिहितात :—

देखैं भूतजात निदेलें । तेथेंचि जया पाहलें । आणि
जीव जेथ चेडले । तेथ निद्रितु जो ॥

— शा. ओ. ३५५

स्वप्नांत मनुष्यास जसे सुखदुःख भोगावे लागते तसे स्वस्वरूपाला विसरून देहाशी तादात्म्य केल्याने आत्मस्वरूपी जन्ममृत्यु, सुखदुःख वगैरे नसतांना जीवात्म्याला हे सर्व भोगावे लागते. म्हणून अज्ञानास झोप म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे.

आतां झोप घेणाऱ्यांत दोन वर्ग करतां येतात : एक झोपेत बडबडणाऱ्यांचा व दुसरा न बडबडणाऱ्यांचा. एखादा मनुष्य झोपेत बडबडतो. अर्थातच त्याचा त्याला कांहीं एक अर्थ कळत नाही. तसेच आत्मविषयक निद्रा ज्यांना लागली व देहतादात्म्य घेऊन जगद् व्यवहाराचा खेळ खेळणारा जो हा निद्रिस्तांचा वर्ग यामध्येही दोन प्रकार आहेत : एक शास्त्रसंस्कारशून्य मनुष्यांचा व दुसरा शास्त्रसंस्कारयुक्तांचा. बहुधा असे आढळून येते की, या दोघांच्या बोलण्यांत मात्र फरक ; बाकी आंतील समजूत एकच ! शास्त्रसंस्कारशून्य मनुष्य हा आपण देहच आहोत असे समजतो व तसेच बोलतो व तसाच व्यवहार करतो. शास्त्रसंस्कारयुक्त मनुष्य आपणांस देहच समजतो व तसाच व्यवहार करतो ; पण पुराण सांगतांना वा कथा-कीर्तन करीत असतांना अथवा गप्पा मारतांना 'नित्यशुद्धमुक्त ब्रह्म मी' असे कांहीं बोलतो ; पण आंत समजूत मी देह अशीच असते. गाढ झोपेतच, पण बडबडतो एवढेच. तुकारामबोवा याच शब्दज्ञानी पंडितांच्या स्थितीचे या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत वर्णन करतात :—

बोल बोले अबोले । जागे बाहेर आंत निजेले ।

हे लोक तोंडाने अबोले म्हणजे बोलण्यांत न येणारी वस्तु म्हणजे 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' अशा आत्मस्वरूपाचे व्याख्यान करतात. अडाणी मनुष्यास त्यांचे हे व्याख्यान ऐकून असे वाटावयाचे की, यांची बोलण्याप्रमाणेच आंत समजूत असली पाहिजे ; पण वस्तुस्थिति अगदी वेगळीच असते. हे जागे बाहेर म्हणजे तोंडांत, शब्दांत. आंत म्हणजे समजुतीच्या बाबतीत निजलेले, म्हणजे समजुतीत कांहीं फरक नाही. हे कशावरून ? तर त्यांनी 'घरांत घरकुल केले.' त्यांनी आपला संकोच करून आत्मसत्तेवर भासणारे जे

परिच्छिन्न शरीर तेवढीच आपली व्याप्ति मानली. तुकारामबोवा म्हणतात, यांची स्थिति चमत्कारिक आहे. कारण तोंडाने प्रज्ञावाद बोलतात ; पण समजून व कृति यांत अज्ञानी दिसतात. तेव्हां यांना ज्ञानही समजत नाही व अज्ञानही समजत नाही असे दिसते. उजाडले आहे, का अंधार आहे हेही कळत नाही.

नेणे अंधार ना उजडले गा ॥ १ ॥

ते तोंडाने बोलतात मग त्यांना अर्थ समजत नाही असे कसे होईल? असे कोणास वाटेल. तर हे शक्य आहे हे समजण्याकरतां तुकारामबोवा दुसऱ्या एका अभंगांत या लोकांचे वर्णन दृष्टान्त देऊन करतात —

पढविले तैसे पढों जाणें पुंसा । परि नाहीं दशा साच अंगीं ॥

यावर 'यांत काय संशय' वगैरे गोष्टी प्रसिद्ध आहेत ; पण येथे ज्ञानेश्वरीला धरूनच एक गोष्ट सांगतो. एकदां एका मनुष्याने एक राघू विकत घेतला. तो मनुष्य दयाळू पण मूर्ख होता. त्याने विचार केला की, आपण या पोपटाला विकत घेतले व आपण याला पिंजऱ्यांत ठेवले तरी एखाद वेळीं पिंजऱ्याचा दरवाजा उघडा राहणार व पोपट उडणार. तो उडाला की पारधी जे नलिकायंत्र तयार करून ठेवतात त्यावर हा बसणार व पारध्याच्या हातांत तो सांपडला जाणार. तेव्हां आपण या पोपटास असे शिकवावे की, जरी हा सांपडला तरी याला सुटकेचा मार्ग जवळ असावा. अशा कारुणिकतेने त्या मनुष्याने पोपटास पढविले, 'राघवा, नलिकेवर बसूं नये, बसलेच तर आपण तिला धरले आहे, तिने आपल्याला धरले नाही, सोडले की मोकळेच्या मोकळे.' योग असा की, हा घडा पाठ व्हायला व पिंजऱ्याचा दरवाजा मोकळा रहाण्यास एकच गांठ पडली. राघोबांनी जी भरारी मारली ती झाडावर. त्याच्या दुर्दैवाने त्या झाडाच्या समोरच एका पारध्याने 'नलिकायंत्र' तयार केले होते. राघोबा झाडाच्या फांदीवरून जे उडाले ते नलिकेवर बसले व ते बसल्याबरोबर त्या पोपटाच्या भाराने ती नळी फिरली. त्याबरोबर राघोबाही फिरले व त्याचे खाली डोकें व वरती नलिकेला घट्ट धरलेले पाय असे शीर्षासनासारखे रूप तयार झाले. याचा परिणाम असा

झाला कीं, राघोवाला आपल्या खाली खोल आकाश दिसूं लागले, व त्याला वाटूं लागले कीं, जर कां आपण पाय सोडले कीं आपण खोल पडणार, आपटणार व आपले तुकडे होणार ! या समजुतीने तो नळीचे पाय घट्ट घरून बसला ; पण तो पढलेला, बोलका राघू असल्याने 'राघवा, नालिकेवर बसूं नये, बसलेच तर आपण तिला धरले आहे, तिने आपल्याला धरले नाही. सोडले कीं मोकळेच्या मोकळे' असे तोंडाने म्हणे व पायांनी नालिका अधिक घट्ट धरी. तात्पर्य, त्या पोपटाची जशी ती 'पोपटपंची' तसेच या बोलक्या वेदान्त्यांची, शब्दज्ञान्यांची 'मी नित्यशुद्धमुक्त ब्रह्म आहे' ही पोपटपंचीच ! कारण समजुतीने ते आपण देह असेच दृढ समजत असतात. कै. जोगमहाराज या शास्त्रसंस्कारशून्य व शास्त्रसंस्कारयुक्त झोंपाळूंचा भेद दाखवण्याकरितां शंखाचा उत्कृष्ट दृष्टान्त देत. शंखांत दोन प्रकार : एक आवाज न करणारा व दुसरा आवाज करणारा ; पण दोनीही शंखच. तसेच दोघेही अज्ञानीच ; पण एक चावटी करीत नाहीत व दुसरे करतात येवढाच फरक.

या लोकांचें वर्णन नाथमहाराजांनीं भागवतात एक सुंदर दृष्टान्त देऊन केले आहे. ते म्हणतात, जसा उंसाचा चरक असतो तसे हे शब्दज्ञानी पंडित. चरकांत उंसाची कांडी घातली कीं त्यांतील रस खाली ठेवलेल्या भांड्यांत पडतो. चरकाच्या तोंडांत फक्त 'करर्' असा ध्वनि राहतो एवढेच. तसेच हे पंडित कथानिरूपण करतात तेव्हां यांच्या तोंडांतून निघणाऱ्या वेदान्तांतील उक्तींतील रस पुढे बसणाऱ्या श्रोतृवर्गांतील जे सात्त्विक असतात त्यांच्यांत सांठवला जातो ; पण यांच्या तोंडांत फक्त शब्दांची सोपटें रहातात ! यांचा भ्रम कायमच !

कैसें निरूपिती शब्दब्रह्म । ऐकोनि सात्त्विकां येतसे प्रेम । परीं निजहृदयींचा भ्रम । निरसे तें वर्म नेणतीच ॥ जेवीं गूळ-उंसाचा घाणा । तोंडींचा रस भरे मांदणा । शब्दसोपटें भरोनि वदना । करी परिभ्रमणा करकरीतु ॥

नाथांच्याप्रमाणेच शंकराचार्यांनी वीणावादनाचा दृष्टान्त देऊन पंडितांचे व्याख्यान दुसऱ्यास उपयोगी, थांना नाही, हे दाखवले आहे.

वीणाया रूपसौंदर्यं तंत्रीवादनसौष्ठवम् ।

प्रजारंजनमात्रं तन्न साम्राज्याय कल्पते ॥

वाग्वैखरी शब्दज्ञरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम् ।

वैदुष्यं विदुषां तद्वत् भुक्तये न तु मुक्तये ॥

— विवेकचूडामणि, श्लो. ५९।६०

तात्पर्य, तोंडाने ब्रह्मज्ञान सांगितले तरी आंत समजूत मी देह आहे अशीच, अर्थात् ज्यांची अविद्या निद्रा गेली नाही पण तोंडाने कोरड्या ब्रह्मज्ञानाच्या गप्पा मारतात त्यांनाही तुकारामबोवारूपी वासुदेव जागे करून म्हणतो—जागे व्हा, म्हणजे अविद्या अथवा अज्ञानरूपी निद्रा टाका व आत्मस्वरूपी जागे व्हा.

साधु हे जागे व्हा असा उपदेश करतात. कारण झोपेत पडलेल्या स्वप्नांतील दुःखाचा नायनाट एक जागृतीच करू शकते.

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

म्हणोनि स्वप्नींचेया घाया । वोखद चेषोचि धनंजया । तेवीं
अज्ञानमूळा यया । ज्ञानचि खड्ग ॥

— ज्ञा. अ. १५ ओ. २५४

मनुष्य स्वप्नांत भयप्रद गोष्ट पाहून जर घाबरला तर त्याला जागे करणे हाच उपाय ; अथवा अधिकारांत जर भीति वाटली म्हणून तो दूर करावयाचा असला तर एकच उपाय—तद्विरोधी प्रकाश आणणे. तेथे मंत्रतंत्र याचा कांही उपयोग नाही. तसेच आत्मविषयक अज्ञानामुळे उत्पन्न झालेली संसारभीति नाहीशी करण्याचा उपाय आत्मजागृति.

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

आपुलिया अज्ञानासाठी । नव्हता थांवला किरीटी । तरि आतां
आत्मज्ञानाचिया लोटी । खांडेनि गा ॥

— ज्ञा. अ. १५ ओ. २४८

अज्ञानाची निद्रा आत्मजागृतीच घालवील म्हणून संत आत्मानुभव प्राप्त करून घ्या हेंच 'जागे व्हा' या शब्दानें सांगतात. तुकाराममहाराज म्हणतात :—

तुका करी जागा । नको वासिपूं वाउगा । आहेसी तूं अंगा ।
अंगीं डोळे उघडी ॥

हाच विचार या अभंगाच्या पहिल्या व दुसऱ्या कडव्यांत सांगतात :—
बोल बोले अबोले । जागे बाहेर आंत निजेले । जैसे घरांत
घरकुल केलें । नेणें अंधार ना उजडलें गा ॥ १ ॥

वासुदेव करितो फेरा । वाडियांत बाहेर दारा । कोणी कांहीं
तरी दानपुण्य करा । जाब न घाल तरी जातों माघारा गा ॥ २ ॥

नलिकेवर भ्रमानें अडकून पडलेल्या पोपटास त्याच्या भाषेत तो जें बोलतो त्याचा अर्थ सांगणारा जसा भेटावा तसें चवथ्या कडव्यांत तुकारामबोवा सांगतात कीं, झोंप टाकून जागा होऊन बघ तर खरा, तुला असा अनुभव येईल कीं, आपण 'वासुदेव'च आहोंत. तुकाराममहाराज हे अद्वैती असल्यानें 'जीवो ब्रह्मैव नापरः' या सिद्धांताचाच ते ठिकठिकाणी उपदेश करतात.

देवचि देवचि बरें । तुका म्हणे खरे तुम्ही ॥

× × × ×
तुका म्हणे कैची कींव । कोठें जीव निराळा ॥

× × × ×
तुका म्हणे हा तो स्वयें परब्रह्म । मूर्ख नेणें वर्म संतचरण ॥

वासुदेवाच्या या गजरानें जो शब्दज्ञानी राघू जागा होतो त्याची स्थिति पुढीलप्रमाणें होते :—

नलिकेवरुनि उठिला । जैसा शुकु शाखे बैसला । तैसा मूळ
अहंतें वेठला । मी म्हणौनि ॥

आपण परमात्मावासुदेवरूप आहोत हें भाग्यवान् जे संत त्यांना ठाऊक आहे आणि म्हणून तेच तुम्हांला जागे व्हा व वासुदेवाला दान द्या असा उपदेश करतील ; दुसरे कोणी करणार नाहीत. इतर सर्व स्वतःच निजलेले ते दुसऱ्यांना काय जागे करणार ? परमात्म-स्वरूपा जागा राहाणारा विरळा ! एक मदालसा माउली होऊन गेली की, जिने आपल्या मुलांना पाळण्यांत झोंके देतांना उपदेश केला.

‘ पर्ये दे मदलसा सोहं जो जो रे बाळा । निजध्यानीं निजपां रे लक्ष लागों दे डोळां । निज तें तूं विसरलासी होसी वरपडा काळा ॥ ’

मदालसा साधूच होती म्हणून असा उपदेश करी. तात्पर्य, एक वासुदेव म्हणजे साधूच, परमात्मी लक्ष ठेवा असे सांगतात. यालाच तुकारामबोवा येथे वासुदेव दान मागतो म्हणतात. वासुदेव जे दान मागतो म्हणजे संत जे ‘ द्या ’ म्हणून म्हणतात ते दुसरे नसून ‘ लक्ष लावूनि रहा गोविंदी गा ’ येवढेच. जीवाने देहादि संसारावरची आसक्ति सोडून स्वरूपा भरून जावे हेंच त्यांचे सांगणे आहे. त्याकरितां ते म्हणतात, तुम्ही आपले ‘ लक्ष ’ वासुदेवाला द्या. चिपळ्या, टाळ वाजवीत रामकृष्ण म्हणा. कारण त्याने आपल्या अंत वासुदेवाची आठवण राहिल.

‘ चिपळ्या टाळ घुळघुळा शब्द नादे ।

तेणे ब्रह्मानंद हृदयीं आठवण नादे ॥

ही श्रीनाथांची उक्ति मार्गे दिलीच आहे.

माणसे देवाकडे लक्ष न देतांना विकारांना जवळ करून आयुष्य-विषयोपभोगांत खर्च करतात. मग ते पुष्ट झालेले विकारच याला त्याच्या खऱ्या हिताकडे जाऊ देत नाहीत. कामक्रोधादि विकारांना कुर्त्री असे ठिकाठिकाणी म्हटले आहे.

कामक्रोधलोभशूनीं पाठीं लागलीं ओढाळ ॥ — ज्ञानदेव अभंग
तुकारामबोवा म्हणूनच या अभंगांत विकारांचे कोडकौतुक करणाऱ्या

अज्ञान जीवांना पांचव्या कडव्यांत म्हणतात, “अरे तू आपल्याकडे.. येणाऱ्या माणसांच्या अंगावर भुंकण्याकरितां ही विकल्पंरूपी कुर्ची ठेवलीस ती तुझ्या हिताच्याच पाठी लागतात. म्हणजे तुझे कल्याण तुला सांगायला येतील त्यांच्यावर उलट तूच रागावतोस. कारण तुला विषयोपभोग बरा वाटतो. ती विषयवासना तुला साधूची निंदा करायला लावते; पण यांत अनाहित कोणाचें होणार ? तुझेच. तेव्हां तू जागा हो, म्हणजे आपण कोण ? ही झोप बरी का याचा विचार कर व ही कुर्ची आवर.”

शेवटच्या कडव्यांत आपल्या कामगिरीचा आढावा तुकारामबोवा घेतात की, वासुदेवाने सर्वांना जागवण्याचें आपलें कार्य केलें. पण जागे होण्यास आणखीही एक कारण लागतें. निजणाऱ्याचें प्रारब्ध. तें जर न्यून भोगाचें असेल तर त्याला हांक ऐकूं येऊन उठावेंस वाटेल. व तेंच जर अधिक भोगाचें असेल तर तो हांक ऐकूं येऊन डोक्यावर पांघरूण घेऊन निजेल व हांका मारणाऱ्यासच उलट शिव्या देईल.

बहुतेक कीर्तनकारांचा अनुभव असा की, त्यांच्या बोलण्याचा कांहीवर परिणाम होतो व कांहीवर होत नाही. उलट ते बोवालाच हा जुन्या शतकातला आहे, मूर्ख आहे अशीं नांवे ठेवतात. याचें कारण सर्व श्रोत्यांचा मनोविकास सारखा नसतो. ज्याचें प्रारब्ध चांगलें त्याला सांगितलेला हिताचा उपदेश पटतो. इतरांस तो रुचत नाही.

तुकारामबोवाचा हाच अनुभव ते शेवटच्या कडव्यांत व्यक्त करतात. ते म्हणतात, ‘वर सांगितल्याप्रमाणें सर्व जनांना जाग आणण्याचा मी प्रयत्न केला; पण सर्वच जागे झाले नाहीत. कोणी जागे होऊन वासुदेवास दान घातलें. दुचळे म्हणजे हीन प्रारब्धाच्या अधीन असणारे जे होते ते निजले व वासुदेवाला विसरले.’

‘ऐसे जागविले अवघे जन । होतें संचित तिहीं केलें दान ।

तुका म्हणे दुबळीं कोण कोण । गेलीं वासुदेवासीं विसरून गा ॥

ज्यांनीं वासुदेवाला दान घातलें नाही त्यांना तुकारामबोवा दुचळे

म्हणतात याचें कारण हे सर्व लोक त्यांचें जें अनिष्ट प्रारब्ध त्यांच्या ताव्यांत आहेत. त्यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे—

दुर्बळ हे अवघे जन । नारायणीं विन्मुख ॥ १ ॥

झाडोनियां हात जाती । पात्र होती दंडासी ॥ २ ॥

शिदोरी ते पापपुण्य । सर्वे शीण भिकेचा ॥ ३ ॥

बरोबर आणलेली जी पापपुण्यात्मक शिदोरी म्हणजे शिळें अन्न त्यावरच हे राहतात. यांना मनुष्यजन्माला येऊन शुद्ध पुण्याची कमाई करण्याची सवड असतांना हे करत नाहीत, म्हणून त्यांना प्रारब्धापलीकडे जाण्याची शक्ति नाही; नवीन उत्कृष्ट क्रियमाण करण्याचा पराक्रम नाही म्हणून त्यांना दुबळे म्हणतात.

मनुष्यदेह हा आत्मजागृतीवर येण्याचें ठिकाण आहे. इतर जन्मांत हें ज्ञान होऊं शकत नाही. तुकारामबोवा म्हणतात—

येचि जन्मीं घडे देवाचें भजन । आणिक हें ज्ञान नाहीं कोठें ॥

पशुकाय पापपुण्य जाणती । उत्तम मध्यम भोग भोगिती ।....

उलट

नरदेहनिधानं लागलें हातीं । उत्तम सार उत्तम गति ।

देवचि होईन म्हणती ते होती । तरी कां चितीं न धरावें ।....

उपनिषदांतही

यथादर्शं तथाऽत्मनि यथाप्सुपरीव ददृशे ।

तथा गंधर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥ —कठ. ३—५०

असा आत्मजागृतीस सर्वथा उपयोगी पडणारा मनुष्यजन्म अनेक जन्मांच्या शेवटीं मिळतो. भागवतकार म्हणतात—

लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवान्ते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः॥

तूर्णम् यतेत न पतेत् अनुमृत्युयावन् निःश्रेयसाय विषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥

— एकादशस्कंध, अ. ९, श्लो. २९

हीच गोष्ट रूपकानें साधु सांगतात. बाचा, आत्मविषयक अज्ञानरूपी रात्रीतील मनुष्यजन्म हा शेवटचा प्रहर सुरू झाला आहे, म्हणजे तू उजाडायच्या जवळ आला आहेस. आतां तरी डोळे उघड. शेवटीं का होईना जागा झालास कीं मागचें सर्व ठीक होईल.

रामराम दोन्हीं अक्षरें । सुलभ आणि सोपारें ।

जागा मागिले पाहारें । शेवटिचें गोड तेंचि खरें गा ॥

गेले टळले पहार तीन । काय निदसुरा निजसी अझून ।

जागे होउनि कांहीं करा दान । नका झांकूं एकोनि लोचन गा ॥

— कान्होबा

वासुदेव पहांटेस फेरा करीत असल्यानें या कडव्यांचें रूपक उत्तम जमते.

तात्पर्य, सर्व संतमहात्मे जीवांना अज्ञाननिद्रा टाकून आत्मज्ञानरूपी जागृति प्राप्त करून घेण्याचा मोठा कळकळीचा उपदेश करतात. ते म्हणतात, 'अशी तुम्हांला जागृति करणारा दुसरा मिळणार नाही.' ('नाहीं दुजा आणीक मागता गा.') बाकी सर्व झोंपेला मदत करणारेच भेटतील.

तुम्ही आतां जागे झालां नाहीत तर ही मनुष्यजन्माची खेप फुकट जाऊन 'घोर नरकाला जावें लागेल.'

तुकाराममहाराजांचे बंधु कान्होबा म्हणतात—

आतां मागुता येइल फेरा । हें तों न घडे या नगरा । म्हणे

तुकयाबंधु राम घरा । ओळखी नाही तरी जाल अघोरा गा ॥

वासुदेवाला (देवाला) जास्त कांहीं लागत नाही. त्याला जें लागतें तें सांगून हें संकीर्तन पुरें करतो—

जें ठाकेल कोणा कांहीं । फलपुष्प अथवा तोयी । द्या परी

मीस घेऊं नका भाई । पुढें विन्मुख होतां बरें नाही गा ॥

देवाकारणें भाव तस्मात् । द्यावें नलगे फारसें वित्त । झालें
एकचित्त तरी बहुत । एवढ्यासाठीं नका करूं वाताहात गा ॥

— कान्होबा

आईप्रमाणें साधु आपल्यास हात जोडून सांगतात--

विनवितों सकळां जनां । कर जोडोनि थोरां लहानां ।

दान इतुलें द्या मज दीना । म्हणे तुकयाबंधु राम म्हणा गा ॥

तात्पर्य, सर्व साधुसंतांचा सर्व जीवांना कळकळीचा एकच उपदेश आहे की, अज्ञाननिद्रा टाकून स्वरूपी जागे व्हा. देवाला आठवा. त्यानें ब्रह्मानंद आपणांस उपभोगावयास मिळेल.

आंधळ्यापांगळ्यांचा :-

:: ३ ::

:: आंधळा व पांगळा ::

आंधळ्यापांगळ्यांचा । एक विठोबा दाता । प्रसवला विश्व
तोचि । सर्व होय जाणता । घडी मोडी हेळामात्रें । पापपुण्य-
संचिता । भवदुःख कोण वारी । तुजवांचूनि चिंता ॥ १ ॥

धर्म गा जागो तुझा । तूंचि कृपालु राजा । जाणसी
जिवींचे गा । न सांगतां सहजा ॥ २ ॥

घातली लोळणी गा । पुंडलीकें वाळवंटीं । पंढरी पुण्यठाव ।
नीरे भीवरे तटीं । न देखें दुसरें गा । झाली अदृश्य दृष्टि ।
चोळला प्रेमदाता । केली अमृतवृष्टि ॥ ३ ॥

आणीक उपमन्यु । एक बाळ धाकुटें । न देखे न
चालवे । जना चालते वाटे । घातली लोळणी गा । हरिनाम
बोभाटें । पावला त्या कारणें । धांव घातली नेटें ॥ ४ ॥

बैसोनी खोळीं शुक । राहे गर्भीं आंधळा । शीणला
येरझारीं । दुःख आठवी वेळा । मागील सोसिलें तें । ना भी
म्हणे गोपाळा । पावला त्याकारणें । लाज राखिली कळा ॥ ५ ॥

न देखे जो या जना । तया दावी आपणा । वेगळा
सुखदुःखा । मोहो नाठवी धना । आपपर तेंही नाहीं ।
अंधुवर्ग सज्जना । तुक्या तेचि परी । जाली पावे नारायणा ॥ ६ ॥

हा अभंग सहा कडव्यांचा आहे व प्रत्येक कडवेंही मोठे आहे. वाचकांना प्रस्तुतच्या अभंगांतील विषयाचे स्वरूप चटकन् लक्षांत यावे म्हणून थोडक्यांत या अभंगाची मांडणी काय स्वरूपाची आहे तें सांगून या अभंगाचा भावार्थ सांगतो.

या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत ज्या पांडुरंगाजवळ मागणी करावयाची त्याचे स्वरूप वर्णन करतात. अभिप्राय असा आहे की, तो पांडुरंग सर्वश, सर्वशक्तिमान् व कृपाळू आहे. त्याच्यावांचून या आंधळ्यांपांगळ्यांची मागणी पुरवणारा त्रैलोक्यांत दुसरा कोणी नाही. दुसऱ्या कडव्यांत त्याची धर्मबुद्धि जागृत राहावी अशी त्याची प्रार्थना करतात. पुढच्या तीन (३ ते ५) कडव्यांतून या अभंगांत अभिप्रेत असलेले जे आंधळे-पांगळे अशांपैकी पूर्वी ज्यांची मागणी या देवाने पुरवली आहे त्यांपैकी तीन-पुंडलीक, उपमन्यु व शुक-या आंधळ्यापांगळ्यांचा दाखला देतात व शेवटच्या सहाव्या कडव्यांत आंधळ्यापांगळ्यांचे दाते तुम्ही आहांत असे सांगून मीही असाच आंधळा-पांगळा झालो आहे, माझा उद्धार करा, अशी प्रार्थना करून या अभंगाचा शेवट करतात.

देवाजवळ भक्ताने मागणे मागण्याचा हा एक काव्यमय असा सुंदर प्रकार आहे. पण, या अभंगांत प्रारंभीच पांडुरंगाचे जे वर्णन केले आहे त्यावरून थोडा गैरसमज होण्याचा संभव आहे. म्हणून, त्याचा खुलासा करणे अवश्य आहे. या अभंगांत ज्या आंधळ्यापांगळ्यांचा दाता पांडुरंग आहे म्हणून म्हटले आहे ते आंधळेपांगळे म्हणजे शारीरिक व्यंग असल्यामुळे असहाय स्थितीत जे आंधळे व पांगळे दृष्टोत्पत्तीस येतात ते नव्हेत. पहिल्या कडव्याचा असा अर्थ नव्हे की, ज्यांना शारीरिक व्यंग आहेत, ज्यांच्या डोळ्यांच्या खांचा झाल्या आहेत, पायांवरून ज्यांच्या वारं गेले आहे, ज्यांना जगांत कोणी त्राता राहिला नाही असे दीनदुबळे यांचा दाता भगवान् आहे व त्यांनी देवाजवळ करुणा भाकावी; पण जे निर्व्यंग, सुदृढ आहेत त्यांना देवाजवळ करुणा भाकणेची गरज नाही. त्यांनी स्वतःच्या हिम्मतीवर हवे तसे वागावे. देवाचा व त्यांचा कांही संबंध नाही. देवाच्या सत्तेला न जुमानतां ते वाटेल तें मिळवूं शकतात. या अभंगांतील आंधळा व पांगळा हा यांहून

अगदी वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. तो म्हणजे परमार्थसोपानाच्या पुष्कळच पायऱ्या चढून गेलेला उत्कृष्ट साधक आहे.

येथवर सांगितलेल्या माहितीवरून अभंगाची सामान्य कल्पना वाचकांना आली असेल. आतां भावार्थाकडे वळू.

आंधळे व पांगळे यांची मागणी पुरवणारा दाता एक विठोबा आहे. दुसरा कोणीही त्यांची मागणी पुरवू शकणार नाही. त्याच्यापासून हे जग निर्माण झाले यामुळे तो सर्व जाणता आहे. त्याची अकुंठित सत्ता आहे म्हणजे तो कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुं शक्तीने संपन्न आहे. कारण, तो जीवांच्या पापपुण्यसंचितांची घडामोड एका क्षणांत करू शकतो. हे पांडुरंगा, भवदुःख दूर करून आमची चिंता निवारण करणारा तुझ्यावांचून दुसरा कोण आहे? ॥ १ ॥ तुझ्या ठिकाणी धर्माची बुद्धि जागती राहू दे. तूच सर्व कृपाळूंचा राजा म्हणजे श्रेष्ठ आहेस. आम्ही न सांगतां सुद्धां आमच्या जीवाच्या आंतील गोष्ट तुला सहजच कळते ॥ २ ॥

तुकारामबोवा हीच गोष्ट दुसऱ्या ठिकाणीही सांगतात :—

न सांगतां तुम्हां कळों येतें अंतर । विश्वीं विश्वंभर
परिहारचि नलगे ॥

कोणी म्हणेल, असें जर आहे तर मग सांगतां कां? त्याला 'आवड' हेंच उत्तर तुकोबा देतात. बोलल्याशिवाय राहावत नाही. त्याच अभंगांत ते पुढें म्हणतात :—

परि हे अनावर आवरितां आवडी । अवसान ते घडी
पुरों देत नाही ॥

व्यवहारांत सुद्धां मनुष्य म्हणतो कीं, तुम्हांला ठाऊकच आहे; पण सांगतो, सांगितल्याविना राहवत नाही म्हणून.

देवा, तुम्हीं पूर्वी आंधळ्यांपांगळ्यांची मागणी पुरवली आहे. उदाहरणार्थ, पहिला पुंडलीक. कालदृष्ट्या पुंडलीक शुक्रउपमन्यूपेशां जुना म्हणून तुकाराममहाराज त्याचा प्रथम उल्लेख करतात असें नव्हे, तर पांडुरंग हे दैवत पंढरपूरला प्रकट झाले ते पुंडलिकाकरितांच म्हणून.

प्रल्हादाकरितां जसा नरसिंहअवतार, तसा पुंडलिकाकरितां पांडुरंगावतार
असें म्हणण्यास हरकत नाही. वारकऱ्यांचा 'पुंडलीकवरदा हरि विठ्ठल'
हा घोष प्रसिद्धच आहे. या बाबतीत पांडुरंगाची माहिती देणाऱ्या
संतमहात्म्यांच्या शेंकडों उक्ति प्रसिद्ध आहेत. त्यांतल्या महत्त्वाच्या तीन-
चार येथे उद्धृत करतो.

(१) महायोगपीठे तटे भीमरथ्यां वरं पुंडरीकाय दातुं
मुनींद्रैः ॥ समागत्य तिष्ठन्तमानंदकंदं परब्रह्मलिंगं भजे
पांडुरंगम् ॥

— शंकराचार्य

(२) युगें अठ्ठावीस विटेवरी उभा । वामांगीं रखुमाई
दिसे दिव्य शोभा । पुंडलीका भेटी परब्रह्म आलें गा । चरणीं
वाहे भीमा उद्धरी जगा ॥

— नामदेवकृत आरती

(३) पुंडलीकें भक्तें रे तारिलें विश्वजना । वैकुंठीची
मूर्ती आणिली पंढरपूरपाटणा ॥

— ज्ञानदेव अभंग

(४) पुंडलीक भक्तराज । तेणें साधियेलें काज ।
वैकुंठीचें निज । परब्रह्म आणिलें ॥

— तुकोबा

नीरा-भीमा संगमानंतर वाहणाऱ्या भीमेच्या तटकावरच्या
पवित्रक्षेत्रीं-पंढरपुरीं भीमेच्या वाळवंटांत पुंडलीकानें तुम्हासाठीं लोळण
घेतली. तो तुमच्या दर्शनाकरितां इतका उत्सुक झाला कीं, त्याला
तुमच्यावांचून दुसरें दिसेना; सर्व दृश्य त्याला दिसेनासें झालें. त्या
एकतानतेचा परिणाम असा झाला कीं, प्रेम देणारे तुम्ही त्याच्याकडे
वळलांत व त्यावर कृपारूपी अमृतवृष्टि केलीत ॥ ३ ॥

आणखी एक उदाहरण धावयाचें तर व्याघ्रपादऋषींचा मुलगा उपमन्यु. वयानें लहान; पण त्यानें देवाकरितां हट्ट घेतला. त्याला लोक दिसेनासे झाले व लोक ज्या वाटेनें जात होते त्या वाटेनें त्याला चालवेना, म्हणजे चालवेंसें वाटेना. त्यानें हरिनामाची गर्जना करून देवाच्या समोर लोटांगण घातलें. त्याकरितां तुम्ही आवेशानें धांवलांत व त्याची मार्गणी पुरी केलीत ॥ ४ ॥

तिसरें उदाहरण धावयाचें म्हणजे शुक्राचार्यांचें. हा आंधळा विलक्षणच. हा मुळीं जग दिसेल व आपण फसूं येवळ्याकरितां मातेच्या गर्भांतच जगाला न बघतां असा आंधळा राहिला. तेथें बसून जन्ममरणाच्या खेपा करतांना मार्गें त्यानें सोसलेलें दुःख तो वारंवार आठवीत होता व पुनः जगाचा छंद लागून आपणांवर तें भोगण्याची पुनः पाळी येईल म्हणून आईच्या उदराच्या बाहेर येण्याचा विचारच त्यानें सोडून दिला! दुःखानें होरपळलेला तो देवाची प्रार्थना करीत होता कीं, हे गोपाळा, अभयदान दे. त्याच्या या कळकळीच्या प्रार्थनेला तुम्ही पावलांत व त्याची लज्जा व तेज (इभ्रत) रक्षण केलीत ॥ ५ ॥

तात्पर्य, या एकंदर उदाहरणांवरून असें दिसतें कीं, जो या जनाकडे पाहात नाही, जो सुखदुःख व मोह यांवेगळा होऊन घनाचा आठव करीत नाही, ज्याला आपलें व परकें हेंहीं उरलें नाही अशा सज्जनांना तूं आपलें दर्शन देतोस. तुकोबा म्हणतात, माझाही असाच प्रकार झाला आहे. याकरितां नारायणा, आतां तूं मजवर कृपा कर. (व दर्शन दे.) ॥ ६ ॥ भावार्थ संपला.

आंधळ्याच्या रूपकानें तुकाराममहाराजांनीं वेगवेगळ्या प्रसंगीं वेग-वेगळ्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. एके ठिकाणीं, ज्यांना देव दिसत नाही, देवाला जे ओळखत नाहीत त्यांना तुकारामबोवा आंधळे म्हणतात—
आंधळीं तीं तुका म्हणे संसारीं । जिहीं नाहीं हरि ओळखिला ॥

याच रूपकाचा उपदोग करून याच्या अगदीं उलट म्हणजे स्वरूप-समरसता ज्यांना प्राप्त झाली आहे व म्हणून ज्यांच्या वृत्तीवरच जगत् नाही अशा ज्ञानी अनुभवीयांचें वर्णन पुढील अभंगांत याच रूपकानें करतात—

सहज मी आंधळा गा । निज निराकार पथें । वृत्ति हे
निवृत्त झाली । जन न दिसे तेथें । मी माझे हरपलें । ठायीं
जेथिच्या तेथें । अदृश्य तेंचि झालें । काहीं दृश्य जें
होतें ॥ १ ॥

या अभंगांतील आंधळा हा या दोहोंहूनही वेगळ्या प्रकारचा आहे. या अभंगांत आणखी एक लक्षांत ठेवण्यास हवें की, येथील आंधळा व पांगळा या दोन भिन्न व्यक्ति नाहीत. जो आंधळा तोच पांगळा. या अभंगांत आंधळ्याच्या रूपकार्णे भगवद्दर्शनाची तीव्र लालसा ज्यांच्यांत उत्पन्न झाली आहे व त्यामुळे ज्याला देवावांचून दुसरें दिसत नाही अशा भक्ताचें वर्णन तुकोबा करीत आहेत. डोळ्यांना दिसत नाही व पायां-वरून वारें गेलें म्हणून झालेला आंधळापांगळा हा या अभंगांतील आंधळापांगळा नव्हे. हा डोळे असून आंधळा व पायां चालतां येत असून पांगळा ! 'डोळे असून आंधळे' येवढेंच वर्णन केलें तर गैर-समज होण्याचा संभव आहे म्हणून त्याचें अधिक स्पष्टीकरण करणें अवश्य आहे. पैशाची मस्ती आल्यानें नातेवाईक, इष्टमित्र याना न जुमानणाऱ्याचेंही 'डोळे असून आंधळा' हें वर्णन होईल. मनुष्य म्हणतो, 'अहो, त्यांच्या डोळ्यांवर पैशाची धुंदी आली आहे. त्यांना आतां गरीब नातेवाईक कोठून दिसणार ?'

स्त्रीपुत्रादिमेळें । संपत्ति जंवजंव फळे । तंवतंव तेणें रजें
डोळे । जाती जयांचे ॥

तात्पर्य, हा वर्गही या अभंगांत अपेक्षित नाही.

येथला आंधळा हा देवाच्या भेटीकरितां डोळे असून जगाकडे न बघणारा, ज्याला व्यवहार करण्यास आवश्यक असणारी बुद्धि असून जगाच्या व्यवहाराबरोबर न चालणारा असा एकांती अनन्यभक्त आहे. साधकांत दोन वर्ग आहेत : एक मंद व एक तीव्र. देवदर्शनाची मंद जिज्ञासा पुष्कळ लोकांत आढळून येते; पण परमार्थदर्शनाच्या दृष्टीनें तिचा फारसा उपगोग होत नाही. कारण, अशा लोकांना देव हवा

आहे ; पण तो सुट्टीच्या दिवशी आला तर ! त्यांचे रोजचे इतर व्यवसाय सर्व झाले, दुसरे फारसे करण्यासारखे नाही, म्हणजे चला देवदर्शनाला, अगर घ्या देवाचे नांव, असे म्हणणारा हा वर्ग आहे. एक परमार्थी, याला ' मोडीतला ' परमार्थ म्हणत. जुन्या बाजारांत जशी वापरलेली वस्तु विकावयास येते तशी प्रपंच करून थकलीभागली मनबुद्धि परमार्थाकडे हे लोक लावतात. ' अकरणात् मन्दकरणमपिश्रेयः ' या न्यायाने हे बरे ; पण प्रत्यक्ष देवाचा साक्षात्कार होण्याच्या दृष्टीने याचा फारसा उपयोग होत नाही.

सत्समागमाने व सत्शास्त्रश्रवणाने परमात्मा भेटावा अशी माणसांत प्रथम आवड उत्पन्न होते. कारण, या योगानेच त्याला संतासंताचा, आत्मानात्म्याचा विचार ऐकावयास मिळतो. त्याला त्यामुळे कळते की,

भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

आपले सर्व संशय दूर होऊन, आपली वासनाग्रंथि तुटून, आपले कर्म संपून आपण जन्ममरणाच्या या अखंड चक्राच्या बाहेर तेव्हांच पडू की, जेव्हां आपणांस आत्मदर्शन होईल.

असे विचार श्रवण करणारे लोकही पुष्कळ आहेत ; पण यांपैकी फारच थोड्या लोकांच्या ठिकाणी खरी जिज्ञासा, देवदर्शनाची खरी तळमळ निर्माण होते. श्रीएकनाथ म्हणतात :—

हरिकथा अवघेचि ऐकती । परि माझी श्रद्धा नुपजे चित्ती ।

कवणी एकाची अभिनव गती । श्रद्धाउत्पत्ति श्रवणी होय ॥

पुष्कळ लोक ऐकतात ; पण ऐकलेले तेथेच सोडतात. ऐकलेल्याचे मनन अथवा चिंतन करीत नाहीत. यामुळे त्यांची परमार्थात प्रगति होत नाही. कै. जोगमहाराज म्हणत की, पुष्कळ लोकांचे श्रवण परमार्थाचे, चिंतन संसाराचे व साक्षात्कार दुःखाचा !

ज्यांना पूर्वसंचिताची चांगली जोड आहे व ज्यांना चांगली संगति आहे ते ऐकलेल्याचें मनन करतात व त्याचा परिणाम त्यांची देवदर्शनाची आवड तीव्र होण्यांत होतो. मग देवाची गोष्ट कोणी सांगूं लागला कीं पूर्वी उठून जाणारा मनुष्यच ती ऐकण्याकरितां इतर सर्व लाभांचा त्याग करण्यास तयार होतो. त्याला देवदर्शनाविना करमत नाही असें होतें. त्याला बाकीचे सर्व व्यवहार नकोसे होतात. त्यांना तो विटतो. या अवस्थेचें तुकारामबोवांनीं पुढील कडव्यांतून सुंदर वर्णन केलें आहे :—

लोकमान देहसुख । संपत्ति उपभोग अनेक ।

विटंबना दुःख । तुझिये मेटीवांचून ॥ १ ॥

लोकांनीं त्याला मान दिला अथवा त्याच्या शरीराला चंदनादि उपचार केले अथवा इतर सुखशय्येसारखे सुखोपचार अर्पण केले तरी त्याला ते गोड तर लागत नाहींतच पण त्यानें उलट त्याचें सर्वांग पोळतें. तुकारामबोवा म्हणतात :—

देहउपचारें पोळतसें अंग । विषतुल्य चांग मिष्टान्न तें ॥

त्याला यायोगें आपली विटंबना होते असें वाटतें. कारण, त्याला खरें ठाऊक असतें कीं, आपणांस देवदर्शन झालें नाहीं व लोक उगीच मान देत आहेत. तें ढोंग त्यास खपत नाहीं. त्यामुळें तो अधिकाधिक तळमळूं लागतो. तुकारामबोवा एके ठिकाणीं म्हणतात :—

सर्वविशीं माझा त्रासलासे जीव । आतां कोण भाव निवडूं
एक ॥

असा साधक देवाची प्रार्थना करतो :— देवा, मला भेट दे.

तरी मज ये भेट ये भेट । काय ठाकलासी नीट । थोर
पुण्यें वीट । तुज दैवेंचि लाधली ॥ २ ॥

भेटीलार्गी पंढरीनाथा । जीवीं लागली तळमळ व्यथा ॥ १ ॥

कै कृपा करिसी नेणें । मज दीनाचें धांवणें ॥ २ ॥

सिणलें माझें मन । वाट पाहतां लोचन ॥ ३ ॥

तुका म्हणे भूक । तुझें पहावया मुख ॥ ४ ॥

तुकोचांच्या गाथ्यांतून देवदर्शनाकरितां अशी तळमळ लागलेली. दाखविणारे कित्येक उतारे देतां येतील. स्थलसंकोचास्तव आणखी एकदोन देतो.

भेटीची आवडी उताविळ मन । लागलेंसें ध्यान जीवीं
जीवा ॥ १ ॥ आतां आवडीचा पुरवावा सोहळा । येउनि
गोपाळा क्षेम देई ॥ २ ॥ नेत्र उन्मळित राहिले तटस्त ।
गंगा अश्रुपात वहावली ॥ ३ ॥ तुका म्हणे तुम्ही करा
साचपण । मुळींच्या वचना आपुलिया ॥ ४ ॥

* * * *

कन्या सासुच्यासी जाये । मार्गे परतोनी पाहे ॥ १ ॥

तैसें जालें माझ्या जीवा । केव्हां भेटसी केशवा ॥ २ ॥

चुकलिया माये । बाळ हुरू हुरू पाहे ॥ ३ ॥

जीवना वेगळी मासोळी । तैसा तुका तळमळी ॥ ४ ॥

भक्तीचें अंतरंग सांगतांना नारदांनीं त्याचें प्रमुख स्वरूप म्हणून भक्त हे 'अनन्य' असतात असें वर्णन केलें आहे व या अनन्यतेची व्याख्या ते आपल्या भक्तिसूत्रांत पुढीलप्रमाणें देतात :--

अन्याश्रयाणां त्यागो अनन्यता ।

बाकीचीं सर्व आलंबनें सोडून भक्त हा एक इष्टदेवताच्याच ठिकाणीं दृढ असतो. यालाच एकांतिक्रपणा, अनन्यता म्हणतात. ही अनन्यता अशी असते कीं, बाकीच्या गोष्टी त्याच्या वृत्तीवर येतच नार्हात.

दैवानें पुढें आणून ठेवल्या तरी त्याचा भोग घ्यावा असें त्यास वाटत नाही. अशी जी भक्तांची स्थिति तिचेच रूपकानें भक्त हा या भोगा-विषयी आंधळा, सुखोपभोग मिळविण्याविषयी पंगु असें वर्णन करण्यांत येतें. ज्ञानेश्वरतिसुद्धां गीता अ. ९ मधील 'यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥' या २५ व्या श्लोकावर लिहितांना ज्ञानोबाराय लिहितात :—

जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम ।

जे माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ॥ ३६३ ॥

भक्तीच्या आरंभी भक्त हा देव व जगत्, परमार्थ व प्रपंच या दोन्ही गोष्टी साधाव्या म्हणून प्रयत्न करतो. पण, हें साधत नाही असें दिसलें व त्याच्यांत देवदर्शनाची लालसा तीव्र झाली कीं तो जगाच्या रीतीने चालावयाचें सोडून देतो. लोक कांहीं म्हणोत तो त्याची पर्वा करीत नाही.

जग चले उस घाट कोन जाय । नहीं समजत फिरफिर
गोते खाय ॥ १ ॥

उपर स्वार बैठे तृष्णापीठ । नहिं बाचे कोई जावे लूट ॥३॥

‘ सुखें निंदोत हे जन । न करीं तयाशीं वचन ॥ ’

अशी त्याची वृत्ति होते. अशी ज्याची वृत्ति झाली तोच पागळा. त्याची वृत्ति एकाकार झाल्याने त्याला जग हें दिसेनासें होतें म्हणून तोच आंधळा. ज्यांना ज्यांना देवदर्शन झालें ते सर्व या अवस्थातून गेलेले आपल्याला आढळून येतील.

ज्ञानेश्वरमहाराजांचा याविषयी एक उत्कृष्ट अभंग आहे. ते आपली अवस्था पुढीलप्रमाणें वर्णन करतात :—

(चंदनाची चोळी । माझे सर्व अंग पोळी ।

कान्हो वनमाळी । वेगीं भेटवा कां ॥ १ ॥

तुकाराममहाराज गोकुळनिवासी गौळणीच्या वर्णनाच्या निमित्तानें भक्तांच्या या अवस्थेचें फारच सुंदर वर्णन करतात. एक गौळण आपली हकीगत सांगते :—

नका कांहीं उपचार माझ्या शरीरा । करूं न साहावें मज
बहु होतो उबारा । मनोजन्य व्यथा वेध जाला अंतरा ।
लवकरी आणा नंदाचिया कुमारा ॥ १ ॥

स्वाद शीण देहमान निद्रा खंडन । पाहिले ताटस्थ उन्मळित
लोचन । अवघे वोसाऊन उरले ते चरण । तुका म्हणे
दर्शनापें आलें जीवन वो ॥ ४ ॥

‘देवाचा छंद असा लागला कीं, विषयांची गोडी नाहींशी झाली. या
बाबतीत श्रम वाटेनासा झाला. देहाचा आठव गेला. झोंप नाहींशी
झाली. डोळ्याचें पातें डोळ्याला लागेना. फक्त देवाची मूर्ति डोळ्यां-
समोरून जाईना. तेवढी सारखी समोर ! इतर सर्व संपलें. इतर बाबतीत
मेल्यासारखीच म्हणा ना ! याचा परिणाम असा झाला कीं, माझे जीवन
जो नंदकुमार तो दर्शन देण्यास आला.’

तुकारामबोवा पुढील कडव्यांत गौळणींचें असेंच वर्णन करतात :—

एक विषय तो सकळांचा हरि । त्याच्या आवडीनें आवडी
इतरीं । अंध बहिर हे प्रेत लोकाचारीं । त्यांची कीर्ति गाइली
पुराणांतरीं वो ॥

“ त्या सर्व गौळणींच्या वृत्तींचा एकच विषय व तो म्हणजे श्रीहरि.
इतरांवर त्यांचें प्रेम हें त्या त्या विषयाकरितां नसून ते श्रीहरीचे म्हणून.
जगाच्या व्यवहाराच्या बाबतीत त्या आंधळ्या, बहिऱ्या ; स्वरे सांगा-
वयाचें म्हणजे मृतवत्च ! पण लोकव्यवहारांत अशा दिसल्या तरी
आपण त्यांना हलक्या समजूं नका. व्यासादिकांनीं पुराणातून त्यांची
स्तुतिस्तोत्रें गायिली आहेत. ”

तात्पर्य, देवाची अशी ओढ लागली कीं, तीत जग दिसेनासें झालें
व जगाच्या रहाटीबरोबर चालणें अशक्य झालें, अशा अवस्थेला पावलेला
जो भक्त त्याचें ‘आंधळा व पांगळा’ म्हणून वर्णन केलें आहे.
तुकारामबोवा या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत म्हणतात, अशा आंधळ्या-

पांगळ्यांना जें हवें अहि तें देण्याचें सामर्थ्य एक श्रीपांडुरंगाच्याच ठिकाणी आहे. त्यांना देव हवा आहे व तो देवावांचून कोण देणार ! म्हणून ते म्हणतात—

आंधळ्या पांगळ्यांचा एक विठोबा दाता ।

आम्ही सामान्य प्रापंचिक जीव अशा आर्त भक्तांचे कोड कसे पुरवणार ? त्याच्यापेक्षां आपण अधिकच देवापासून दूर ! त्यानें आमच्याकडे, फार काय, राजसत्ता हातीं असणाऱ्याकडे, याकरितां जाणें म्हणजे ज्यास एका वस्तूच्या दोन वस्तु दिसतात अशा दूषित नेत्राच्या माणसानें ज्यास एका वस्तूच्या तीन वस्तु दिसतात त्याच्याकडे जाण्यासारखें आहे-श्रुति म्हणते, याची जो प्रार्थना करतो त्याला तो आपलें स्वर् स्वरूप दाखवतो.

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥

तुकोबा येवढ्याकरितां म्हणतात :—

आंधळ्या पांगळ्यांचा एक विठोबा दाता ॥

पुढील उदाहरणें सर्वविश्रुत अर्शाच आहेत. त्यांचें जास्त व्याख्यान करण्याचें कारण नाही.

शेवटच्या कडव्यांत तुकोबा म्हणतात, देवा, माझी वरील आंधळ्या-पांगळ्यासारखी स्थिति झाली आहे. त्यांनीं इतरत्रही या आपल्या अवस्थेचें वर्णन केलें आहे. ते म्हणतात :—

भगवंता तुजकारणें । मेलों जिताचि कैसी । निष्काम बुद्धि ठेली । चळण नाहीं तयासी । न चलती हातपाय । दृष्टि फिरली कैसी । जाणतां न देखों गा । क्षर आणि अक्षरासी ॥ १ ॥

याच अभंगाच्या शेवटीं ते म्हणतात :—

नाठवे आपपर । आतां काय वा करूं । सारिखा दोहीसवा ।

हारंपला विचारु । घातला योगक्षेम । तुज आपुला भारु ।
तुक्या शरणांगता । देई अभयकरु ॥ ५ ॥

अशीच आपली अवस्था झाली. आपणांवर कृपा करा व दर्शन द्या
असें तुकोबा देवाजवळ मागतात :—

न देखे जो या जना । त्या दावी आपणा । वेगळा
सुखदुःखा । मोहो नाठवी घना । आपपर तेंही नाहीं । बंधु-
वर्ग सज्जना । तुक्या तेची परी । जाली पावे नारायणा ॥ ६ ॥

अशी अवस्था झाल्यावर दर्शन घावयाला का देव दूर आहे? देव
अशांना दर्शन देतो. तुकोबा म्हणतात :—

जाणे जीवींचें सकळ नारायण । असे व्यापूनी तो न
दिसे लपून ॥ राधा संबोखिली प्रीति आलिंगून । तुका म्हणे
येथें भावचि कारण वो ॥

सहज मी आंधळा गा—: :: ४ ::

:: आंधळा ::

सहज मी आंधळा गा । निजनिराकार पंथें ।
वृत्ति हे निवृत्ति झाली । जन न दिसे तेथें ।
मी माझे हारपलें । ठायीं जेथींच्या तेथें ।
अदृश्य तेंचि झालें । कांहीं दृश्य जें होतें ॥ १ ॥

सुखें मी निजलों गा । शून्य सारोनि तेथें ।
त्रिकूटशिखरीं गा । दान मिळे आयीतें ॥ २ ॥

टाकिली पात्र झोळी । धर्म अधर्म आशा ।
कोल्हाळ चुकवीला । त्रिगुणांचा वोळसा ॥
न मार्गें भीक आतां । हाचि झाला भरंवसा ।
वोळली सत्रावी गा । तिणें पुरविली इच्छा ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वमुखें आळविला । सोहं शब्दाचा नाद ।
अरूप जागविला । दाता घेऊनि छंद ॥
घेऊनि आला दान । निजतत्त्व निजबोध ।
स्वरूपीं मेळविलें । नांव ठेविलें भेद ॥ ४ ॥

शब्द हा बहुसार । उपकाराची राशी ।
म्हणोनि चालविला । मार्गें येतील त्यांसी ॥
मागोनि आली वाट । सिद्ध ओळीची तैसी ।
तरले तरती गा । आणिकहि विश्वासी ॥ ५ ॥

वर्म ते एक आहे । दृढ धरावा भाव ।

जाणीव नागवण । लागो नेदी तो ठाव ॥

म्हणउनि संग टाकीं । सेवीं अद्वैतभाव ।

तुका म्हणे हाचि संतीं । मार्गे केला उपाव ॥ ६ ॥

मागील संकीर्तनाचा अभंग 'आंधळा-पांगळा' असल्याने त्यांत 'आंधळा कोण' याची चर्चा येऊन गेली असतां पुनः 'आंधळा' संकीर्तनाकरितां कां निवडला हें ज्या वाचकांनीं मागचें संकीर्तन वाचलें आहे त्यांना ठाऊकच आहे. तेथें सांगितलेंच आहे कीं, तुकाराममहाराजांनीं आंधळ्याच्या रूपकार्णे निरनिराळ्या गोष्टी निरनिराळ्या प्रसंगांनीं सांगितल्या आहेत. मागच्या अभंगाचा विषय भगवद्दर्शनाची तीव्र इच्छा करणारा उपासक होता, तर या अभंगाचा विषय भगवंताच्या निर्गुण स्वरूपाचा साक्षात्कार झालेला महानुभाव आहे.

एका महानुभावाचा थोर अनुभव सांगणारा म्हणून या अभंगाला महत्त्व आहेच ; पण या अभंगाला दुसऱ्याही एका दृष्टीनें फार महत्त्व आहे. परमार्थ करणाऱ्या पुष्कळ लोकांना भक्ति, ज्ञान, योग इत्यादि मार्गांतील ऐक्य व भेद कोठें आहेत हें कळत नाही. मोठे अधिकारी पुरुष प्रसंगवशात् आपणांकडे येणाऱ्या जिज्ञासूंच्या अधिकाराप्रमाणें कोणा एका मार्गावर कमीअधिक जोर देऊन त्या मार्गाची स्तुति करतात. त्याचप्रमाणें सर्वसाधारण लोकांच्याकरितां सांगतांनाही त्यांना जें जमेल, करतां येईल तें पाहून ते बोलतात. त्यांना ठाऊकच आहे कीं, एकदम अवघड साधन सांगितलें तर कोणी साधन तर करणार नाहीच ; पण परमार्थही टाकून देतील !

तुकारामचोवा एके ठिकाणीं म्हणतात--

अवघड कोणी न करी सांगतां ।

सुलभ बहुतां गोड वाटे ॥

यामुळें साधु कठिण साधनांतील दोष दाखवून सोप्या साधनांची स्तुति करतांना आढळून येतात. ते खोटे बोलतात असें नव्हे. दीन-दुर्बलांचाही उत्साहभंग होऊं नये, त्यांच्याकडूनही परमार्थ व्हावा येवढ्याकरितां सोप्या साधनांची ते स्तुति करतात. हें वर्म लक्षांत न आल्यानें अडाणी मनुष्य अवघड साधनांची निंदाच करूं लागतो व तें सर्वस्वी त्याज्य आहे असें समजतो. उदाहरणार्थ, ज्ञानदेवांनीं भगवद्-गीतेतील चारव्या अध्यायांतील 'क्लेशो ऽधिकतरस्तेषाम्' या पांचव्या श्लोकावर लिहितांना योगमार्गाचें काठिण्य दाखविलें आहे व हरिपाठांतील पांचव्या अभंगांत 'योगयागविधि येणें नव्हे सिद्धि ।' असें म्हटलें आहे. येवढ्यावरून किती तरी भक्तिमार्गी-वारकरी अवारकरी-योगमार्गांचा हेटाळणी करतात व ज्ञानोबारायांचा पुरावा पुढें करतात ; पण त्यांच्या हें लक्षांत येत नाही कीं, योगांतील काठिण्य दाखविणारेच ज्ञानोबाराय साधन सांगतांना ज्ञानेश्वरींत पुढीलप्रमाणें सांगतात :—

परि संतांसत्रें वसतां । योगज्ञानीं पैसतां ।

गुरुचरण उपासितां । वैराग्येसीं ॥

येणेंचि सत्कर्म । अशेषही अज्ञान विरमे ।

जयांचें अहं विश्रामे । आत्मरूपीं ॥

—ज्ञा. अ. १५, ४२२-२३

आतां आत्मलाभाविखीं । ज्ञानयोगामार्जीं एकीं ।

जे आपुलिया ठाकीं । हांवें भरे ।

—ज्ञा. अ. १६-८१

“दैवी ह्येषा गुणमयी” (गीता, अ. ७-१४) या श्लोकावर लिहिलेले असतांना ज्ञानराज कर्मादिमार्गांची मायानदी तरून जाण्याबाबतीतील विफलता दाखवतात ; पण योगाविषयीं मात्र ते लिहितात :—

वरि कांहीं तरों ये योगें । तरी विपाय तो ॥

—ज्ञा. अ. ७, ओ. ९१

इतकें विस्तारानें हें सांगण्याचा हेतु असा कीं, भक्तिमार्गी अथवा योगमार्गी म्हणविणाऱ्यांना योग आणि भक्ति यांचें अंतःस्वरूप पुरें न कळल्यामुळें एक दुसऱ्याचा अधिक्षेप करूं लागतो. वास्तविक योग व भक्ति हे व्यापक अर्थानें जाणल्यास असें आढळून येईल कीं, योगाला भक्तीची व भक्तीला योगाची गरज आहे. भक्तीलासुद्धां आसनस्थैर्याची, ध्यानाची आवश्यकता आहे. खुद्द तुकारामबोवा म्हणतात :—

ठायींच बैसोनि करा एकचित्त । आवडीं अनंत आळवावा ॥

× × × ×

नाम उच्चारितां कंठीं । पुढें उभां जगजेठी ॥ १ ॥

ऐसें धरोनिया ध्यान । मनें करावें चिंतन ॥ २ ॥

तसेंच योगालाही भक्तीची गरज आहे. भक्तीविना म्हणजे ईश्वर-प्राप्तीच्या तळमळीविना योगसाधन तरी साधकाकडून कसें होणार ?

प्रस्तुत लेखकाचा हेतु भक्ति व योग यांत सुळींच भेद नाही असा दाखविण्याचा नाही. प्रत्येकाचें वैशिष्ट्य आहेच हें कबूलच आहे. त्यास एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, सामान्य माणसें समजतात तसा त्यांत विरोध नाही. परमात्मप्राप्तीचीच हीं दोन्ही साधनें असल्यानें दोहोंत कांहीं साम्य आहे व एका मार्गाचेंही सम्यक् अनुष्ठान केल्यास दुसऱ्या मार्गातीलही कांहीं अनुभव साधकास येऊं शकतात.

महाराष्ट्राचें असें भाग्य आहे कीं, त्यांतील श्रीज्ञानोबा-तुकाराम प्रभृति संतांनीं स्वानुभवानें हा समन्वय आपल्यासमोर मांडून ठेवला आहे.

गेल्या शतकाच्या शेवटीं बंगाल्यांत होऊन गेलेले श्रीरामकृष्ण परमहंस यांची थोरवी सांगतांनाही अशीच सांगतात कीं, त्यांनीं वेग-वेगळ्या धर्मातील साधना करून पाहिली व त्या अनुभवाच्या बळा-वरच सर्व धर्म अंतरंगदृष्ट्या सारखेच आहेत असें ते प्रतिपादीत. साधन शिकवितांना त्यांनीं तंत्रमार्ग आपल्या शिष्यगणांस शिकविला नाही. कर्मउपासनाज्ञान हा जो मार्ग तोच शिकविला. आमच्या भागवतधर्मीय

संतांनी असाच ज्ञानभक्तियोग यांचा समन्वय अनुभवून सर्वांना यथाधिकार कर्मउपासनाज्ञानाचा उपदेश केला.

ज्ञानराज भक्तही होते व योगीही होते. 'एक निघे पूर्वेकडे, एक निघे पश्चिमेकडे' याप्रमाणे दोहोंत अंतर असते तर श्रीज्ञानराजांच्या ठिकाणी हा संगम संभवताना. तुकारामबोवांच्याही ठिकाणी असाच या दोहोंचा संगम होता. तेही भक्त व योगी होते. अधिष्ठान व साधन भक्तीचे व अनुभव दोहोंचा. ते म्हणतात :—

कोणी कांहीं तरी केलीं आचरणें । मज या कीर्तनेवीण नाहीं ॥

× × ×

लक्षूनियां योगी पाहाती आभास । ते दिसे आम्हांस दृष्टीपुढें ॥
कर दोनी कटीं राहिलासे उभा । सांवळी हे प्रभा अंगकांति ॥

× × ×

रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा भिन्न । चिन्मय अंजन सूदलें डोळां ॥१॥
तेणें अंजनगुणें दिव्यदृष्टि झाली । कल्पना निमाली द्वैताद्वैत ॥२॥

प्रस्तुतच्या कीर्तनाच्या अभंगांत भक्तिमार्गाचे साधन करणारे तुकाराममहाराज निर्विकल्पसमाधीचा अनुभव आपणांस कसा आला ते सांगतात. सामान्यतः भक्तिमार्ग हा 'सगुणा'वरच थांबतो व योगी हा सगुणाला पुसतच नाही, अशी बहुतेकांची कल्पना असल्याने प्रास्ताविक इतके लांबविले.

या अभंगांतलि दोनचार महत्त्वाचे शब्द वाचकांच्यासमोर ठेवून हे प्रास्ताविक संपवितों. या शब्दयोजनेवरून वर सांगितलेल्या प्रास्ताविक लिखाणाचे प्रयोजकत्व वाचकांच्या लक्षांत येईल.

(१) वृत्ति हे निवृत्ति झाली जन न दिसे तेथें ।

(२) सुखें मी निजलों गा शून्य सारोनि तेथें ।

त्रिकूटशिखरीं गा दान मिळे आयीतें ॥

(३) ऊर्ध्वमुखें आळवितां सोहं शब्दांचा नाडूनक्रम १.५.५

(४) वोळली सत्रावी गा । तिणें पुरविली इच्छा । १५.५

(५) मागोनि आली वाट । सिद्ध ओळीची कैसी ॥ १५.५

वरील उताऱ्यांतील जाड शब्दयोजना ही योगांतील आहे हे त्या शास्त्राशी परिचित असलेल्यांना सांगावयास पाहिजे असे नहिं.

अशासारखाच योगप्रधानशब्दरचना असणारा त्यांचा एक अभंग देऊन प्रस्तुतच्या अभंगाच्या भावार्थाकडे वळूं.

पांडुरंगें सत्य केला अनुग्रह । निरसोनि संदेह बुद्धिभेद ॥ १ ॥

जीवाशिवा शेज रचिली आनंदें । औटाविये पदीं आरोहण ॥ २ ॥

निजीं निजरूपीं निजविला तुका । अनुहताचा बाळका हळरू
गाती ॥ ३ ॥

यांतील ' निजरूपीं निजविला ', ' औटावियेपदीं ', ' अनुहताचा हळरू गाती ' इत्यादि शब्द योगांतील आहेत हे प्रसिद्धच आहे.

भावार्थ :-तुकारामचोवा म्हणतात, मी स्वभावतः आंधळा आहे, केलेला नव्हे अथवा झालेलाही नव्हे. पुष्कळ लोकांना प्रथम दृष्टि असते ; पण देवी वगैरे रोगांनी ती जाते. तशी कांहीं कारणामुळे दृष्टि जाऊन अंधत्व प्राप्त झालेला आंधळा मी नव्हे अथवा मला कोणी डोळे फोडून आंधळा केला आहे असे नव्हे. आपण ज्याला ' जन्मांध ' म्हणतो तोही हा प्रकार नव्हे. जन्मांध याचा अर्थ येवढाच की, आईच्या गर्भात असतांना कांहीं कारणाने आंधळा झाला व मग आईच्या उदराच्या बाहेर आला. तसा मी जन्मांधही नाही. मग आंधळे कसे ? त्याचें स्पष्टीकरण त्याच चरणाच्या पुढच्या भागांत करतात :-

निजनिराकार पंथें ॥

निराकर जें निज म्हणजे आपलें आत्मस्वरूप त्या पंथें म्हणजे मार्गानें म्हणजे दृष्टीनें. याचा थोडक्यांत अर्थ असा की, मी निराकार आत्मस्वरूप-दृष्टीनें आंधळा आहे.

तुकाराममहाराजच या कडव्याच्या पुढील भागांत या निराकार, वृत्तिरहित आत्मस्वरूपाला पोंचलेला कोणत्या दृष्टीने आंधळा तें सकारण सांगतात.

वृत्ति हे निवृत्ति झाली । जन न दिसे तेथें ।

मी माझे हरपलें । ठायीं जेथिंच्या तेथें ।

अदृश्य तेंचि झालें । कांहीं दृश्य जें होतें ॥ १ ॥

आपण 'आंधळा' त्याला म्हणतो की, ज्याला समोरचें दिसत नाही. तुकारामबोवा तसेच सांगतात की, बाहेर धांवणारी वृत्ति निवृत्त झाल्याने जन म्हणजे दृश्य विश्व दिसेनासे झाले व मी, माझे हा अभिमान ठिकाणच्या ठिकाणी नाहीसा झाला. याचा परिणाम असा झाला की, जें कांहीं दृश्य होतें तें सर्व अदृश्य झालें. मग पाहण्यास कांहींच उरलें नाही. म्हणून आंधळा झालो ! याचें विशेष स्पष्टीकरण भावार्थ संपल्यावर करूं.

पण श्रोता असे विचारील की, असे आंधळे झाल्याने तुम्हांला दुःख भोगावें लागत असेल. कारण आंधळें होणें हें कांहीं सुखास कारणीभूत होत नाही. मग तुम्ही हा आंधळेपणा घालविण्याकरितां प्रयत्न करीत असाल ?

तुकारामबोवा त्याला उलटच सांगतात—

सुखें मी निजलों गा । शून्य सारोनि तेथें ।

त्रिकूटशिखरीं गा । दान मिळे आयीतें ॥ २ ॥

शून्याला बाजूला सारून मी सुखानें त्या ठिकाणीं निजलों. शून्य म्हणजे काय, त्याला पलीकडे सारलें असतां काय राहातें, तेथें निजणें म्हणजे काय याचें पुढें स्पष्टीकरण करूं.

आपण तेथें सुखानें निजलों त्याचें कारण तुकाराममहाराज सांगतात की, त्रिकूटशिखरावर (त्रिकूटशिखर हें नांव इडापिंगला व सुषुम्ना या तीन नाड्यांचें जेथें ऐक्य होतें त्या अग्निचक्रास आहे.) म्हणजे शून्याच्या पलीकडे आयतें दान मिळतें. भीक मागावी लागत नाही.

अशी भीक न मागता पोट भरण्याची उत्तम, सोय झाल्याचें तुकाराममहाराज पुढें सांगतात :—

टाकिली पात्र झोळी । धर्म अधर्म आशा ।
कोल्हाळ चुकविला । त्रिगुणाचा वोळसा ।
न मागें भीक आतां । हाचि झाला भरंवसा ।
वोळली सतरावी गा । तिणें पुरविली इच्छा ॥ ३ ॥

भीक मागण्याची झोळी मी फेकून दिली. मनुष्य अधर्म करून वा धर्म करून आपली आशा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. तुकाराममहाराज म्हणतात, मी धर्माधर्माची आशारूपी पात्र हीच कोणी झोळी ती फेकून दिली. म्हणजे मी धर्माधर्मातीत झालों. “त्यज धर्ममधर्म च ” असा महाभारतांत उपदेश केलेला आहे. आत्मस्वरूपी प्राप्त होणारें जें सुख त्या दृष्टीनें अधर्माइतकाच धर्म (कामिक धर्माचें आचरणही) त्याज्य आहे. त्यानें उच्च गति पण संसारांतलीच मिळते. याबाबत ज्ञानेश्वरीमध्ये ज्ञानराजांनीं फारच कडक शब्दांत लिहिलें आहे.

मज येतां पै सुभटा । या द्विविधा गा अऱ्हांटा ।
स्वर्ग नरकु या वाटा । चोरांचिया ॥
स्वर्गा पुण्यात्मकें पापें येइजे । पापात्मकें पापें नरका जाइजे ।
मग मातें जेणें प्राविजे । तें शुद्ध पुण्य ॥

— अ. ९, ३१५-१६

आतां त्रिगुणांचा भोंवरा व खळखळाट मी चुकविला. मी गुणातीत झालों. माझी आतां पुरी खात्री झाली कीं, आतां आपणांला इतःपर भीक मागावी लागणार नाही. कारण सतरावी (व्योमचक्रांतील चंद्रामृतरूपी) जीवनकला हिनें आपला अमृताचा ओघ मजकडे वळविला व माझी सर्व इच्छा पूर्ण केली.

आपणांस ही जी आयतें दान मिळण्याची सोय होऊन कृतकृत्यता

प्राप्त झाली ती कोणत्या साधनांन आपण मिळविली तिची स्पष्टता
महाराज पुढील चरणांत करतात:—

ऊर्ध्वमुखें आळविला । सोहं शब्दाचा नाद ।

अरूप जागविला । दाता घेऊनि छंद ।

घेऊनि आला दान । निजतत्त्व निजबोध ।

स्वरूपीं मेळविलें । नांव ठेविला भेद ॥ ४ ॥

वरतीं मुख करून मी सोहं 'तो मी आहे' या शब्दांच्या स्वरानें
त्याचा छंद घेऊन ज्याला रूप नाही असा जो दाता (परमेश्वर) त्याला
जागवला, झोंप येऊं दिली नाही. याचा परिणाम असा की, तो आपल्या
स्वरूपाचा बोध हेंच कोणी दान घेऊन मजकडे आला व मला आपल्या
स्वरूपांत मिळवून घेतलें; पण नांवांत मात्र तो देव व मी भक्त असा
भेद ठेवला.

आपणांस प्राप्त झालेला हा अनुभव अक्षरांत गुंफून अभंगरूपानें कां
व्यक्त केला याचें कारण पुढील कडव्यांत सांगतात:—

शब्द हा बहुसार । उपकाराची राशी ।

म्हणोनि चालविला । मार्गें येतील त्यांसी ।

मागोनि आली वाट । सिद्ध ओळीची तैसी ।

तरले तरती गा । आणिकहि विश्वासी ॥ ५ ॥

तुकाराममहाराजादि हे संत स्वार्थी नव्हत. आपणांस प्राप्त झालेला
अनुभव व तो मिळविण्याची वाट याची माहिती जितक्या लोकांना
करून देतां येईल तितकी करून देण्याची यांनीं कोशीस केली. कारण
आपणांस प्राप्त झालेला आनंद सर्व जगाला-वर्तमान व आपल्या
मागाहून येणाऱ्या सर्व लोकांना-मिळावा अशी त्यांची उदार बुद्धि
होती. ज्ञानेश्वरमहाराज अनुभवामृताच्या दहाव्या प्रकरणाच्या प्रारंभी
म्हणतात की, 'हे निवृत्तिराया, परमेश्वरानें सूर्यांत प्रकाश ठेवला तो काय
त्याच्याचकरितां? नव्हे. सर्व जगाला तो देण्याकरितां. चंद्राच्या ठिकाणीं

अमृत ठेवलें तें काय त्याच्याच पुरतें भारीच होतें ? त्याचप्रमाणें मला जें ज्ञान दिलें तें काय माझ्याचकरितां ? हें जाणूनच मी तें जगास दिलें. ' तुकाराममहाराजही म्हणतात :-

आपें तरे त्याकी कोण बराई । औरनकुं भलो नाम घराई ।
काहे भूमि इतना भार राखे । दुमत धेनु नहि दूध चाखे ॥२॥

× × ×

कहे तुका उपकारहि काज । सब कर कररहिया रघुराज ॥६॥

तुकारामबोवा आपण कवित्व कां केलें याबाबत एके ठिकाणीं म्हणतात:—

हितावरी यावें । कोणी बोलिलों या भावें ॥ १ ॥

नव्हे विनोद उत्तर । केलें रंजावया चार ॥ २ ॥

केली आटाअटी । अक्षरांची देवासाठीं ॥ ३ ॥

तुकारामबोवा या पांचव्या कडव्यांत शब्दाची स्तुति करतात. शब्द हा सारभूत व फार उपकार करणारा असा आहे. ज्ञानेश्वर-महाराजांनीही अनुभवामृताच्या सहाव्या प्रकरणाच्या प्रारंभी शब्दाचें माहात्म्य गायिलें आहे. ते म्हणतात:—

बाप उपेगी वस्तु शब्दु । स्मरणदानीं प्रसिद्धु ।

अमूर्ताचा विशदु । आरिसा नव्हे ॥

शब्द हा मोठा उपकार करतो. अमूर्त, अव्यवहार्य जी वस्तु तिला व्यवहारांत आणून ठेवतो व संवादद्वारां तिचा भोग घडवितो. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात:—

आणि संवादाचेनि मिषें । जे अव्यवहारी वस्तु असे ।

तेचि भोगिजे कीं जैसें । आरिसां रूप ॥

तात्पर्य, शब्दाची ही शक्ति जाणून तुकाराममहाराज म्हणतात, मी माझा अनुभव शब्दांत ग्रथित केला व माझ्या मागून येणारे जे आहेत त्यांच्याकरितां राखून ठेविला. या शब्दानें व्यक्त केलेली वाट पूर्वीपासून चालत आलेली आहे व या वाटेनें पुष्कळ सिद्धांची ओळ गेलेली आहे व त्याचप्रमाणें या मार्गावर विश्वास ठेवणारे पूर्वी तरून गेले आहेत व पुढेही तरतील.

शेवटच्या कडव्यांत तुकाराममहाराज म्हणतात की, या वाटेचें देवावर बळकट भाव ठेवावा हें मुख्य वर्म आहे. जाणतेपणानें (ज्ञानाच्या अभिमानानें) मनुष्याची फसवणूक होते व तो जाणतेपणा मनुष्यास देवाचें ठिकाण हार्ती लागूं देत नाहीं. तेव्हां सर्व संग टाकून एक भाव घरावा. हाच उपाय पूर्वीच्या संतांनीं केला.

भावार्थ संपला. आतां थोडेंसें तपशिलाच्या चर्चेकडे वळूं.

या अभंगाच्या आरंभीच तुकाराममहाराज म्हणतात, मी 'सहज आंधळा' आहे. याचा स्थूल अर्थ वरती दिला आहे. आतां याचा थोडा अधिक स्पष्टार्थ पाहूं.

हा सहज आंधळा समजण्याकरितां व्यवहारांत ज्याला पाहाणारा, बघणारा अथवा द्रष्टा म्हणतात त्याचा विचार करणें अवश्य आहे. कारण आंधळ्याची व्याख्या करण्याचा प्रसंग आला तर ती 'बघणारा नाहीं तो' अशीच निषेधात्मक करावी लागेल. आपण बघणाऱ्याच्या स्वरूपाचा विचार करूं लागलों तर आपणांस असें आढळून येईल की, 'बघणाऱ्या' अशा कांहीं वस्तु नाहींत. प्रसंगानें आपण जीवास बघणारा असें म्हणतो. याचा अर्थ असा आहे की, माणसाला-प्राण्याला-सापेक्षतेनें बघणारा असें म्हणतो. प्राणी स्वभावतः बघणारा नाहीं. उदाहरणार्थ, समोर आरसा धरला म्हणजे ज्याच्यासमोर आरसा धरला असेल त्याच्या मुखाला 'बिंब' अशी संज्ञा, त्याचें आरशांत जें पडलेलें 'प्रतिबिंब' असतें तत्सापेक्ष येते. आपल्या खोलींत कोणी आपला स्नेही आला तर आपण त्याला या 'बिंब' असें म्हणत नाहीं. म्हटलेंच तर तो रागावेल. येव्हीं आरसा समोर धरला म्हणजे तो बिंब होतो ही

गोष्ट कांहीं खोटी नाही. तात्पर्य, मुखावर 'बिंबत्व' ही कल्पना आपण करतो व ती प्रतिबिंबाच्या सापेक्ष असते हे सहजच पटेल.

आरिसेनि प्रतिमुख दाविलें । तें आरिसाचें आरिसेनि नेलें ।

पाहतया ऐसें नाहीं जालें । कटकटा गेलें मुख माझें ॥

आरिसा येतां मुख नाहीं आलें । तो जातां मुख नाहीं गेलें ।

आरिसा पूर्वीं जें आपलें । असें संचलें मुखीं मुख ॥

— हस्तामलक १९७-९८

अशींच आणखीही उदाहरणें देतां येतील. मुलाच्या सापेक्ष वडिलांस वडीलपणा, पत्नीच्या सापेक्ष पतीस पतित्व. जर मुलगा मेला तर एकटा मरत नाही; त्याच्या पित्याचें पितृत्व आपणांचरोबर घेऊन मरतो. बाई एकटी मरत नाही; तिच्या पतिराजांचा 'पतिपणा' घेऊन मरते. प्रतिबिंब एकटें नाहीसं होत नाही; मुखाच्या ठिकाणीं आलेलें बिंबत्व घेऊन मरते. तसेंच बघण्याचा विषय संपला कीं तो एकटा नाहीसा होत नाही. बघणाऱ्याचा 'बघणारेपणा' नाहीसा होतो व मग 'बघणेपणाविना' मुखच राहतें. मुलगाच नाही मग वडील कोणाचा म्हणावा? पत्नीच नाही मग पति कोणाचा? प्रतिबिंबच नाही मग बिंब कशाचें? तसेंच दृश्यच नाही मग द्रष्टा कोणाचा?

हाच विचार ज्ञानोबांनीं चांगदेवपासणींत मांडला आहे. ते म्हणतात—

दृश्याचा जो उभारा । तेचि द्रष्टृत्व होय संसारा ।

या दोही माजिला अंतरा । दृष्टि पंगु होय ॥ २२ ॥

दृश्य जेधवां नाहीं । तेधवां दृष्टि घेऊनि असे कांई ।

आणि दृश्येवीण कांई । दृष्टत्व असे ॥ २३ ॥

म्हणोनि दृश्याचे जालेपणें । दृष्टि दृष्टत्व होणें ।

पुढती तें गेलिया जाणें । तैसेचि दोन्ही ॥ २४ ॥

तात्पर्य, बिंबप्रतिबिंब या सापेक्ष कल्पना गेल्या तरी मुख मुखाच्या ठिकाणीं आहे. तसेंच दृश्य सापेक्ष आत्म्यावर द्रष्टेपणा आला तो दृश्या-

बरोबर गेला ; पण तो आपल्या स्वरूपानें ज्ञानरूप आहे तसा आहेच.
ज्ञानेश्वरमहाराजांनी या वस्तूचें वर्णन

ज्ञातृज्ञेयाविहीन । नुसधेंचि जें ज्ञान ।

— ज्ञा. अ. १५—७७

असें, केलें आहे. या ठिकाणीं ज्ञेय अथवा दृश्य नसल्यानें ज्ञाताही नाहीं—म्हणून त्या ज्ञानघनस्थितीला ‘आंधळा’ असें म्हटलें आहे. दृश्यच नाहीं म्हणून द्रष्टा नाहीं. तात्पर्य, तो ‘ज्ञानघन’ आहे म्हणून आंधळा आहे.

आपुलिया बुबुळा । दृष्टि असोनि आखम डोळा ।

तैसा आत्मज्ञानी दुबळा । ज्ञानरूप जो ॥ ३१ ॥

अद्वैतवेदान्त हा आत्म्यास ‘द्रष्टा’ अथवा ‘ज्ञाता’ मानित नाहीं. कारण त्या योगानें द्वैतापत्ति येते. तुकाराममहाराज हे अद्वैती असल्यानें ते आत्मा ‘ज्ञान’ स्वरूपच मानतात. म्हणूनच तुकारामबाबा आपल्या -वृत्तिरहित निर्विकल्प आत्मस्थितीचें वर्णन

‘सहज मी आंधळा गा । निजनिराकार पंथें’ ।

असें करतात. ◦

वरतीं जो आरशाचा दृष्टान्त दिला आहे तो जर समजलां तर या कडव्याचा भाग सहज समजेल.

पुढील भागांत ज्या दृश्याच्या नाहींसें होण्यांत द्रष्टेपणा जातो व ‘अंधत्व’ प्रतीत होतें तें दृश्य कसें नाहींसें होतें तें सांगतात :—

वृत्ति हे निवृत्ति झाली । जन न दिसे तेथें ।

येथेंसुद्धां दृश्य म्हणजे काय व तें आपणांस कसें भासतें म्हणजे दृश्याचें ज्ञान कसें होतें याचाही विचार करणें अवश्य आहे. जीवास दृश्याचें ज्ञान अंतःकरणवृत्तिद्वारां होतें. येथें जी ‘वृत्ति’ म्हणून म्हटली आहे ती अंतःकरणाची वृत्ति आहे. आपणांस जें बाह्य जगाचें ज्ञान होतें तें या वृत्तिद्वारां. वृत्ति हें साधन आहे, असें म्हणावयास हरकत नाहीं. वृत्ति आहे तर जगत्, वृत्तिच नसली कीं आपल्यापुरतें

जग संपलेंच. उदाहरणार्थ, एखाद्या मुलाची आई वारली आहे ; पण त्याला ही बातमी ठाऊक नाही तर त्याच्यापुरती आई जिवंतच आहे ; अथवा उलट त्याची आई घरांत आहे ; पण त्याला विश्वास पटेल अशा पद्धतीने सांगितले की, त्याची आई बाहेर गेली आहे तर तें लहान मूल रडूं लागतें. कारण त्याच्या वृत्तीतील आई बाहेर गेली. अशी किती तरी उदाहरणे देतां येतील. माणसाजवळ फुलें आहेत ; पण यांचा वास घ्यावा अशी वृत्ति त्याच्याजवळ नसेल तर ती फुलें त्याच्यापुरती नसल्यांतच जमा. उलट माणसाच्या वृत्तीत विषय असला तर दुसऱ्या विषयाचाही तसा उपयोग करण्याचा प्रयत्न करतो. तात्पर्य, 'वृत्ति' असली तर विषय अथवा जगत्. वृत्ति नाही तर जगत् नाही. आपण आपल्या अनुभवाकडे साकल्याने बघितले तर असे आढळून येईल की, अन्यथाज्ञानरूपी दोन अवस्थांत—म्हणजे जागृति व स्वप्न या दोन वृत्तीत—जगताची प्रतीति आहे. सुषुप्तीत जगत् भासत नाही.

जीव या वृत्तीचे प्रकाशन करतो व तद्वारां जगाचे प्रकाशन करतो. जशी वृत्ति बरीवाईट तसें जगाचे स्वरूप त्याला भासते.

श्रीएकनाथमहाराज हीच गोष्ट पुढील ओवींत सांगतात :—

जीव आपुल्या स्वभावता । जाला वृत्तीतें प्रकाशता ।

वृत्ति जीवासी नानावस्था । निज स्वभावता देतसे ॥

जगांत जें आपणांस वैचित्र्य दिसतें तें प्रकाशक आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं नाही ; वृत्तीच्या ठिकाणीं आहे. नाथमहाराज हीच गोष्ट सांगतात :—

आरिसां दिसे वर्तुळ वदन । शस्त्रीं भासे सलंबपण ।

तेचि जळीं कंपायमान । हें त्रिविध लक्षण मुखीं नाहीं ॥

गोल आरशांत तोंड वाटोळें दिसतें. तलवारीच्या पात्यांत पाहिलें तर लांबट दिसतें. हालणाऱ्या पाण्यांत पाहिलें तर हालतांना दिसतें. मूळ

तोंडाशीं यांचा संबंध नाही. डोळ्यास लावणाऱ्या चष्म्याचें भिंग जसें असेल तसें दृश्य भासतें तसाच हा प्रकार आहे.

सुषुप्तिअवस्थेमध्ये ही अन्यथाज्ञानरूपवृत्ति नाहीशी झाली कीं स्थूलसूक्ष्म जगत् संपलें.

वृत्ति हे निवृत्ति झाली जन न दिसे तेथें ।

पण ज्या स्थितीला 'सहज आंधळा' म्हणतात ती ही सुषुप्ति नव्हे. कारण येथें स्थूलसूक्ष्मज्ञेय नाही म्हणून जन दिसत नाही असें वाटतें; पण खोल विचार केला तर असें आढळून येईल कीं, येथें ज्ञेयाचा अत्यंत अभाव झाला असें नव्हे. मेणांत सोन्याचांदीचे कण सांठविलेले असतात; पण ते जसे वरतून बघणाऱ्याला दिसत नाहीत तसेच वासना-संस्कार झोंपेंत अज्ञानांत लीन होऊन राहातात. पण तो जागा झाला कीं ते पुनः डोके वर काढतात. 'निद्रिताचे अंगेसी । साप तैसी उर्वशी ।' याचा अर्थ तेथें ज्ञानच नाही असें नव्हे. मनुष्य झोंपेंतून ज्या वेळेस जागा होतो त्या वेळीं तो म्हणतो, 'मी सुखानें निजलों होतो. कांहीं जाणत नव्हतो.' स्मृति ही अनुभवाची असते. ज्या अर्थी तो वरीलप्रमाणें सांगतो याचा अर्थ तो तेथें सुखाचा व अज्ञानाचा अनुभव घेत असतो. तात्पर्य, 'सुषुप्तींत वृत्ति' निवृत्ति झाली तरी तेथें सूक्ष्मपणानें मी व माझे राहते.

असें पहा कीं, मनुष्य गाढ झोंपेंत आहे व आपण त्याला हाक मारली कीं तो 'ओ' देतो. विचार करण्यासारखा प्रश्न असा आहे कीं, तो आपली हांक ऐकून जागा होतो व ओ देतो, कीं जागा असतो म्हणून ऐकतो व ओ देतो? याचें उत्तर एकच देतां येईल कीं, तो आंत सूक्ष्मपणानें जागा असतो. तो जर असा जागा नसता, त्याचा 'मीपणा' सूक्ष्मपणानें जागा नसता तर लोकांनीं त्याची वेगळ्याच रीतीनें विल्हेवाट लावली असती व मुख्यतः त्याचेंच नांव घेतल्याबरोबर तो ओ न देता ! माणसाच्या ठिकाणी 'माझे' कसें सूक्ष्मपणानें शिल्लक राहातें याचेंही उदाहरण देतां येईल. स्टाउट या प्रसिद्ध मानसशास्त्रातील पंडितानें Manual of Psychology म्हणून मानसशास्त्रावर पुस्तक

लिहिलें आहे. त्यांत त्यानें कॅटेलच्या पुस्तकांतील पुढील गोष्ट उद्धृत केली आहे. कॅटेल म्हणतो : प्रयोगानें असें सिद्ध झालें आहे कीं, एखादा हाडाचा चिक्कू मनुष्य जर हांक मारून जागा होत नाही असा गाढ झोंपी गेला असला तर त्याला जागें करतां येतें. यास उपाय म्हणजे त्याच्या उघड्या अंगाला दिडकीचा स्पर्श करावा. पैशाच्या ठिकाणी चिक्कू माणसाची केवढी जागृति ! झोंपेंतही जागाच ! मनुष्य झोंपेंत असल्यामुळे 'मी व माझे' गेलेले दिसतें. वास्तविक तें सूक्ष्मपणानें असतेंच ; जर तें जातें तर परमार्थाकरितां वेगळा प्रयत्न करण्याचें कारणच नव्हतें. सुषुप्तीलाच समाधि म्हटली असती.

ज्ञानोवा म्हणतात :—

साचचि पुढती वीरा । जरी न येतां स्वप्न जागरां ।
तरी ब्रह्मभावो साचोकारा । म्हणों येतां ॥

— शा. अ. १५-५१८

सुषुप्तीत अज्ञानाचें आवरण आहे व पुनश्च जागृति येते म्हणून तिला समाधि म्हणतां येत नाही. तेव्हां 'वृत्ति ही निवृत्ति झाली' म्हणजे गाढ झोंप नव्हे हें कळण्याकरितां तुकाराममहाराज पुढें सांगतात :—

मी माझे हारपलें । ठायीं जेथिंच्या तेथें ॥

'मी माझे' सुषुप्तीत लीन झालें नव्हे. ती झोंप. जेथून 'मी माझे' स्फुरतें त्या स्वरूपाच्या ठिकाणी हेंही सकारण नाहीसें झालें. तात्पर्य, जेवढें दृश्य म्हणून होतें तें सर्वच संपलें. या सर्व चर्चेत दृश्याची व्याप्ति केवढी वाढली गेली याची कल्पना येण्याकरितां ज्ञानेश्वरीतील दृश्याची व्याप्ति सांगणारी एक ओवी देतो म्हणजे कल्पना येईल.

तिन्ही अवस्थांचेनि द्वारें । उपाध्युपहिताकारें ।

भावाभावरूप स्फुरे । दृश्य जें हें ॥

अ. १८-११८६

जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति या तीन अवस्था, त्यांचे (भावाभावरूप) विषय,

येवढेंच नव्हे तर या तीन अवस्थांचे अभिमानी विश्वतैजस प्राप्त-हें सर्वच दृश्य. हें सर्व त्या आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी वृत्तीच नसल्यामुळें नाहीं. आतां काय बघणारा म्हणावें ? ज्ञातृज्ञेयविहीन ज्ञानरूप तोच राहिला. म्हणून तो सहजच आंधळा.

अदृश्य तेंचि झालें । कांहीं दृश्य जें होते ॥ १ ॥

ज्ञानधन आत्मस्थितीस 'सहज' आंधळा म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं, हा आंधळेपणा क्रियेनें आणलेला नव्हे. म्हणून एका दृष्टीनें या स्थितीला 'नैष्कर्म्य' असें म्हणतात ; नैष्कर्म्य याचा अर्थ कर्म करून नैष्कर्म्य स्थितीला प्राप्त झाला असा नव्हे. दाढीचे अथवा डोक्याचे केंस काढून जशी रोमशुचि त्या स्थळांची प्राप्त होते तशी तळहाताची स्थिति नाहीं. माणसाची गोष्ट सोडून द्या ; पण सर्व अंगभर केंस असतात असें जें अस्वल त्याच्या तळहातावरही केंस नसतात. काढले म्हणून नव्हेत. मुळांतच, स्वभावतःच नाहींत. आत्म्याची नैष्कर्म्य स्थिति तशीच आहे.

तेथ स्वभावे धनंजया । नाहीं कोणीचि क्रिया ।

म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥

— ज्ञा. अ. १८-१७८

हाच विचार या ओवीच्यावर दोन ओव्यांतून आरशाचा दृष्टान्त देऊन सांगतात. त्या देतो म्हणजे त्या वस्तूस 'सहज आंधळा' कां म्हणतात हें चटकन् लक्षांत येईल.

मुखाभासेंसी आरिसा । परौता नेलिया वीरेशा ।

पाहातेपणेंवीण जैसा । पाहाता ठाके ।

तैसे नेणणें जें गेलें । तेणें जाणणेंही नेलें ।

मग निष्क्रिय उरलें । चिन्मात्राचि ॥

— ओ. १७६-७७

'पाहातेपणेंवीण पाहाता', 'निष्क्रिय चिन्मात्राचि' हाच सहज आंधळा.

अशाच प्रकारच्या आंधळ्यांचे वर्णन बृहदारण्यकोपनिषदांत एके ठिकाणी आले आहे—

“ यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवामूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् ।.....”

— बृहदारण्यकोपनिषत् २-४-१३

अभंगाच्या दुसऱ्या कडव्यांत तुकाराममहाराज म्हणतात की, या स्वरूपाच्या ठिकाणी मी सुखाने निजलो.

सुखे मी निजलो गा । शून्य सारोनि तेथे ।

त्रिकूटशिखरीं गा । दान भिले आयीते ॥ २ ॥

आपण वृत्तिशून्य होऊन त्या वस्तूशी समरस झालो ही गोष्ट ‘निजणे’ या रूपकाने सांगतात. आपण ‘जागा’ त्याला म्हणतो की, ज्याला स्वतःचे व जगाचे भान आहे. ही भान ठेवणारी वृत्ति अज्ञानांत लीन झाली की सुषुप्ति-गाढ झोप व हीच आत्मज्ञानाच्या योगाने सकारण नाहीशी झाली की समाधि. देहादि कार्यकारण संघाताचे तादात्म्य घेणारी वृत्ति व तद्द्वारां जगताचे स्वप्न पाहणारी वृत्ति आत्मज्ञानाच्या उदयाबरोबर स्वरूपाच्या ठिकाणी नाहीशी झाली की तेथे कशाचेच भान नाही. म्हणून त्या अवस्थेला ‘निजलो’ असे म्हणतात ; पण ही सामान्य झोप नव्हे. येवढेच नव्हे तर वृत्तिनिरासाचा अभ्यास करीत असतां एक झोपेसारखी वृत्तिशून्य अवस्था प्राप्त होते ती ही नव्हे हे दाखविण्याकरितां ‘शून्य सारून’ असे म्हटले आहे. हीच समाधि समजून येथेच थाबणारा एक पंथ आहे. त्याला इंग्रजीत Quietism म्हणतात. आम्ही

त्याला शून्यवाद म्हणतो. यास समाधि अथवा आत्मा म्हणणे आनंदमय-
कोशासच आत्मा म्हणणे होईल ; पण त्या अवस्थेतून पुनः उत्थान
होते तेव्हां ती खरी समाधि अथवा आत्मस्थिति नव्हे. हेच सांगण्या-
करितां ज्ञानेश्वरमहाराज या स्थितीचे वर्णन चांगदेवपासणीत पुढीलप्रमाणे
करतात :—

निदपरौते निदैजणे । जागृति गिळोनि जागणे ॥

झोपेच्या पलीकडची झोप, पण अज्ञानाने आवृत नव्हे ; ती जागण्याच्या
पलीकडची जागृति आहे.

हे स्वरूप असे आहे की, जिचे 'आनंद' हे स्वरूप आहे. ज्ञानेश्वर-
महाराजांनी त्या आत्मवस्तूचे

ज्ञातृज्ञेयाविहीन । नुसतेचि जें ज्ञान ।

असे वर्णन करून पुढे म्हटले आहे :—

सुखा भरलें गगन । गाळीव जें ॥

— अ. १५-७७

म्हणजे जी वस्तु आकाशांतून गाळलेली म्हणजे आकाशापेक्षां सूक्ष्म
असून ती सुखाने भरलेली आहे. 'सुखाने भरलेली' असे वर्णन
ऐकल्यावर मनुष्याची कल्पना होईल की, एखाद्या मनुष्याचे तो धन-
दारादि वैभवाने संपन्न असला म्हणजे त्याचे सुखी असे जसे आपण वर्णन
करतो तशीच ही वस्तूही खूप सुख भोगणारी असेल म्हणून 'सुखाने
भरलेली' असे वर्णन केले आहे. अशी कल्पना होऊ नये म्हणून ते
म्हणतात :—

जो आंगाथिला आनंदु । सुरतेविण ॥

— अ. १५-७४

ती वस्तु म्हणजे मैथुनादि साधनाशिवाय असलेला मूर्तिमंत आनंद
होय. जशी ती 'ज्ञातृज्ञेयाविहीन' ज्ञानघन आहे तशीच 'भोक्ताभोग्य'-
विहीन आनंदरूपच आहे. आनंदाचा भोक्ता नव्हे.

अर्थातच त्याचा आनंद खरा भोगायचा तर तो आपण इतर वस्तूंचा आनंद जसा भोगतो तसा नव्हे. आपणांस 'रस' विषयाचा आनंद हवा असला तर अन्नादिकांच्या चर्वणाची क्रिया करणे अवश्य. तेथे कर्ता, कर्म, कार्य ह्या त्रिपुटीची आवश्यकता आहे. रस विषयाकरितां भातादि पदार्थांकडे जावे लागते. म्हणूनच वै. गु. जोगमहाराज म्हणत, श्रीमंत वैभवसंपन्न राजा का असेना तो भिकारीच ! शब्दस्पर्शरूपरसगंध या पंच विषयांच्या घरी दान म्हणजे भिक मागितल्याशिवाय श्रीमंतालाही आनंद नाही. या दृष्टीने वस्तुस्वरूप होऊन राहिलेले 'साधु' सोडून सर्वच भिकारी !

वस्तूचा आनंद हा त्रिपुटीच्या योगाने द्वैतांत प्राप्त होणारा नव्हे. आंब्याच्या झाडाच्या फांदीवर बसून आंब्याच्या फळास राघू जसा चोंच मारतो तसा या स्वरूपानंदाचा भोग घेतां येत नाही. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात :—

परी तें वेगळेपणें भोगिजे । जैसे पक्षियें फळ चुंबिजे ।
 तैसें नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपणही ॥
 भोगीं अवस्था एकी उठी । ते अहंकाराचा अंचळु लोटी ।
 मग सुखेंसि घे आठीं । गाढेपणें ॥
 तिये आलिंगनमेळीं । होय आपेंआप कवळी ।

.....

— ज्ञा. अ. ५, ओ. १३१-३३

ते भोगिजे अनन्य । तेणेंसी सदा ॥

— अनुभवामृत अ. ५

असा हा त्रिपुटीविरहित येथील आनंदाचा भोग घडण्याचा प्रकार असल्याने तुकारामहाराज त्याचे वर्णन योगांतील परिभाषा वापरून करतात :—

त्रिकूट शिखरीं गा । दान मिळे आयीतें ॥

आनंदाचें 'दान' मागवें लागत नाहीं. आनंदरूपच आपण होतों असें सुचवावयाचें आहे.

हा अभंग येवढा मोठा आहे की, यांतील सर्व कल्पनांची पूर्ण चर्चा करावयाची म्हटली तर तो एक ग्रंथच होईल. या अभंगांतील मुख्य कल्पना 'सहज आंधळेपणा' असल्याने त्याची विस्तृत चर्चा येथवर केली. पुढील भागांत या अभंगांतील एकदोन मुद्द्यांचें विवरण करून हें अभंग-संकीर्तन संपवूं.

या अभंगाच्या दुसऱ्या कडव्यांत तुकाराममहाराज या अनुभवानें आपण धर्माधर्मातीत, गुणातीत, आशारहित झालों, कृतकृत्य झालों असें सांगतात.

तिसऱ्या कडव्यांत कोणत्या मार्गानें गेलों व त्या मार्गानें कशी फल-प्राप्ति झाली हें सांगतात. त्यांत 'ऊर्ध्वमुखें आळविला । सोहं शब्दाचा नाद' हा विचार करण्यासारखा भाग आहे. भावार्थांत म्हटल्याप्रमाणें भजन करणारे तोंड आकाशाकडे करून जोराजोरानें भजन केलें असा याचा अर्थ नव्हे. या लोकांच्या बोलण्याचे कांहीं संकेत आहेत. ते जर समजले तरच अर्थ कळतो ; नाही तर अंतःकरणांत संशय राहातो. उदाहरणार्थ— कीर्तनकार अथवा पुराणिकबोवा यांच्या तोंडून "उफाराच्या नामासाठीं वाल्मीक तरला" असें आपण ऐकतो व बोवा मोठे घोळघोळून सांगतात, "त्या वाल्या कोळ्याला 'राम' म्हणतां येईना. म्हणून नारदांनीं त्याला 'मरा, मरा' म्हण म्हणून सांगितलें व मग त्यांतून 'राम राम' निर्माण झालें." न विचार करणारे जे श्रोते त्यांची गोष्ट वेगळी ; पण जर श्रोता विचारी असला तर त्याच्या मनांत येईल की, वाल्या कोळी नारदार्शी सर्व बोलत होता ; बायकामुलें, इतर लोक यांच्याशीं तो सर्व बोलत असे. मग 'राम' एवढेंच त्याला कसें म्हणतां येत नसेल ? वस्तुस्थिति अशी आहे, ही सांकेतिक भाषा आहे. प्राणाच्या गतीचरोबर रामनाम उच्चारण्याचा तो एक प्रकार आहे.

तसेंच याहि ठिकाणीं आहे. 'ऊर्ध्वमुखें' म्हणजे अंतर्मुखवृत्तीनें, प्राणाच्या गतीचरोबर लक्ष्यब्रह्मस्वरूपाकडे नजर ठेवून 'सोहं' चिंतन केलें ; तो आळविला म्हणजे मोठ्या कळवळ्यानें त्याचें चिंतन केलें,

प्रार्थना केली. याचा परिणाम असा झाला की, तो वृत्तीचा प्रकाशक अरूप परमात्मा आपल्या स्वरूपाच्या ज्ञानार्थे दान घेऊन आला व मला आपल्या स्वरूपांत त्याने सामावून घेतले. हीच गोष्ट त्यांनी ज्या दुसऱ्या अभंगांत सांगितली तो भावार्थात दिलाच आहे. त्यांतील एक कडवे पुनः देतो.

निजीं निजरूपीं निजविला तुका ।

अनुहतांचा बाळका हल्लरु गाती ॥

या अद्वैत अनुभवाला जरी प्राप्त झालों तरी 'मीच' देव म्हणून लोकाना सांगून माझीच पूजा करा असें मी सांगत हिंडत नाहीं. हाच अभिप्राय तुकाराममहाराज पुढीलप्रमाणें व्यक्त करतात. ते म्हणतात— 'देवांनीं मला आपल्यांत सामावून घेतले ; पण 'नांव ठेवला भेद.' अद्वैत अनुभवास आणून देव-भक्त भेद राखला.'

शेवटच्या कडव्यांत तुकारामबोवा सांगतात, या परमार्थसाधनांत मुख्य गोष्ट 'दृढभाव' हवा. त्यांनीं दुसऱ्या एका ठिकाणीं म्हटले आहे:—

निष्ठावंत भाव भक्ताचा स्वधर्म । निर्धार हें वर्म चुको नये ॥

चालायला लागल्याबरोबर मुक्कामास पोचत नाहीं. साधनास आरंभ केल्याबरोबर लगेच फळ मिळत नाहीं. येवढ्याकरितां देवावर विश्वास ठेवावा. आपल्या शहाणपणाचा अभिमान काय उपयोगी? उलट मनुष्य त्यानें फसेल. कारण ती स्थिति वृत्तिरहित आहे. देवानें आपल्यांत सामावून घ्यावयाची कृपा केली तरच 'वृत्ति' नाहींशी होईल. येव्हावी अधिक अधिक जाणीव ठेवीत राहिला तर दुरावतच जाणार. देवावरच भार ठेवावा. एक अनन्यभाव भगवंताच्या ठिकाणीं ठेवून साधन करीत राहाणें हाच मार्ग आहे. पूर्वीच्या साधुसंतांनीं याच मार्गाचे अवलंबन करून मुक्काम गांठला. सर्व साधकांनीं तसेच करावें अशी तुकाराममहाराजांची शिकवणूक आहे.

वरील संकीर्तन वाचल्यानंतर या आंधळ्याचे वर्णन कै. ह. भ. प. बंकट-स्वामी करीत असत ते सर्वांना पटेल. ते म्हणत, "याचे नांव आंधळा. पण हा डोळसांतला डोळस आहे!"

पांगुळ झालों देवा—:

:: ५ ::

:: पांगुळ ::

पांगुळ झालों देवा । नाहीं हात ना पाय ।
बैसलों जयावरी । सैराट तें जाय ।
खेटितां कुप कांटीं । खुंट दरडी न पाहे ।
आधार नाहीं कोणी । मज बाप ना माये ॥ १ ॥
दाते हो दान करा । जाते पंढरपुरा ।
न्या मज तेथवरी । अखमाचा सोयरा ॥ २ ॥
हिंडतां गव्हानें गा । शिणलों येरझारीं ।
न मिळेचि दाता कोणी । जन्मदुःख निवारी ।
कीर्ति हे संतांमुखीं । तोचि दाखवा हरी ।
पांगुळां पाय देतो । नांदे पंढरपुरीं ॥ ३ ॥
या पोटाकारणें गा । झालों पांगिला जना ।
न सरेचि मायबाप । भिके नाहीं खंडणा ।
पुढारा म्हणती एक । तथा नाहीं करुणा ।
श्वान हें लागे पाठीं । आशा बहु दारुणा ॥ ४ ॥
काय मी चुकलों गा । मार्गें नेणवेचि कायी ।
न कळेचि पापपुण्य । मज आठव नाहीं ।
मी माजी भुललों गा । दीप पतंगा सोई ।
द्या मज जीवदान । संत महानुभाव कांहीं ॥ ५ ॥

दुरोनि आलों मी गा । दुःख झालें दारुण ।

यावया येथवरी । होतें हेंचि कारण ।

दुर्लभ भेटी तुम्हां । पायीं झालें दरुषण ।

विनवितों तुका संतां । दोन्ही कर जोडून ॥ ६ ॥

‘आंधळा व पांगळा’ यावर संकीर्तन झालें असतां ज्या कारणाकरितां मागच्या संकीर्तनाला एक आंधळा घेतला त्याच कारणाकरितां या संकीर्तनाला एक ‘पांगुळ’ घेतला आहे. यांतही ‘आंधळा-पांगळा’ पेक्षां कांहीं वेगळी छटा आहे.

तुकाराममहाराज या अभंगांत संतमहात्म्यांची करुणा भाकतात. ते म्हणतात —

“अहो संतदेवा, (येथें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे कीं, तुकाराममहाराज आरंभाला ‘अहो देवा!’ असें म्हणत असले तरी ते जगच्वालक परमात्म्याला हांक मारीत नाहींत. ते संतांना येथें ‘देव’ म्हणून संबोधतात, हें पुढील कडव्यावरून स्पष्ट होईल.) मी पांगळा झालों. मला हातही नाहींत व पायही नाहींत.”

पांगुळ झालों देवा । नाहीं हात ना पाय ।

यावर संत म्हणतील कीं, “अरे, तुझे हातपाय कोणी तोडले? ते कसे तुटले गेले? का तूं थोटा व पांगळाच जन्माला आलास?” याला उत्तर तुकोबाच पुढें देतात —

बैसलों जयावरी । सैराट तें जाय ।

“मी जन्मतः पांगळा नव्हे. मी पांगळा झालों व त्याला कारण मी ज्या वाहनावर बसलों तें भलतीकडेच स्वैर धांवत सुटलें आहे व त्याला आवरण्याची मला ताकद नसल्यानें माझे हात व पाय असून नसल्यासारखेच झाले आहेत.” तुकोबा कोणच्या वाहनावर बसले, कां बसले, तें इतकें चपळ व समर्थ कसें कीं, वर बसणाऱ्या स्वारालाही आवरत नाहीं, हा सर्व विचार भावार्थ संपल्यावर सांगूं.

तुकोबा म्हणतात कीं, तें असें स्वैर धांवतें कीं, त्याची त्यालाही काळजी नाही.

खेटितां कुप कांटीं । खुंट दरडी न पाहे ।

कुंपण, कांट्या, झाडाचे खुंट, नद्यांचे कांठ कांहीं बघत नाहीं. त्यांना खुशाल घासून जातें. बरें, याला आवरून याच्या तावडींतून माझी कोणी सुटका करील म्हणून त्यास शरण जावें तर तसा (तुमच्याविना) दुसरा आधार दिसत नाही.

आधार नाहीं कोणी । मज बाप ना माये ॥ १ ॥

मला आई-बाप वगैरे कोणाचाही आधार नाही. यामुळे अहो संत-देवा ! तुमची करुणा भाकल्याविना गत्यंतर नाही. अहो दात्यांनो ! तुम्ही पंढरपुरास जाणारे, मला एवढे दान द्या कीं, जेथें अखमा (दीन-दुबळ्या) चा सोबती (त्यांचें दुःख दूर करणारा) पांडुरंग आहे त्या पंढरपुरास तुमच्याबरोबर मला घेऊन चला :—

दाते हो दान करा । जाते पंढरपुरा ।

न्या मज तेथवरी । अखमाचा सोयरा ॥ २ ॥

संत असें म्हणतील कीं, पंढरपुरासच कां न्या म्हणतां ? इतर ठिकाणीं हिंडून कांहीं चवकशी केली का ? तुकोबा म्हणतात :—

हिंडतां गव्हानें गा । शिणलों येरझारीं ।

न मिळेचि दाता कोणी । जन्मदुःख निवारी ॥

कीर्ति हे संतांमुखीं । तोचि दाखवा हरी ।

पांगुळां पाय देतो । नांदे पंढरपुरीं ॥ ३ ॥

पुष्कळ गांवीं हिंडलों. त्यामुळे शीण मात्र फार झाला ; पण जन्माचें दुःख निवारण करील असला दाता मला कोणीच भेटला नाही. मी संतांच्या मुखांतून अशी कीर्ति ऐकिली आहे कीं, ज्यांचे पाय गेले आहेत त्यांना पाय आणून देणारा समर्थ हरि पंढरपुरास राहतो. म्हणून विनांति कीं, मला पंढरपुराला आपल्याबरोबर न्या.

ज्या वाहनावर मी बसून भटकत आहे तें सारखें फिरत असल्यामुळे मला निवांतता नाही. पोटभर खावयास मिळण्याची पंचाईत. तेव्हां पोट भरेल या आशेनें या जनांचा मी अंकित गुलाम झालों. प्रत्येकाच्या पुढें जाऊन, तुम्ही माझे आई-बाप आहांत, मला कांहीं खावयाला द्या, असें मी सारखें म्हणत आलों; परंतु पोटभर कोणी खावयाला घालीत नाही. तेव्हां दिसेल त्याला आई-बाप म्हणून त्याची कांय काकळूत करण्याचें सुटत नाही. अशा रीतीनें माझ्या पाठीमागचें भीक मागण्याचें कधींच संपलें नाही. कित्येक तर असे भेटले कीं, त्यांनीं म्हटलें, “ आमच्याकडून कांहीं मिळणार नाही. पुढें हो ! ” काय सांगूं ? त्यांना दया म्हणून कशी ती नाही; पण माझे भीक मागणें सुटत नाही कीं पळणें सुटत नाही. कारण, आशारूपी भयंकर कुत्रें माझ्या पाठीस लागलें आहे. (याचा मथितार्थ असा आहे कीं, यांनीं भीक घातली नाही तरी पुढें आणखी कोणी घालील या आशेनें मी पुढें पुढें भीक मागतच राहिलों आहे).

या पोटाकारणें गा । झालों पांगिला जना ।

न सरेचि मायबाप । भिक नाहीं खंडणा ।

पुढारा म्हणवी एक । तया नाहीं करुणा ।

श्वान हें लागे पाठीं । आशा बहु दारुणा ॥ ४ ॥

अहो संतहो ! माझी अशी स्थिति कां व्हावी, याचा मी विचार करूं लागलों तर माझे मार्गें काय चुकलें तें मला कळत नाही. कोणतें पाप-पुण्य केलें याची या जन्मीं आठवण नाही. येवढें मात्र खरें कीं, पतंग हा दिव्यावर त्याच्या प्रकाशानें दिपून झेंप घालतो त्याप्रमाणें मी व माझे यांत फसून गेलों आहे. (पतंग जसा मरतो तसें मी ‘ देह व देहसंबंधीं माझे ’ या मोहांत मी मरण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला आहे.) तेव्हां विनंती कीं, अहो श्रेष्ठ संतमहाराज ! मला जीवदान द्या, मला वांचवा.

काय मी चुकलों गा । मार्गें नेणवेचि कायी ।

न कळेचि पापपुण्य । मज आठव नाही ।

मी मार्जी भुललों गा । दीप पतंगा सोई ।

द्या मज जीवदान । संत महानुभाव कांहीं ॥ ५ ॥

शेवटच्या कडव्यांत तुकोबा म्हणतात, “महाराज, आपल्या दर्शनाकरितां, आपल्या दर्शनाची आशा ठेवून, मी फार दुरून येथे (मनुष्यजन्मास) आलों. प्रवासांत मोठे भयंकर दुःख झाले. पण मी ते सर्व सहन करून येथे येण्याचे एकच कारण, आपले दर्शन व्हावे म्हणून. आपली गांठ फार दुर्लभ आहे. पण माझे सुदैव, आपले दर्शन झाले. मी येवढ्याकरितां दोन्ही हात जोडून तुम्हां संतांची विनवणी दुसऱ्या कडव्यांत सांगितल्याप्रमाणे करीत आहे.

दुरोनि आलों मी गा । दुःख झाले दारुण ।

यावया येथवरी । होतें हेचि कारण ।

दुर्लभ भेटी तुम्हां । पार्यीं झाले दरुषण ।

विनवितो तुका संतां । दोन्ही कर जोडून ॥ ६ ॥

भावार्थ संपला. आतां थोडे तपशिलांत शिरूं.

तुकारामबोवा, पांगळा झालों व त्यामुळे जी दुर्दशा झाली तीतून सोडवणारा जो पंढरीश त्याकडे तुम्ही मला घेऊन चला, अशी पंढरीस जाणाऱ्या वारकरी संतांची प्रार्थना करतात असा या सर्व अभंगाचा सारांश आहे.

भावार्थांत असे सांगितले आहे कीं, तुकारामबोवा आपण मुळात पांगळे नव्हे तर वाहनावर बसल्यामुळे पांगळे झालों, असे म्हणतात. तेव्हां, पांगळा कोण झाला ? तो कोणच्या वाहनावर बसल्याने त्याचे हायपाय असून नसल्यासारखे झाले ? हा जो पांगळा झाला हा वाहनावर बसावयाच्या भानगडीत पडला कां ? हे वाहन इतके दांडगे कसे ? यां वाहनाच्या घासांतून सुटण्याकरितां पंढरीशास शरण जाणे कां अवश्य ? त्याच्याकडे जाण्यालाही संतांनीच न्यावयास कशास हवे ? इत्यादि प्रश्न उत्पन्न होतात, त्यांचा यथावकाश विचार करूं.

प्रथम पांगळा कोण झाला व तो वाहनावर किशाकस्ति बसला ते पाहूं. या प्रश्नांना जी उत्तरे येतील त्यांवर पुढचे सर्व अवलंबून आहे 'पांगुळ झालो' हे रूपक आहे हे येथवर वाचिता आल्या सुश. वाचकांना सांगावयास पाहिजे असे नव्हे. तुकासममहासज या पांग-ळ्याच्या रूपकार्ने देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य, सुखरूप असणारा आत्मा जीवदशेस प्राप्त होऊन सुखाच्या तुकड्याकरितां शब्दस्पर्शादि विषय्या-कडे भीक मागण्यास गेला व त्याच्या पाठीमागची भीक देवच कसा दूर करतो, हे सांगतात.

जोपर्यंत आत्माराम आपल्या स्वरूपस्थितीत होता तोपर्यंत त्याची 'आंगाथिला आनंद । सुरतेंविण ।' अशी ज्ञानदेवांनी वर्णन केल्याप्रमाणे स्थिति होती. तो अंगानेच सुखरूप होता. म्हणून सुखाकरितां दुसरीकडे जाण्याचे त्यास कारण नव्हते. त्याचप्रमाणे तो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य व सजातीय विजातीय स्वगतभेदशून्य असा अनंत असल्याने त्यास प्रवास करणेही शक्य नव्हते. आकाश अमक्या ठिकाणी नसावे म्हणजे त्याने दुसरीकडून तेथे यावे ; पण आकाश देशपरिच्छेदशून्य म्हणजे सर्व देशांत असल्याने आकाशाला येणे जाणे नाही :—

आकाशें जेथें जेथूनि । जाइजे तेथ असे भरोनि ।

म्हणौनि ठेलें कोदूनि । आपेआप ॥

आत्मा तर आकाशाचेही पांघरूण, आकाशालाही व्यापून असणारा ; मग त्याच्या ठिकाणी गमनागमनात्मकादि क्रिया कोडून संभवणार ? तात्पर्य, या स्वरूपस्थितीत आत्म्यास कामना उत्पन्न होऊन सुखाकरितां भीक मागावयाची अथवा वाहनावर बसून अथवा तसाच प्रवास करण्याची शक्यताच नसल्याने त्या काळी या दोनही गोष्टींचा स्वभावतः अभाव होता.

परंतु आत्मा ज्या वेळेस स्वतःच्या स्वरूपविषयक अज्ञानाला वश होऊन स्वतःस परिच्छिन्न समजू लागतो म्हणजे जीवदशेस प्राप्त होतो तेव्हां हे सर्व पालटते. त्याच्याहून भिन्न असे विषय त्याला भासू

लागतात व मग ते आपणांस मिळावेत अशी इच्छा त्यास होऊं लागते. ज्ञानेश्वरमहाराज हीच गोष्ट एका रूपकानें सांगतात —

तरि तेचि आतां थोडीसी । गोठी सांगिजेल परियेसी ।
जें अहंकारा तनूसी । वालभ पडिलें ॥ तेथ इच्छा हे कुमारी
जाली । मग ते कामाचिया तारुण्या आली । तेथ द्वेषेंसी
मांडिली । वराडिक ॥

— शा. ७. १६५-६६

येथें गोष्टीच्या रूपकानें जीवाच्या ठिकाणीं कामादि विकार कसे उत्पन्न होतात तेंच सांगितलें आहे. भगवान् अर्जुनाला म्हणतात कीं, तुला एक लहान गोष्ट सांगतो — एक होता अहंकार. त्याचें व तनूचें लागलें लग्न व त्या जोडप्यास प्रथम इच्छा ही मुलगी झाली. ती कामरूपी तारुण्यांत आली व मग तिचें द्वेषार्शी लग्न लावलें. याचा अभिप्राय असा कीं, आत्मा ज्या वेळीं देहाएवढा आपणांस समजून त्याचा अभिमान घेतो त्या वेळीं त्याला विषय दिसूं लागतात. मग ते त्याला हवेसे वाटूं लागतात.

इंद्रियां विषयांचिये भेटी । —सरसीच जे गा उठी ।

कामाची बाहुटी । धरूनियां ॥

— शा. १३. १२३

जीवत्वदशेस आत्मा प्राप्त झाला म्हणजे त्याला समोर विषय दिसूं लागून ते स्वभावतः आकर्षक असल्यानें त्याचें मन वेधलें जातें, व ते हवेत असें त्यास वाटूं लागतें. पण आत्म्याला त्यांच्याकडे जाण्याकरितां मनाची, वृत्तीची आवश्यकता असते. त्याविना त्याला विषयांच्याकडे जातां येत नाहीं व त्याविना त्याला त्यांचा भोगही घडत नाहीं.

जीव हा देहेंद्रियांचा मालक, शरीररूपी राजवाड्यांतला राजा. त्याला विषयाकडे जाण्यास रथ लागतो. रथ म्हणजे मन असें ज्ञानेश्वरीत रूपक केलें आहे. त्या रथांत बसून आत्मा विषयांच्याकडे जातो. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात —

तैसा आपलिया विस्मृति । आत्मा आपणाचि प्रकृती—।
 सारिखा गमोनि पुढती । तियेसीच भजे ॥
 मनाच्या रथीं वळगे । श्रवणाच्या द्वारे निघे ।
 मग शब्दाचिया रिघे । रानामार्जी ॥
 तोचि प्रकृतीचा वागोरा । करी त्वचेचिया मोहरा ।
 आणि स्पर्शाचिया घोरा । वना जाय ॥
 कोणे एके अवसरीं । रिघोनि नेत्राच्या द्वारीं ।
 मग रूपाच्या डोंगरीं । सैरा हिंडे ॥
 कां रसनेचिया वाटा । निघोनि गा सुभटा ।
 रसाचा दरकुटा । भरोंचि लागे ॥
 ना तरि येणोंचि घ्राणें । जें मंदशु करी निघणें ।
 मग गंधाचीं दारुणें । आडवें लंघी ॥
 ऐसेनि देहेंद्रियनायकें । धरुनि मन जवळिकें ।
 भोगीजती शब्दादिकें । विषय भरणें ॥

(शा. १५.३५४-६०)

यांतील शेवटची ओवी फार महत्त्वाची आहे. जीव हा देहेंद्रियांचा स्वामी ; पण तो मनाला जवळ करून शब्दादि विषयांचा भोग घेतो. नुसत्या आत्म्यास भोग नाही. मन असेल तरच विषयांचा भोग. जीवानें आपणांस सुख व्हावें म्हणून मनास जवळ केलें ; पण एखाद्या राजानें आपल्यास कारभारांत मदत म्हणून एखाद्या प्रधानास जवळ करावें व शेवटीं त्याच्याच स्वाधीन व्हावें, त्याविना पाऊलच टाकतां येऊं नये अशी त्याची स्थिति त्या प्रधानानें करावी, तसें या जीवाचें झालें. भोगाकरितां मन जवळ केलें ; पण मन असें दिकमती कीं, त्यानें या जीवरूपी स्वामीस आपल्या अंकित केलें. त्याविना त्याचें काहींच

चालत नाही. अशी जी जीवाची स्थिति ती 'पांगुळ' या रूपकार्णे सांगितली आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजही क्षरपुरुषाचें म्हणजेच जीवाचें वर्णन करतांना म्हणतात, 'एक आंधळा, वेडा, पंगु ।'

असा आहे.

ज्ञानेश्वरमहाराज जीवास आंधळा म्हणतात, कारण तो ज्ञानदृष्टिहीन म्हणून ; वेडा म्हणतात, कारण तो स्वतःच्या स्वऱ्या स्वरूपास विसरून स्थूल-सूक्ष्म उपाधोशीं तादात्म्य करतो म्हणून ; व पांगुळा म्हणतात, त्याला मनाविना कांहीं करतां येत नाही म्हणून.

तात्पर्य, जीवात्म्यास विषयोपभोग करणें ज्ञानास मनाचें साहाय्य घेतल्याशिवाय तो करतांच येत नाही. कल्पना करा, एखाद्या मनुष्यानें जवळच असणाऱ्या आपल्या स्नेह्यास हांक मारली. पण त्याचें मन जर ठिकाणावर नसेल व तो जर कांहीं विचारांत गर्क असला तर जवळ असूनसुद्धां त्याला हांक ऐकूं येत नाही. तो म्हणतो सुद्धां, "काय करावं ! तुम्हीं हांक मारलीत, पण मी कोठें ठिकाणावर होतो ?" याचा अर्थ ऐकणारे जें बाह्येंद्रिय कान त्याला मन चिकटले तरच ऐकूं येतें व शब्द ऐकून होणारे सुखदुःख अनुभवास येतें. जसें ऐकण्याचें तसेंच पहाणें, स्पर्श करणें, वगैरे क्रियांचें आहे. ज्ञान व सुखदुःखादि भोग मनाला होतात. तुकाराममहाराज एके ठिकाणीं म्हणतात—

.... चित्ता सुखदुःखें कळों येतें ॥

तात्पर्य, मनाविना जीवात्म्यास कांहींच करतां येत नाही, कांहीं भोगतां येत नाही.

मौज अशी आहे कीं, आत्मा हा मनाचा प्रकाशक. पण आपले हें स्वरूप विसरून तो मनाच्या इतका अधीन होतो कीं, मनाचें कर्तृत्व, सुखदुःखादि भोग सर्व आपल्या ठिकाणीं मानून घेतो. म्हणून ज्ञानेश्वर-महाराज एके ठिकाणीं म्हणतात—

'वायां मन हें नांव । एव्हवीं कल्पनाचि सावेव ।

जयाचेनि संगें जीव— । दशा वस्तु ॥

आम्हां वरती जो प्रधानाचा दृष्टान्त देऊन जांवात्म्याचें पंगुन्व दाखवले तोच दृष्टान्त देऊन नाथमहाराजांनींही हा सर्व विचार सांगितला आहे. ते म्हणतात—

“ मुळीं जीव मनाचा नियंता । तोचि मनाच्या एकात्मता ।
मनाचिया सुखदुःखव्यथा । आपुले माथां नाथिल्या सोशी ॥
जेवीं अतिआसता प्रधान । रायासि लावी निजबंधन ॥
मग राजा तो होय दीन । तो भोगवी तें आपण सुखदुःख भोगी ॥
ते दशा झाली जीवामी । मनें संसारी केले तयासी ॥
मग नाना जन्ममरण सोशी । अहर्निशीं सुखदुःखें ॥

ए. भा., अ. २३, ओ. ६३०-३२

तात्पर्य, आत्मा हा स्वतंत्र व मन, इंद्रिये इत्यादिकांचा प्रकाशक असतांना तो मनाच्या स्वाधीन होऊन बसला व त्याच्या बुद्धीला जरी कांहीं पटत नसले तरी मनाला जें आवडलें असेल तें केल्याविना त्याच्याच्यानें राहावत नाही म्हणूनच आत्म्याच्या या दीन गुलामी वृत्तीचें ‘पांगळा’ म्हणून वर्णन करण्यांत येतें.

येथें लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, हें जें पांगळ्याचें रूपक आहे तें ‘हातपाय तोडून’ पांगळा केलेल्याचें नव्हे. तर वाहनावर बसून पांगळा झाल्याचें आहे. कारण ज्याचे हातपाय तोडले त्याचे ते कायमचे नाहीसे होतात, पुनः ते येण्याची शक्यता नसते. जो वाहनावर बसून दीन झाला त्याला हातपाय असतात. येवढेंच झालें असतें की, वर बसणाऱ्या स्वारापेक्षां वाहन अधिक बलवान् असल्यानें त्या स्वाराचे हातपाय असून नसल्यासारखे होतात. जर हातापायांत शक्ति आली तर तो त्यांचा उपयोग करून वाहनास आवरून आपणांस हव्या त्या स्थानाकडे घेऊन जाऊं शकतो. जीवात्म्याच्या वाचतांतला ‘पांगळेपणा’ हा वाहनावर बसून येणाऱ्या पांगळेपणाप्रमाणें आहे. कारण, तो कांहीं काळ जरी मनाच्या स्वाधीन झालेला दिसत असला

तरी पुनः ईशप्रसादाने सामर्थ्यसंपन्न होऊन मनास आवरुं शकतो असा अनुभव आहे. म्हणूनच नाथमहाराज जीवात्म्याच्या दीनतेचे—मनाच्या अधीनतेचे—वर्णन करतांना असेच पण आंधळा झालो असे म्हणतात.

असोनि हातपाय डोळे जाहळो मी आंधळा ।

मुख्य मुद्दा ' हातपाय डोळे असून ' आंधळा झालो असे म्हणतात हे लक्षांत ठेवण्यासारखे आहे.

तुकाराममहाराजही तसेच म्हणतात :—

पांगुळ झालो देवा नाही हात ना पाय ।

बैसलो जयावरी सैराट ते जाय ॥

येथपर्यंत पांगळा कोण झाला व तो कोणच्या वाहनावर बसल्यामुळे पांगळा झाला ते सांगितले. आत्मा हा पांगळा झाला व तो मनावर आरूढ झाल्याने मनाच्या अधीन झाला व पांगळा झाला असा इत्यर्थ आहे.

आतां हा आत्मा या मनरूपी वाहनावर बसण्याच्या भानगडीत कां पडला हे पाहू. हा प्रश्न म्हणजे ' जीवदेशस ' आत्मा कां प्राप्त झाला असाच आहे. व त्याचे उत्तर देणे फारच कठिण आहे. त्याचे उत्तर म्हणून प्रथम एक गोष्ट सांगतो :

फार पूर्वी म्हणजे—माणसांना घोड्यावर बसणे ठाऊक नव्हते त्या काळी—एकदां असे झाले की, एकदां एका घोड्याचे व एका हरिणाचे वांकडे आले. हरिणाला गांठून त्याचा नाश करावा म्हणून घोड्याने त्याला गांठण्याचा प्रयत्न केला. पण हरिण हे चपळ जनावर असल्याने घोड्याच्या तावडीत ते सांपडले नाही. तेव्हां घोड्याने विचार केला की, आपण माणसाचे साहाय्य घेऊं. तो तीर मारतो तो लांब जातो. तेव्हां आपण माणसाची विनंती करू की, तूं माझ्या पाठीवर बैस, मी पळतो व हरिणाजवळ आलो की तीर मार व त्याला ठार कर. त्याप्रमाणे घोडा माणसाच्या जवळ गेला व आपली हकीगत सांगून आपल्या पाठीवर बसण्याची विनंती करू लागला. माणूस पहिल्यांदां कषूल होईना. पण आपणावर कसे बसावे, लगाम तोंडांत कसा घावा वगैरे घोड्याने समजून

सांगितल्यावर माणूस कधूल झाला व घोड्यावर बसला. ठरल्याप्रमाणे घोडा पळू लागला व माणसानेही हरिण त्याच्या माराच्या टप्यांत आल्यावर बाण सोडून हरिणास मारले. त्यानंतर घोडा म्हणू लागला की, 'आतां पाठीवरून उतर.' माणूस म्हणाला, तें आतां होणार नाही. आजपर्यंत तुझा उपयोग माहीत नव्हता व तुला ताब्यांत कसा ठेवायचा हें ठाऊक नव्हतें, म्हणून मी तुझ्यावर स्वारी केली नाही. आतां नाही उतरणार. असे सांगतात की, ही गोष्ट घडली तेव्हांपासून माणूस घोड्यावर बसू लागला.

ही इसापनीतीतील कथा येवढ्याकरितां सांगितली की, त्या घोड्याच्या मनांत माणसाची प्रार्थना करण्याचें कां आलें हें सांगणें जसे कठिण आहे, तसेच आत्म्याच्या मनांत मनास जवळ करण्याचें व जीवत्व-दशेस येण्याचें कां आलें हें सांगणें कठिण आहे. असे झाले आहे असे दिसते येवढे खरे. म्हणून वेदान्तशास्त्रांत ज्या गोष्टी अनादि म्हणून गृहीत धरलेल्या आहेत त्यांपैकी जीवदशा आहे. तुकाराममहाराज हीच गोष्ट एके ठिकाणी 'प्रवाशाच्या' रूपकाने सांगतात—

देश वेष नव्हे माझा । सहज फिरत आलों ।

करूं सत्ता कवणावरी । कोठें स्थिर राहिलों ।

पाय डोळे म्हणतां माझे । तिहीं कैसा मोकलिलों ।

परदेशीं नाहीं कोणी । अंध पांगुळ झालों ॥ १ ॥

तुकाराममहाराज म्हणतात, आत्मा हा कौतुकाने आपल्या घरा-स्वरूपा-बाहेर पडला व या कार्यकारण उपाधीत अडकून पडला—तिच्या अधीन झाला—पांगुळा झाला.

तात्पर्य, आत्मा जीवदशेस आला याला कारण त्याचीच 'हौस'. यापरतें दुसरें नाही. तो एकटाच असल्याने त्याच्याजवळ दुसरें कोण होतें की, जें त्याच्यावर जोर करून त्याला कांहीं करावयास लावील ?

‘ तद्वैक्षत एकोऽहं बहुस्याम् ’

‘आपलीच आवडी धरुनि खेळिया । आप आपणांसी व्यालें रे’

एवढेंच त्याचें उत्तर आहे.

हौसेनें एकदां मनावर स्वार झाल्यावर या आत्मारामरूपी स्वाराची स्थिति मात्र वर सांगितलेल्या इसापनींतील घोड्याप्रमाणें झाली. हा दिसायला मनावर स्वार, पण खरें मन याच्यावर स्वार. हें सिद्ध करण्याचें कारण नाही. हा कांहीं पराक्रमी यतात्मे सोडून दिले तर बहुतेक सर्वांचा अनुभव आहे. उदाहरणार्थ, वैद्य रोग्यास सांगतो की, तुला खोकला झाला आहे, तूं तेलकट, आंचट खाऊं नकोस, सिगारेट ओढूं नकोस, म्हणजे लवकर बरा होशील. रोगी बरें म्हणतो व दवाखान्याच्या बाहेर आल्यावर सिगारेट शिलगावतो. याचें कारण त्याचें मन त्याच्या ताब्यांत नाही. बुद्धीला पटलें तरी मनाच्या आवडी-प्रमाणें जीवात्मा करतो. हा एक अगदीं साध्या गोष्टीचा दृष्टान्त झाला. अर्थातच अशीच कथा बहुतेक सर्व जीवनाची आहे. मनुष्य हा बुद्धिमान् प्राणी ही जी व्याख्या आहे त्याचा अर्थ असा नव्हे की, मनुष्याच्या सर्व क्रिया बुद्धीस अनुसरून होतात. त्याचा अर्थ एवढाच आहे की, त्याला बुद्धि आहे व तिचा तो उपयोग करूं शकतो. सदाच करतो असा नव्हे. मनुष्याचे बहुतेक सर्व व्यापार बुद्धीच्या मार्गदर्शनावर अवलंबून नसतात, ते मनाच्या आवडी-निवडीवर अवलंबून असतात. जीवात्मा हा 'मनाचा दास' आहे.

असा 'दास' होण्याचें कारण मन अत्यंत चंचल व प्रमाथी असे आहे. तें जीवाचें चालू देत नाही. मन असे असण्याचें कारण ज्ञानेश्वर-महाराजांनी पुढील ओव्यांतून सविस्तर दिलें आहे :—

८ ...परिस आतां फुडेपणें । मन तें ऐसें ॥ जें इंद्रियां आणि बुद्धी । माझारिलिये संधीं । रजोगुणाच्या खांदीं । तरळत असे ॥ नीलिमा अंबरीं । कां मृगतृणालहरी । तैसे वायांचि फरारी । वावो जाहलें ॥ आणि शुक्रशोणिताचा सांधा । मिळतां पांचांचा बांधा । वायु तत्त्व दशधा । एकचि जाहले ॥ मग तिहीं दाही भागीं । देहधर्माच्या खैवंगीं । अधिष्ठिलें आंगीं ।

आपुलाल्या ॥ तेथ चांचल्य निखळ । एकलें ठेलें निढाळ ।
 म्हणोनि रजाचें बळ । धरिलें तेणें ॥ तें बुद्धीसी बाहेरी ।
 अहंकाराच्या उरावरी । ऐसा ठायीं माझारी । बळियावलें ॥
 वायां मन हें नांव । येन्ही कल्पनाचि सावेव । जयाचेनि
 संगें जीव— । दशा वस्तु ॥

—ज्ञा. अ. १३, १०३-११०

‘मन हें इंद्रिये आणि बुद्धि यांच्यामधील जागृत रजोगुणाच्या
 खांद्यावर म्हणजे आश्रयावर चंचलपणानें राहातें. पंचमहाभूतांचा देह
 तयार झाला की त्यांत असलेलें वायुतत्त्व स्थानभेदानें पंचप्राण व
 पंचउपप्राण या रूपानें दहा प्रकारचें होतें. ह्या दहा प्राणांनीं शरीरांतील
 वेगवेगळ्या जागा अडवल्या. मग जें केवळ चांचल्य उरलें त्या चांचल्यानें
 रजोगुणाचा आश्रय केला. व रजोगुणाचें आश्रय धरून राहिलेलें चांचल्य
 म्हणजेच मन. तें बुद्धीच्या बाहेर व अहंकाराच्या उरावर असें ठाण
 मांडून बसलें व यामुळें तें बळकट होऊन राहिलें. या मूर्तिमंत रजो-
 गुणास—चांचल्यासच मन म्हणतात.’

असें हें मन रजोगुणाचें बनलेलें असल्यामुळें वायूपेक्षांही चंचल आहे
 व विकारी आहे. गीतेंत एके ठिकाणीं अर्जुनानें याबाबत देवाला जगुं
 काय आमच्या सर्वांच्या वतीनें दिलेला परिहार प्रसिद्धच आहे. अर्जुन
 म्हणतो :—

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

अ. ६-३४

यावर ज्ञानेश्वरमहाराज लिहितात :—

(तंव अर्जुन म्हणे देवा । तुम्ही सांगा कीर आमुचिया
 कणवा । परि न पुरों जी स्वभावा । मनाचिया ॥ हें मन कैसें
 केवढें । ऐसें पाहों म्हणों तरी न सांपडे । एन्हीं राहाटावया

थोडे । त्रैलोक्य यया ॥ म्हणोनि ऐसें कैसें घडेल । जें मर्कट
समाधि येईल । कां राहा म्हणतलिया राहेल । महावात ॥

—ज्ञा. ४११-१३

असें वाच्यापेक्षां चंचल असणारे मन रजोगुणांचे असल्याने ते बुद्धि
सत्त्वाची खरी पण तिला सहसा दाद देत नाही व म्हणून त्याला
आवरणे कठिण जाते. हीच गोष्ट ज्ञानेश्वरमहाराज पुढीलप्रमाणे सांगतात:—

जें बुद्धीतें सळी । निश्चयातें टाळी । धैर्येसी हांतफळी ।
मिळऊनि जाय ॥ जें विवेकातें भुलवी । संतोषासी चाड
लावी । बैसिजे तरी हिंडवी । दाही दिशा ॥ जें निरोधिलें
घे उवावो । जया संयमुचि होय सावावो । तें मन आपुला
स्वभावो । सांडील काई ॥ ४१४-१६

एखाद्या खोडकर व दणगट मुलाप्रमाणे मन आहे. त्या मुलाला
आवरायाचा प्रयत्न केला तर तो मुलगा अधिकच खोड्या करतो. तसें
मनाचें आहे. त्याचा निग्रह करण्याचा प्रयत्न करावा तर त्याच विषया-
च्या कल्पना तें अधिक करते !

हे मन रजोगुणांचे बनलेले असल्याने चंचल खरे, पण ते देवाचे चिंतन
करीत नाही. ते विषयांचे करते व यामुळेच जोवास दुःख भोगावे लागते.

ते मन इंद्रिये आणि बुद्धि यांच्यामध्ये असल्याने बुद्धीवर झांकण
घालून इंद्रियांना आपणांस हवे त्या विषयांत ढकलते.

ज्ञानेश्वरमहाराज या त्याच्या दांडगटपणाचे वर्णन पुढील ओव्यांतून
मोठे सुंदर करतात :

(जें प्रवृत्तीसी मूळ । कामा जयाचें बळ । जे अखंड
सुये छळ । अहंकारासी ॥ जें इच्छेतें वाढवी । आशेतें
चढवी । जें प्राठी पुरवी । भयासि गा ॥ द्वैत जेथ उठी ।
अविद्या जेणें लाठी । जें इंद्रियातें लोटी । विषयांमार्जी ॥

संकल्पें सृष्टी घडी । सर्वेचि विकल्पूनि मोडी । मनोरथांच्या
उतरंडी । उतरी रची ॥ जें भुलीचें कुहर । वायुतत्त्वाचें
अंतर । बुद्धीचें द्वार । झांकविलें जेणें ॥ तें गा किरिटी मन !....

— शा. अ. १३ ओ. १११-१६

मन संकल्पानें सृष्टि कशी तयार करतें व जीवात्मा त्यांत कसा
नाहींसा होतो हें सांगणारी शेखमहंमदाची गोष्ट प्रसिद्ध आहे. तशीच
श्रीएकनाथांनीं आपल्या भागवतांत एका मजुराची सुंदर गोष्ट सांगितली
आहे ती येथे देतो :

एका गृहस्थास त्याच्या घरीं कांहीं कार्य असल्यानें बरेंच तूप विकत
घ्यावयाचें होतें. तो खेडेगांवांत राहात असे. म्हणून तूप खरेदी करण्या-
करितां जवळच्या शहरांत आला. त्यानें तूप खरेदी करून एक मोठी
पंचवीस-तीस शेरांची बरणी विकत घेऊन त्यांत त्यानें तें घातलें. फुटूं
नये म्हणून त्यानें एक मजूर केला व त्याच्या डोक्यावर बरणी देऊन
मजूर पुढें व हा गृहस्थ मार्गे असे त्या रस्त्यानें चालूं लागले. असें चालत
असतां मजुराचे दोन्ही हात डोक्यावर बरणीस धरून गुंतलेले होते. पण
त्याच्या डोक्यांत विचार येऊं लागला कीं, आपण इतके दिवस मोलमजुरी
करतो, पण शेवटीं आपल्या हाताला कांहीं लागत नाहीं. ' मजुराचें धन ।
विळा दोरीच जतन ॥ ' तेव्हां आतां यांत बदल केला पाहिजे. आपण
आतां हें तूप नेण्याचें काम करीत आहोंत. याचे येणारे पैसे पोटाकरितां
खर्च करावयाचे नाहींत. पोटाकरितां पुनः रात्रीचें काम करावयाचें. असें
आपण वर्ष-सहा महिने करीत गेलों कीं आपल्याजवळ कांहीं भांडवल
सांठेल. मग आपण त्या भांडवलावर कोंबड्या खरेदी करूं. मजुरी व
जोडीस अंडी-कोंबड्या विकावयाचा धंदा करूं. असे कांहीं महिने गेले
व त्या धंद्यांत किफायत झाली कीं मजुरी सोडून देऊं व दुसरा जोड-
धंदा करूं. मग कांहीं दिवसांनीं कंत्राट करावयास लागूं. मग शर्यती-
करितां घोड्यांची पैदास करूं. अशा रीतीनें पैसा पुष्कळ झाल्यावर या
लहान शहरांत कोण राहतो ? मग राजधानीचें मोठें शहर पाहून तेथे
घर बांधून राहूं. (हे सर्व विचार डोक्यावर तुपाची घागर व त्याला

दोन्ही गुंतलेले हात अशा स्थितीत पायानें चालतांनाच चालले आहेत हें विसरतां कामा नये.) मग अशी स्थिति येईपर्यंत आपला मुलगा वीस-चावीस वर्षांचा होईल व आपला रुचाच पाहून त्या राजधानीचा जो राजा त्याच्या प्रधानाची मुलगी त्याला सांगून येईल व आपणांस व मुलास घरी नेण्याकरितां तो प्रधान आपले दोन उत्कृष्ट घोडे धाडील. एकावर आपला मुलगा बसेल व एकवार आपण बसूं. घोडा उत्तम अरबी जातीचा असल्यानें तो जोरांत चालण्यास निघेल व तो का तुफान होतो आहे असें दिसलें कीं आपण त्यास हातानें लगाम खेचून आवरूं. हा विचार त्याच्या डोक्यांत इतक्या जोरानें आला कीं आपण पायानें चाललों आहोंत, डोक्यावर दुसऱ्याची तुपाची घागर व ती पडूं नये म्हणून त्याला हात धरले आहेत हें तो सर्व विसरला; व घोड्यावर खरोखरच आपण बसलों आहोंत व घोडा तुफान होतो आहे असें त्यास भासल्यामुळे त्यानें घागरीवरचे हात एकदम काढले, मान मार्गे केली व पुढें हात करून लगाम खेचूं लागला. हात सुटले, मान वांकली, यामुळे तुपाची घागर रस्त्यावर पडली, फुटली व तूप रस्त्यावर पसरलें. मालक मार्गे चालला होता. त्यानें हें पाहिल्याबरोबर हातांतील काठी त्या मजुराच्या पायावर मारून त्याला विचारलें, “अरे हें काय रे?” तो मजूर म्हणाला, “महाराज, मी काय करूं? घोडा तुफान झाला होता त्याला आवरत होतो.”

मजुर राउळीचें घृत नेतां । तो तुरंगीं चढे मनोरथा ।
मन नाचळं लागे उल्हासता । स्वकल्पिता कल्पना ॥ सवळ
वारुवाचें उड्डाण । म्हणूनि उडूं जातां आपण । पडोनि घृत-
कुंभ होय भग्न । पुसती जन काय झालें ॥ म्हणे बळें उडाला
माझा घोडा । परी स्मरेना तो फुटला घडा । बंदीं पाडिला
रोकडा । नेणें बापुडा मनोरथें ॥

या दृष्टान्तानें येवढेंच दाखवावयाचें आहे कीं, मन हें सृष्टि कशी निर्माण करूं शकतें व जीव त्यांत कसा अडकला जातो.

मनाचें हें चांचल्य, विषयलोलुपत्व व मोठमोठ्या ज्ञात्या पुरुषांनाही अंकित करण्याचें त्याचें बल यांचें तुकोचांनीं ठिकठिकाणीं वर्णन केलें आहे.

काय करूं आतां या मना । न संडी विषयवासना ।
प्रार्थितांही राहेना । आदरें पतना नेऊं पाहे ॥ १ ॥ आतां
धांवे धांवे गा श्रीहरी । गेलों वायां नाहीं तरी । न दिसे
कोणी आवरी । आणिक दुजा तयासी ॥ २ ॥ न राहे
एके ठायीं एकी घडी । चित्त तडतडां तोडी । भरलें विषय-
भोवंडीं । घालूं पाहे उडी भवडोहीं ॥ ३ ॥ आशा तृष्णा
कल्पना पापिणी । घात माझा मांडला यांणी । तुका म्हणे
चक्रपाणी । काय अज्ञोनि पहातोसी ॥ ४ ॥

अधिक कोंडितां चरफडी । भलतीकडे घाली उडी ॥ १ ॥
काय करूं या मना आतां । कां विसरतें पंढरीनाथा । करी
संसाराची चिंता । वेळोवेळां मागुती ॥ २ ॥ भजन नावडे
श्रवण । धांवे विषय अवलोकून ॥ ३ ॥ बहुत चंचळ चपळ ।
जातां येतां नलगे वेळ ॥ ४ ॥ किती राखों दोनी काळ ।
निजलिया जागे वेळ ॥ ५ ॥ मज राखे आतां । तुका म्हणे
पंढरीनाथा ॥ ६ ॥

अशा तऱ्हेचे उतारे अनेक संतांच्या वाङ्मयांतून देतां येतील.

मन हें अनावर होऊन जीवास विषयाच्या भोगाकडे ओढून घेऊन जातें, म्हणून आत्मा 'पांगळा' झाला असें त्याचें रूपकानें वर्णन करतात.

एकदां मनाला विषयाचो चटक लागली व जीव त्याच्या अधीन झाला म्हणजे हिरवळ-गवत दिसलें कीं जनावर तें शेत आपल्या मालकाचें आहे का दुसऱ्याचें आहे याचा विचार न करतां जसें त्यांत चरतच जातें, तसा जीव हा चटावला कीं हा विषय भोग्य आहे किंवा नाही, विहित आहे का अविहित आहे याचा विचार न करतां त्याचा भोग घेण्यास प्रवृत्त होतो. त्याला भोगांत उघड उघड पतन दिसत असून सुद्धां तो त्याज्य, निंद्य विषय भोगतच रहातो. म्हणून खालीलप्रमाणें तुकोबा वर्णन करतात :—

पांगुळ झालों देवा नाही हात ना पाय । बैसलों जयावरी
सैराट तें जाय । खेटितां कुप कांटीं । खुंट दरडी न पाहे ।....

अशा असहाय्य स्थितींत मनाला मार्गें परतवण्याचें बळ नसल्यानें, साधक कांहीं काळ मनाला हितोपदेश करून त्याला चुचकारून ताळयावर आणण्याचा प्रयत्न करतो. तुकारामबाबा एके ठिकाणीं म्हणतात:—

मना एक करीं । म्हणे मी जाईन पंढरी । उभा विटेवरी ।
तो पाहेन सांवळा ॥ १ ॥ करीन सांगसी तें काम । जरी
जपसी हें नाम । नित्य वाचे राम । हरी कृष्ण गोविंद ॥२॥

पण अशा प्रार्थनेनें ऐकणारें मन नव्हे. त्याच्या संवयी अनंत जन्मांच्या संस्कारानें तयार झालेल्या असल्यानें त्याला त्या सोडणें कठिण जातें. अशा स्थितींत त्याच्या या खोडी सुटाव्यात, मन विषयाचा ध्यास सोडून भगवंताकडे लागवें याला एकच उपाय. व तो म्हणजे मनाचा प्रेरक जो परमात्मा हृषीकेश त्याची प्रार्थना करणें. सर्व साधुसंतांनीं त्याकरितां देवाची प्रार्थना केलेली आढळून येईल. वरतीं दिल्याप्रमाणें तुकाराम-बाबाही देवाची प्रार्थना करतात—

‘ आतां धांवे धांवे गा श्रीहरी । ’

परंतु देवाची प्रार्थना केली असतां मन आवरलें जातें हें ज्यांच्या योगानें कळतें, व ज्याची प्रार्थना केली असतां मन तो आवरतो त्या

देवाच्या स्वरूपाची व सामर्थ्याची ओळख जे करून देतात, व आपली गरिबाची दाद त्याच्याकडे लागावी येवढ्याकरितां आपल्याकरितां जे शब्द खर्च करतील व ज्यांचा शब्द मान्य केला जाईल असे संत महात्मे असतात हे जाणून तुकारामहाराज संतांची या अभंगांत आपली स्थिति सांगून प्रार्थना करतात :

‘ दाते हो दान करा । जाते पंढरपुरा ।

न्या मज तेथवरी अखमाचा सोयरा ॥ २ ॥

‘ अहो संतमहाराज, मला दीनांचा सोयरा जो पांडुरंग त्याच्यापर्यंत घेऊन चला. ’

स्वयें सुखाचे झाले अनुभव—: :: ६ ::

गौळण

स्वयें सुखाचे झाले अनुभव ।

एक एकीपार्शी सांगतील भाव ॥

अवघ्या अवघा हा कैसा नवलाव ।

सर्वसाक्षी तेथेंचि त्यांचा जीव वो ॥ १ ॥

आपआपणांशीं करिती नवल ।

परि वादावाद न संडिती बोल ॥

एका मेघश्यामें जळधर बोल ।

रसीं उताविळ हृदय सखोल वो ॥ २ ॥

एक विषय तो सकळांचा हरी ।

त्याच्या आवडीनें आवडी इतरीं ॥

अंध बहिर हे प्रेत लोकाचारीं ।

त्यांची कीर्ति गाइली पुराणांतरीं वो ॥ ३ ॥

स्तुति पराविया मुखें रुचिकर ।

प्रीतिपात्राच्या गौरवीं आदर ॥

परस्परें हें सादरासादर ।

योग सज्जनांच्या सुखा नाहीं पार वो ॥ ४ ॥

भक्तिवालभ न तुटें चराचरीं ।

आप्त-अनाप्त हे ऐशी ठेवी उरी ॥

दुरी जवळी संचिता ऐसें धरी ।
 रंगा रंगा ऐसें होणें लागे हरी वो ॥ ५ ॥
 तुका लाधला हें उच्छिष्ट भोजन ।
 आला बाहेरी प्रेमें वोसडून ॥
 पडिलें कार्नी त्या जीवाचें जतन ।
 धरियेलें एकामावें हृदयीं चरण वो ॥ ६ ॥

स्तुतच्या संकीर्तनाचा अभंग हा तुकोचांचे 'गौळणीचे' म्हणून जे अभंग प्रसिद्ध आहेत त्यांमैकीं एक आहे. श्रीज्ञानदेवांच्यापासून तों तुकोबा-निळोबा यांच्यापर्यंत सर्व साधुसंतांनीं भगवान् श्रीकृष्णाचें बालचरित्र गायिलेलें आहे. त्याचे बालक्रीडा, गौळणी, काला असे विभाग करून ते गाण्यांनून देण्यांत येत असतात. वारकरीसंप्रदायामध्ये असा दंडक आहे कीं, कोणत्याही सप्ताहाचा शेवट काला अगर गौळणी यांतील अभंग निरूपणास घेऊन श्रीकृष्णाचें बालचरित्र गाऊनच करावा. त्याला काल्याचें कीर्तन असें म्हणतात.

उत्सवांतील काल्याचें कीर्तन सोडून इतर दिवशीं कीर्तनाकरितां कर्म-उपासना-ज्ञान यांची चर्चा करणारा, श्रोता-वक्ता यांच्या अधिकारानुरूप कोणताही अभंग कीर्तनाकरितां निवडण्याची सवलत असते. ही सवलत काल्याच्या दिवशींच्या कीर्तनप्रसंगीं नाहीं. त्या वेळीं श्रीकृष्णचरित्रच सांगावें लागतें. येवढेंच नव्हे तर श्रीकृष्णाचें 'बालचरित्र' च गावें लागतें. तुकोबा म्हणतात—

चरित्र तें उच्चारवें । देवें केलें गोकुळीं ॥

कारण, हें चरित्र उच्चनीच, लहानथोर सर्वांना 'भवसागराचें तारुं' आहे. श्रीकृष्णचरित्र हें इतकें पवित्र व थोर आहे कीं, शुकाचार्यासारख्या विरक्त, निष्काम आत्मारामांनींही तें गायिलें आहे.

येन्हवीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुले ॥
 ते विषयचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ॥

— ज्ञानेश्वरी ११. १७३

वारकरी संप्रदाय हा श्रीपंढरीश .पांडुरंगाचा उपासक असल्याने त्यांतील साधुसंतांनी श्रीकृष्णचरित्र गावें हें साहजिक आहे. कारण त्याची अशी निष्ठा आहे की, श्रीकृष्णच पुण्डलिकाकरितां पांडुरंग झाले. द्वारकेचें केणें आलें याचि ठायां । पुढें भक्तराया चोजवित ॥

×

×

×

गीता जेणें उपदेशिली । ते हे विटेवरी माउली ॥

—तुकोबा

भगवान् श्रीकृष्णाचें जीवन म्हणजे अथपासून इतिपर्यंत 'चरित्रमय' आहे.

तुकारामबोवा म्हणतात—

ये दर्शें चरित्र केले नारायणें ।

रांगतां गोधनें राखिताहे ॥ १ ॥

हें सोंग सारिलें या रूपें अनंतें ।

पुढेंहि बहुत करणें आहे ॥ २ ॥

चरित्र याचा अर्थ लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे. चरित्र म्हणजे मनुष्याच्या बुद्धीस आकलन करण्यास कठिण अशा घटना. कित्येकांच्या जीवनांत 'चरित्र' असें नसतेंच. या लोकांचें जीवन कथन करावयाचें म्हणजे दैनंदिनीचें एक पान लिहिलें कीं पुरे ! दुसऱ्या दिवशीं तेंच ! उठले, न्याहारी केली, फिरले, जेवले, कामधंदा केला, जेवले, निजले—संपले. त्यांत 'चरित्र' असें नाहींच. दुसऱ्या कित्येकांच्या फक्त पूर्व-आयुष्यांत चरित्र म्हणण्यासारख्या घटना घडतात. पुढें उत्तर आयुष्यांत ते मालवलेले दिसतात. कित्येकांच्या आयुष्यांतील उत्तर भागांत चरित्र म्हणण्यासारखा कांहीं भाग आढळतो. पण पूर्व आयुष्यांत ते कधींच चमकलेले नसतात. कांहीं थोडे मात्र असे असतात कीं, पूर्व व उत्तर या दोन्ही आयुष्यांच्या विभागांत त्यांनीं अलौकिक कामगिरी केलेली असते.

हे वर्गीकरण समजण्याकरितां अगदीं रोजच्या व्यवहारांतला दृष्टान्त घावयाचा तर तो विद्यार्थ्यांचा देतां येईल. कांहीं विद्यार्थी प्राथमिक व माध्यमिक शाळेंतून चमकतात, पण पुढें महाविद्यालयांत का त्यांनीं पाय ठेवला कीं ते अस्तंगत होतात. कांहीं मुलें शाळांतून चमकत नाहींत, पण विश्वविद्यालयाच्या परीक्षेंत चमकतात. फारच थोडे विद्यार्थी असे असतात कीं, प्राथमिक शाळेंतील परीक्षांपासून तों महाविद्यालय व विश्वविद्यालय यांतील सर्व परीक्षांतूनसुद्धां सारखा पहिला उच्च अनुक्रम त्यांनीं मिळविलेला असतो. थोरा-मोठ्या लोकांच्या, फार काय आपण ज्यांस देवादिक म्हणतो त्यांच्यासुद्धां जीवनांत असे फरक आढळून येतात. भगवान् श्रीकृष्णाचें जीवन तिसऱ्या प्रकारांत मोडतें. वर उद्धृत केलेल्या कडव्यांत तुकारामबोवा म्हणतात कीं, श्रीकृष्णानें 'रांगण्याच्या' अवस्थेंत व थोडा मोठा झाल्यावर गाई राखावयास गार्थीच्या मार्गे हिंडत असतांना 'चरित्र' केलें.

ये दर्शें चरित्र केलें नारायणें ।

रांगतां गोधनें राखिताहे ॥

पुढील कडव्यांत ते सांगतात कीं, रांगण्याच्या अवस्थेपासून जो चरित्रास आरंभ झाला तो गाईराखेपर्यंतच चालू राहिला असेच नव्हे तर पुढेंही चालूच राहिला. मथुरेंत जन्मल्यापासून तों व्याधाचा बाण लागून प्रभासक्षेत्री वैकुंठास गमन करीपर्यंत सर्व चरित्रच ! गोकुळ सोडल्यावर कंसास मारून उग्रसेनास राज्यावर स्थापलें हें सुद्धां चरित्रच आहे. दुसऱ्याचें लुचाडून घेतलेलें राज्य परत करणें जीवावर येतें. भगवंतांनीं तर स्वतः कंसास मारून राज्य कमावलें, पण स्वतः गादीवर बसण्याचा मोह ठेवला नाहीं ; उग्रसेनास गादीवर बसविलें. केवढा त्याग ! हें चरित्रच आहे. गीतेसारखा जगन्मान्य उपदेश केला, उद्धवास उपदेश केला, कित्येक राक्षसांना मारिलें, गुलाम मुक्त केले. शेवटीं आपल्या यादवकुलाचाही संहार झालेला पाहून प्रयाण केलें. हें सर्व चरित्रच आहे. पण वारकरीसंप्रदायपद्धतीप्रमाणें काल्याच्या कीर्तनप्रसंगीं गोकुळांत भगवान् आल्यापासून तों गोकुळ सोडून जाईपर्यंतचें चरित्र सांगावें

लागते असा नियम आहे. इतके महत्त्व या चरित्रास वारकरीपंथात देण्यांत आले आहे.

त्याचे एक कारण असे सांगतां येण्यासारखे आहे की, पांडुरंग हे श्रीकृष्णाचे बालस्वरूप आहे अशी या पंथातील साधूंची निष्ठा आहे. तुकाराममहाराज म्हणतात, वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत पांडुरंग हे श्रीकृष्णाचे बालस्वरूप आहे.

नागर गोडे बाळरूप । ते स्वरूप काळीचे ॥ १ ॥

गाई-गोपाळांच्या संगे । आले लागे पुंडलिका ॥ २ ॥

पण यापेक्षां सुद्धां अधिक महत्त्वाचे कारण त्यांचा श्रीकृष्णाच्या बाल-चरित्राकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन होय. भक्तिसंप्रदायातील आचार्य नारद यांच्यापासून सर्व भक्तमंडळी गोपी, गोपाळ यांना भगवान् श्रीकृष्णाचे नुसते सवंगडे समजत नसत ; तर ही सर्व मंडळी भगवंताची भक्त होती असे समजत. यामुळे भगवंताचे बालचरित्र गाण्यांत सगुण भक्तीतील 'रसाचा' त्यांना आलेल्या अनुभवाचा आस्वाद कथन करण्याच्या निमित्ताने स्वतः घेतां येत होता व दुसऱ्यांना तो देतां येत होता.

नामदेव-तुकोटादिक ही मंडळी ज्ञानी खरी. पण हे सर्व मोठे 'भक्त' ही होते. मागील एका संकीर्तनांत सांगितल्याप्रमाणे महाराष्ट्रीय संतांत 'भक्ति', 'परेशानुभव' व 'विरक्ति' यांचा मोठा उत्कृष्ट समन्वय झालेला दिसतो. या संतांनी योग्यांच्या उन्मनीचा, ज्ञान्यांच्या कर्माचरणांत राहणाऱ्या अखंड हरीच्या समाधीचा, तसाच भक्तांच्या सगुणदर्शनाचा आनंद उपभोगला. हे अनुभव त्यांच्याकडून

अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी । धरितां हि परी आवरेना ॥

या न्यायास अनुसरून कांहीं ठिकाणी सांगितले गेले आहेत. पण भक्त हा 'अमानित्वा'च्या वृत्तीने अलंकृत असल्याने त्याच्या ठिकाणी, "मी अमुका ऐसी नोहावीसेचि लोकां" अशी स्थिति असते व आपले अनुभव जगास सांगितले तर नको तो मोठेपणा आपल्या अंगाला येईल म्हणून शेतकरी पेरलेले जसे झाकतो तसे आपला अनुभव जगापासून

झांकून ठेवण्याकडेच त्यांची प्रवृत्ति असते. अशा स्थितीत गौळणीसारख्या भक्तांचे चरित्र गाण्याचा प्रसंग आला की त्यांचे चरित्र गातांना मुक्तकंठाने हे भक्त त्यांच्या द्वारां आपले अनुभवही कथन करू शकतात. असे आपले अनुभव सांगणे शक्य होतं. कारण, भक्तांचे अनुभव भक्त कोठल्या कालांत अथवा देशांत असोत एकच असतात. एका दृष्टीने हा प्रसंग 'ऐतिहासिक कादंबरी' अथवा दुसऱ्याच्या नांवाने 'आत्मचरित्र' लिहिण्यासारखा आहे.

हे सांगण्याचा मथितार्थ असा की, श्रीकृष्णचरित्र सांगतांना या साधुसंतांनी ते 'जिवंत' करून त्यांतील भक्तीचा आनंद स्वतः लुटून सांगितले. यामुळे त्यांत, श्रीकृष्णजीवनाची कथा आहे, तत्त्वज्ञानांतील सिद्धान्त आहेत व भक्तांना आजही मिळणारे प्रतिभादर्शनादि अनुभव आहेत. यामुळे हे लिखाण मोठे अपूर्व असे झाले आहे. सगुण चरित्र भक्तिरसाने ओथंबलेले असल्याने कोरड्या शुष्क वेदान्तचर्चेहून यांत वेगळाच रस निर्माण झालेला आहे. यांत एक विलक्षण प्रकारचा जिवंतपणा आहे.

दुर्दैवाने वार्डेट येवढेच आहे की, गौळणीच्या या अभंगांत वेगवेगळे भक्तीचे भाव सांगितले असल्याने वरवर पाहिले असतांना ते प्रापंचिक भावांच्या अनुभवसदृश वाटतात. व भाव सांगण्याकरितां 'भाषा' ही त्याला योग्य अशीच वापरावी लागल्याने व 'भक्तिभावा'चे स्वरूप न कळल्याने पुष्कळ वाचक अभंगांचा उत्तान अर्थ घेऊन, 'श्रीकृष्ण व गौळणी' रंगेल होत्या असाच अर्थ करून घेऊन, भक्तिरसाएवजी विषयरंगाचा आस्वाद घेतांना दिसतात.

एरवी या साधुसंतांनी हे अनुभव सांगतांना, आपण सांगतो ते विषयानंद नव्हे, हा 'परमानंद' अथवा 'नित्यानंद' आहे असे कळावे अशा खुणा त्यांत लिहून ठेवल्या आहेत. पण हेही विषयानंद भोगण्याच्या वृत्तीमुळे त्यांना दिसतच नाही.

हे सर्व सांगण्याचा हेतु असा आहे की, 'गौळणी'कडे सामान्य लोक जसे बघतात तसे न बघतां ही 'भक्तचरित्रे' व ती 'भक्तांनी'

लिहिलीं आहेत या दृष्टीने बघावे तरच त्या अभंगांची आपणांस लज्जत कळून येईल.

आणखी एकच गोष्ट सांगावयाची ती ही की, तुकारामबोवांच्या या अभंगांतील मर्म समजण्यास 'भक्तिरसायना' सारखे संस्कृतांतील ग्रंथ व बंगालमध्ये होऊन गेलेले प्रसिद्ध भक्त श्रीचैतन्य यांचे चरित्र, भक्तिविषया-संबंधी त्यांच्या संप्रदायांतील रूपस्वामी-गोस्वामीप्रभृतींनी लिहिलेले ग्रंथ व अगदी अर्वाचीन काळांत झालेले बंगालमधीलच प्रसिद्ध भगवद्भक्त श्रीरामकृष्णपरमहंस यांचे चरित्र इत्यादि ग्रंथांचा पुष्कळच उपयोग होण्यासारखा आहे. भक्त हे एक कुटुंबच आहे, असे जे म्हटले जाते त्याचा हा एक अपत्यक्ष पुरावाच आहे. 'श्रीरामकृष्ण' अथवा 'श्रीगौरांगप्रभु' यांच्या चरित्रांत जे 'भाव' आपणांस आढळून येतात तसेच या गौळणींच्या अभंगांतून तुकोबांनी सांगितले आहेत. आजच्या संकीर्तनाच्या गौळणीचा आरंभच

स्वये सुखाचे झाले अनुभव ।

एक एकीपाशीं सांगतील भाव ।

असा आहे. तेव्हां आपण आतां त्या अभंगांच्या भावार्थाकडे वळू.

या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत तुकाराममहाराज म्हणतात, स्वये म्हणजे स्वतःला सुखाची जी अनुभूति झाली, जे सुखाचे अनुभव प्राप्त झाले ते अनुभव गौळणी एकत्र जमल्या असतां एकमेकींना सांगतात. हे सांगतांना त्या वेगवेगळे 'भाव' प्रकट करतात व आश्चर्य हे की, एकच श्रीकृष्णपरमात्मा हा या सगळ्या गौळणींना त्यांच्या त्यांच्या भावाप्रमाणे अनुभवास आला.

अवध्या अवघा हा कैसा नवलाव ।

वात्सल्यभावाने प्रेरित झालेल्या गौळणींस श्रीकृष्ण 'बाळ' दिसला तर सख्यभावाने भरलेल्या गोपाळांना 'सखा' दिसला. माधुरीभावाने प्रेरित झालेलीला तोच 'प्रियकर' दिसला ! केवढे आश्चर्य की, सर्वांच्या वेगवेगळ्या भावना तो एकटाच पुऱ्या करीत होता.

आपण 'भाव' शब्द वापरला यामुळे ज्यांच्यासंबंधी त्या गौळणी वेगवेगळे भाव व्यक्त करित होत्या त्यासंबंधी गैरसमज (उत्पन्न होण्याचा संभव असल्याने तुकाराममहाराज याच कडव्याच्या पुढील भागांत तो कोण हे सांगतात —

सर्वसाक्षी तेथेंचि त्यांचा जीव वों १.१।

ज्यांच्यासंबंधी वात्सल्यादि आपले भाव त्या गोपी व्यक्त करित होत्या तो जरी बाल सखा इत्यादि मानव-दृश्य-रूपांत प्रतीत होत होता तरी तो स्वरा सर्वांचा प्रकाशक द्रष्टा 'देव' होता. व त्या सर्व गौळणींचा जीव त्या परमात्म्यावर होता व त्या त्यांच्याच गोष्टी करित होत्या. तेथे विपरीत वैषयिक भाव मनांत आणण्याचे कारण नाही, असा हे सांगण्यांत मुख्य हेतु आहे.

त्या गौळणी प्राप्त झालेला जो लोकविलक्षण आश्चर्यकारक अनुभव त्याचा आपल्या मनाशीच कौतुकाने 'काय हे आश्चर्य' असा विचार करित होत्या. गीतेत भगवन्ताच्या 'अनुभवाचे' असेच वर्णन आहे—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

— गीता अ. २-२९

पण मौज अशी होती की, त्या गौळणी प्राप्त झालेल्या अलौकिक अनुभवाबद्दल आपल्या ठिकाणी आश्चर्य करित होत्या, येवढेच नव्हे तर त्या एकमेकींस भेटल्या म्हणजे एकमेकींशी त्याबद्दल 'वादविवाद' अथवा चर्चा करित होत्या. अनुभव प्राप्त झाल्यानंतरही त्यांनी चर्चा टाकली नव्हती. त्या चर्चा करितच होत्या.

आपआपणाशीं करिती नवल ।

परि वादवाद न संडिती बोल ।

कारण, मेघश्याम म्हणजे ढगासारखा निळा रंग असणारा जो एक भगवान् श्रीकृष्ण हाच कोणी जलधर म्हणजे मेघ त्यांच्यातून मिळणारे जीवन हेच ज्या सर्वांचे जीवन होते अशा त्या गौळणींची अंतःकरणे तो

रस सेवन करावयाला फार उतावीळ झालेली होती व त्याचप्रमाणे तो रस सांठवण्याला त्यांची हृदये खूप खोलही होती. यामुळेच त्या वादविवाद करीत.

एका मेघश्यामे जलधर बोल ।

रसीं उतावीळ हृदय सखोल वो ॥ २ ॥

त्या गौळणीची मेघश्याम श्रीहरीवर केवढी प्रीति होती हे सागून या प्रेमी जनांच्या संवादाचे आपण कौतुक करून कां वर्णन करतो हे पुढच्या कडव्यांत सांगतात—

एक विषय तो सकळांचा हरी ।

त्याच्या आवडीने आवडी इतरीं ।

अंध बहिर हे प्रेत लोकाचारीं ।

त्यांची कीर्ति गाइली पुराणांतरीं वो ॥ ३ ॥

त्या सर्व गौळणींच्या प्रेमाचा विषय एक हरि हा होता. त्यांचे पति, दीर, भाऊ, आई-बाप वगैरेवर जे प्रेम होते ते देवाच्याकरितां. जसे स्त्री आपल्या दिरावर प्रेम करते, कारण तो आपल्या पतीचा भाऊ म्हणून ; सासऱ्यावर प्रेम करते आपल्या पतीचे वडील म्हणून. तसे या गौळणींचे सर्वांवर प्रेम होते ते ही देवाची रूपे म्हणून. मांसमय दृष्टि त्यांची शिल्पकच नव्हती. तुकारामबोवा एके ठिकाणी म्हणतात—

गोविंद अतार गोविंद मूळहारी ।

नामें भेद परी एकचि तो ॥

त्यांचे देवावर इतके प्रेम होते की, त्या देवाला सोडून इतर बाबतीत आंधळ्या अथवा बहिऱ्या ; फार काय लोकव्यवहाराच्या बाबतीत त्या मृतवत् झाल्या होत्या. यावर कोणी म्हणेल, अशा देवपिशांचे काय वर्णन करतां ? त्यावर तुकारामबोवा म्हणतात—

त्यांची कीर्ति गाइली पुराणांतरीं वो ॥ ३ ॥

मी त्यांचे वर्णन करीत आहे यांत काय नवल आहे ! विशालबुद्धि

व्यासांच्यासारखे पुराणे लिहिणारे, त्यांनीही त्यांची पुराणांतून कीर्ति गाइली आहे.

तुकाराममहाराज यापुढील कडव्यांत त्या गौळणी स्वतः भगवत्-सुखानुभूति करणाऱ्या असतांना चर्चा कां करतात, याचें एक मोठे उत्तम कारण देतात—

स्तुति पराविया मुखें रुचिकर ।

प्रीतिपात्राच्या गौरवीं आदर ।

परस्परे हें सादरासादर ।

योग सज्जनांच्या सुखा नाही पार बो ॥ ४ ॥

मनुष्यस्वभाव असा आहे कीं, आपणांस प्रिय असणाऱ्या वस्तूचा भोग आपण घेत असतां अथवा तिचें स्वतः वर्णन करीत असतांना जो आनंद होतो त्यापेक्षां दुसऱ्याच्या तोंडून तिची स्तुति ऐकली म्हणजे अधिक आनंद होतो. कल्पना करा, आपल्या मुलाला आपण कांहीं शिकविलें ; त्यानें तें पाठ म्हणून दाखविलें कीं आपणांस आनंद होतो. पण आपले स्नेही कोणी आले व त्यांना मुलानें पाठ केलेलें म्हणून दाखविलें व त्यांनीं शाबासकी दिली कीं अधिक आनंद होतो. म्हणूनच पाहुणा घरीं आला कीं त्याला पोरान्याकडून पाठ केलेलें म्हणून दाखविण्याचा प्रसंग कित्येक वेळां घडून येतो. हा मनुष्य-स्वभाव व्यक्त करणारा पुढील मौजेचा प्रसंग पुष्कळांच्या अनुभवांत असेलच. कित्येक वेळां असें घडतें कीं, आपण दुपारीं गप्पा मारण्या-करितां म्हणून एखाद्या आपल्या नातेवाईक स्त्रीकडे जावें व उठतां उठतां आपण सहज म्हणावें कीं, “माई! तुमचा मुलगा किती चांगला आहे. गांवांत खंडीभर मुलें आहेत, पण काय करायचीं! तुमचा बाळू असा सालस आहे कीं, त्याला कोणची गोष्ट कर म्हणून सांगितली आणि तो टाकून गेला असें होतच नाही. फारच चांगला मुलगा आहे. येतो बरं!” असें म्हणून आपण जावयाला निघालों कीं माई म्हणतीलच “थांबा, जाऊं नका. चहा ठेवतें, बसा!” या गोष्टीत दिसून येणारा

मनुष्यस्वभावच तुकारामचोवा त्या गौळणी देवाची का चर्चा करतात त्याचें कारण आहे, असे सांगतात.

स्तुति पराविया मुखें रुचिकर ।

प्रीतिपात्राच्या गौरवीं आदर ।

दुसऱ्याच्या तोंडून (आपल्या प्रिय वस्तूची) आलेली स्तुति गोड लागते. आपल्या प्रीतीच्या विषयाचा गौरव व्हावा, याविषयी आपणांस कळकळ असते. तात्पर्य, वरती सांगितलेच आहे की, त्यांच्या आवडीचा श्रीहरि एकमेव विषय होऊन बसला होता. आतां त्यांचे श्रीहरीला सोडून इतर वस्तूवर जें प्रेम दिसत होतें तें श्रीहरिकरितां म्हणून. असे एकवटलेले प्रेम देवविषयक असल्याने त्या एकमेकींशी देवाच्या गोष्टी बोलत. हेतु असा की, आपणांस प्रिय जो श्रीहरि त्याची स्तुति दुसरीच्या तोंडाने का ऐकली की आपले सुत प्रेम अधिक उचंचळून यावे. संवादाचा हा मोठा उपयोग आहे. प्रेमळ संवादिया भेटला की त्यांच्याशी संवाद करण्याने आपले प्रेम दुणावते. म्हणूनच गौळणी देवाच्या प्रेमाने भरलेल्या, देवाच्या सुखाचा अनुभव घेणाऱ्या पण एकमेकींशी देव-विषयक चर्चा करीत होत्या.

अशा या आदरयुक्त चर्चेत सांगणारा व ऐकणारा या दोघांना होणारा आनंद कोठवर वर्णन करावा ! सज्जनांचा योग झाला व आवडीचा विषय निघाला म्हणजे त्या संवादापासून मिळणाऱ्या आनंदाला शेवटच नाही. अपार आनंद प्राप्त होतो.

परस्परे हें सादरासादर ।

योग सज्जनांच्या सुखा नाही पार वो ॥ ४ ॥

भगवद्गीतेतही दहाव्या अध्यायांत अशाच प्रसंगाने फार-उत्कृष्ट वर्णन केले आहे. व ज्ञानेश्वरमहाराजांनी त्यावर फारच बहारीची टीका केली आहे.

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । (१०-९)
चित्ते मीचि जाहाले । मियांचि प्राणे धाले ॥ जीवों मरों

विसरले । बोधाचिया मुली ॥ मग तथा बोधाचेनि माजे । नाचती
 संवादसुखार्ची भोजे । आतां एकमेकां घेपे दीजे ॥ बोधचि
 वरी ॥ जैसीं जवळिकेचीं सरोवरें ॥ उचंबळलियां कालवतीं
 परस्परें । मग तरंगासी धवळारें ॥ तरंगचि होती ॥
 (ज्ञा. १०. ११९-१२१).

वरील १२१ व्या ओर्वीत ज्ञानेश्वरमहाराजांनी या संवादाचें स्वरूप लक्षांत घेण्याकरितां फारच उत्कृष्ट असा दृष्टान्त दिला आहे. तुल्य बोधाचे महात्मे एकमेकांस भेटले असतां त्यांमध्ये होणारी चर्चा कशी असते हें सांगण्याकरितां हा दृष्टान्त आहे. यांत मर्म असें आहे की, या घटनेंत दोहोंपैकी कोणीच अपुरा अथवा रिकामा नाही. सामान्यतः वक्ता हा विषयाच्या ज्ञानानें भरलेला व श्रोता हा ग्रहण करण्यास रिकामा असा प्रसंग असतो. पण येथें तसें नव्हे. दोघेही भगवंताच्या ज्ञानानें व प्रेमानें भरलेले. मग कोणी कोणाला भरून काढावें ? दोघेही परिपूर्णच ! अशा स्थितींत जो संवाद होतो व त्यांतून जो आनंद निर्माण होतो त्याची कांहीं कल्पना यावी म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज वरील ओर्वीतील दृष्टान्तांत म्हणतात, “ कल्पना करा कीं, फक्त बारीक भित मध्ये आहे अशीं एकास एक लागलेलीं सरोवरें आहेत व ती पाण्यानें तुडुंब भरलेलीं आहेत. वारा सुटला अथवा पाणी झऱ्यांतून उचंबळून वर येऊं लागलें, तर एका सरोवरांतलें पाणी दुसऱ्या सरोवरांत जाऊन तें भरून निघावयाचें असा एकांतही अवकाश नाही. मग काय होतें ? तीं दोन्ही सरोवरें पाण्यानें उचंबळून निघतात व एकमेकांवर एकमेकांच्या लाटा आदळतात व वर आकाशांत उंच कळोळ उसळी घेतात व लाटांना लाटाच घरें होतात. असाच प्रसंग या संवादांत आहे. ”

जर त्या सर्व गौळणी भक्तच आहेत मग त्यांचे वेगवेगळे ‘भाव’ कां ? त्यांच्या वेगवेगळ्या अवस्था कां ? असा प्रश्न उत्पन्न होईल. त्याचें उत्तर तुकाराममहाराज पुढील कडव्यांत देतात—

भक्तिवालभ न तुटे चराचरीं ।

आस अनास हे ऐशी ठेवी उरी ।

दुरीं जवळीं संचिता ऐसें धरी ।

रंगा रंगा ऐसें होणें लागे हरी वो ॥ ५ ॥

भक्तिप्रेम हें कधींच तुटत नाहीं, हें जरी खरें असलें तरी देव सर्वांना सारखें प्रेम देतांना दिसत नाहीं. तो आप्त म्हणजे जवळचा व अनाप्त म्हणजे दूरचा असा भेद राखतांना दिसतो. देव असा भेद प्रेम देण्यांत राखतो म्हणूनच भक्तांत वेगवेगळे भाव व त्याच्या उच्चनीच अवस्था दिसतात. असा फरक देव कां राखतो याचें उत्तर तुकारामबोवा पुढील-प्रमाणें देतात—

दुरीं जवळीं संचिता ऐसें धरी ।

रंगा रंगा ऐसें होणें लागे हरी वो ॥ ५ ॥

देव हा हवें त्याला हवें तें देईल अशी अनियमित व्यवस्था देवाच्या राज्यांत नाहीं. देव देतो ; पण तें ज्याची जशी क्रिया असेल तीप्रमाणें देतो. तो कांहींना जवळ करून आपलें प्रेम अधिक देतांना दिसतो याचें कारण त्याच्यांत भेदभाव आहे अथवा विषमता आहे म्हणून नव्हे, तर ज्याला धावयाचें त्याचें पूर्वसंचित तसें आहे म्हणून. देवा-जवळ न्याय आहे. भक्तांचीं पूर्वसंचितें भिन्न भिन्न असल्यानें देव त्या संचितास अनुसरून भक्तांस दूर अथवा जवळ करतो. सगळे भक्त खरेच. पण कित्येकांना उच्च भावाचा आनंद मिळालेला दिसतो तर कित्येकांना खालच्या भावाचा. याचें कारण त्यांचें संचित म्हणजे पूर्वकर्म. तुकाराममहाराज म्हणतात, यामुळेंच देवाला भक्ताच्या वेग-वेगळ्या रंगाप्रमाणें म्हणजे अंतर्वृत्तीप्रमाणें वेगवेगळें व्हावें लागतें ॥ ५ ॥

तुकाराममहाराज आपणांस त्या गौळणींचा थोडासा संवाद ऐकण्याचें भाग्य लाभलें त्याचा परिणाम शेवटच्या कडव्यांत सांगतात—

तुका लाधला हें उच्छिष्ट भोजन ।

आला बाहेरीं प्रेमें वोसडून ।

पडिलें कार्नी त्या जीवाचें जतन ।

धरियेलें एकाभावे हृदयीं चरण वो ॥ ६ ॥

तुकाराममहाराज आपणाला त्या देवपिशा गौळणीच्या संवादाचा कांहीं भाग ऐकावयास मिळाला, हे रूपकाने सांगतात—

तुका लाधला हे उच्छिष्ट भोजन ।

मला त्यांच्या भोजनाचे उष्टे मिळाले. मुखांतून येणारे शब्द हे उच्छिष्टच आहे. तुकारामबोवांनीच एके ठिकाणी म्हटले आहे—

संतांची उच्छिष्टे बोलतो उत्तरे ।

काय म्यां गव्हारे जाणावे हे ॥

म्हणूनच वरच्या कडव्याचा अर्थ असा आहे की, त्या गौळणीचा संवाद झाला त्याचा कांहीं भाग मला ऐकावयास मिळाला. त्याचा परिणाम असा झाला की, मी

आला बाहेरीं प्रेमें वोसडून ।

माझ्यांत भगवत्प्रेम न मावून ते उचंबळून बाहेर पडू लागले ; असा प्रेमाने उचंबळणारा मी. माझ्या कानांवर जे त्यांचे शब्द आले ते मी जीवाभावाने जतन करून ठेवले आहेत. तसेच त्या शब्दांचे तात्पर्य जे भगवंताचे चरण ते मी एकनिष्ठ भावाने हृदयांत धरून ठेवले आहेत :

पडिले कानीं त्या जीवाचे जतन ।

धरियेले एकाभावे हृदयीं चरण वो ॥ ६ ॥

तात्पर्य, भगवत्प्रेमाने भरलेल्या गौळणीची देवविषयक चर्चा माझ्या कानांवर आल्याने माझाही देवविषयक भाव जागृत झाला व हे जे मिळाले ते मी मोठ्या श्रद्धेने व काळजीने हृदयांत राखून ठेवले. जे राखून ठेवले ते म्हणजे त्यांच्या चर्चेचा विषय—भगवान् श्रीकृष्णाचे चरण.

भावार्थ संपला.

वरील भावार्थावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल की, या अभंगात आपण ' ऐकलेल्या ' देवपिशा गौळणीच्या संवादाची माहिती तुकाराममहाराज सांगतात. ती सांगत असतांना प्रारंभीच ते म्हणतात की, ज्या गौळणी भेटल्या व आपला अनुभव एकमेकींस

सांगूं लागल्या त्या आपण भोगलेल्या सुखाचे अनुभव सांगत होत्या.
त्या आपआपले भाव एकमेकींना सांगत होत्या.

एक एकीपार्शीं सांगतील भाव ।

या अभंगांत त्या गौळणींनीं कोणकोणते भाव व्यक्त केले हे स्पष्ट सांगितले नाही. पण तुकोबाच्या गाथ्यांत इतर जे 'गौळणीचे' व 'काल्याचे' अभंग आहेत त्यांतून दाख्य, सख्य, वात्सल्य, कान्तादि अनेक भाव सांपडतात व ते पुढे सांगण्यांतही येतील. पण गौळणी म्हटल्या की सामान्य लोकांच्या मनांत वेगळीच कल्पना येते. म्हणून भावांची चर्चा करण्यापूर्वी तुकाराममहाराजांच्या दृष्टीने या गौळणींचा व भगवान् कृष्णाचा कशा प्रकारचा संबंध होता हे प्रथम सांगणे अवश्य आहे. अगदीं स्पष्ट सांगावयाचे म्हणजे गौळणी, श्रीकृष्ण व त्यांचे परस्पर-संबंध यांसंबंधीं अनेक प्रकारचे प्रवाद पसरलेले आपण ऐकतो. म्हणून तुकोबासारखे संत हे या श्रीकृष्णचरित्राकडे-चाळकीडेकडे-कोणत्या दृष्टीने पाहातात हे स्पष्ट करणे अत्यंत अवश्य आहे.

पुष्कळ लोकांचा असा समज आहे की, जारिणी व जार पुरुष यांचा जसा अनैतिक संबंध असतो तसा गौळणींचा व श्रीकृष्णाचा अनैतिक संबंध होता. "डोळे मोडित राधा चाले" अशा तऱ्हेची शृंगारात्मक वर्णने असलेले गौळणीचे अभंग भजनांतून अथवा इतरत्रहि म्हटलेले ऐकण्यांत येतात व श्रोतेही या रसांत डुंबून गेलेले दिसतात. यांत दोष कोणाचा नाही. माणसांना जी सुखानुभूति आलेली असते तिची स्मृति जागृत करणारे शब्द कानांवर आले कीं माणसाची पूर्वस्मृति जागृत होते व त्याला आनंद होतो. विषयानंद हा सुलभ आहे. तो अनेक वेळां भोगलेला असतो. त्याचे वर्णन का श्रवण केलें कीं त्या भुक्त आनंदाची स्मृति जागृत होते, तो आनंद ताजा झाल्यासारखा होतो व मनुष्य आनंदांत डोळूं लागतो.

एका पाश्चात्य ग्रंथकारानें आपल्या 'श्रीकृष्ण' या पुस्तकांत भगवंताचे वर्णन करतांना, 'हा पूर्वेकडे झाला खरा, पण तो आमच्या पंथाचा आद्य संस्थापक होय.' अशी भगवंताची स्तुति केलेली प्रस्तुत लेखकानें वाचली.

तीःवाचून अर्थातच त्याला आनंद झाला की आपल्या उपास्य देवतेची पाश्चात्य लोकही स्तुति करीत आहेत. पण थोडे पुढे गेल्यावर तो आनंद लौकरच मावळला. कारण त्या ग्रंथकाराने पुढे असे म्हटले आहे की, ' ज्या पंथाचा श्रीकृष्ण हा आद्य संस्थापक तो पंथ म्हणजे ' नग्न ' पंथ (Nudist) होय ! ' चतुर वाचकांस न सांगतांही कळेल की, ग्रंथकार हा गोपीची वस्त्रे हरण करून बसलेल्या भगवंताचा या ठिकाणी उल्लेख करीत आहे ! पाश्चात्य लोक असे वर्णन करतील यांत काय नवल आहे ! कारण, ज्या भारतांत भगवान् श्रीकृष्णांचा अवतार झाला व जेथे त्यांनी गीता सांगितली त्या देशांतीलच किती तरी लोक तो स्वैर वर्तनाचा होता असे समजतात. हा समज इतका लांबवर व खोल पसरलेला आहे की, त्याचा धांडोळा घेतल्याशिवाय तुकारामबुवादि संतांच्या गौळणीचे व काल्याचे जे अभंग आहेत त्यांची चर्चा करणे व्यर्थ आहे. या विषयासंबंधी अगदी सनातनी पद्धतीने विचार करणारे आहेत त्यांच्यामध्येही मतभेद आहेत. खुद्द भागवताच्या दशमस्कंधांत रासक्रीडेचे वर्णन आहे व तिची व्यवस्था भगवंताच्या अलौकिकत्वावरून लावली आहे. तुकारामबुवा वेगळी व्यवस्था लावतात. ती लक्षांत येण्याकरिता त्याची विचारसरणी पाहू.

भगवान् श्रीकृष्णांचे वर्णन करणारे कोण आहेत हे आपण प्रथम पाहू. व मग त्यांनी जे वर्णन केले आहे ते काय आहे व त्याचा काय अर्थ करावयाचा ते पाहू. कारण, वर्णनाची किंमत वर्णन करणाऱ्याच्या योग्यतेवर अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, सासूबाई जांवयाचे वर्णन करू लागल्या तर ऐकणाराने त्यांतले किती मानावयाचे व किती टाकावयाचे ? याचे उत्तर जर व्यावहारिक भाषेत द्यावयाचे तर नव्याण्व टक्के बाद करावयाचे व एक टक्का खरे समजावयाचे. वर्णन करणारा हा सत्यवक्ता व ज्याविषयाचे वर्णन करणे आहे त्यांतला तज्ज्ञ असा असावा लागतो. भगवान् श्रीकृष्णांचे वर्णन कोण कोण करीत आहेत व त्यांची काय योग्यता आहे ते आपण पाहू.

ज्यांनी एकदां ब्रह्मचर्यव्रताची प्रतिज्ञा केली ती, ज्यांनी ती प्रतिज्ञा करावयाचा प्रसंग आणला तेच ती बदलण्याचा आग्रह करीत असतां व

प्रतिज्ञा मोडली तरच राज्याला वारस मिळणार, एरव्ही पेंचप्रसंग निर्माण होणार असा बाका प्रसंग प्राप्त झाला असतांही, आपली प्रतिज्ञा मोडली नाही असा मनावर ज्यांचा ताबा म्हणून 'भीष्म' म्हणून प्रसिद्ध असलेले जे पांडवांचे आजोबा पवित्र गंगानंदन ते श्रीकृष्णाचें पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात :—

पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम् ।

दैवतं दैवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥

जन्मतः संसार ज्यांनी टाकला असे तुकोबा ज्यांचें वर्णन करतात, सर्व साधुसंतांना वंद्य असे ज्ञानेश्वरमहाराज ज्यांना 'दादुला' म्हणतात ते शुकाचार्याहि भगवंताचें वर्णन करतात असे ज्ञानोबारायच म्हणतात.

एव्ही विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुले ।
ते विषयोचि वानितां जाहले । भाट ययाचे ॥

— ज्ञानेश्वरी, ११-१७३

शुकाचार्यांच्या तुकोबांनी व ज्ञानेश्वरमहाराजांनी केलेल्या वर्णनाला फार महत्त्व आहे. कारण हे हवे त्याला संत म्हणणारे नव्हते. तुकोबा तर एका प्रसंगी देवाशी भांडतात. ते म्हणतात :—

करिसी तें देवा करी माझे सुखें ।

परि मी त्यासीं सुखें न म्हणे संत ॥ १ ॥

जया राज्य द्रव्य करणें उपार्जना ।

वश दंभमाना इच्छे जाले ॥ २ ॥

तात्पर्य, पवित्र असे हे साधु शुकाचार्यांचें पवित्र म्हणून वर्णन करतात व ते शुकाचार्य भगवंताला पवित्र समजतात. यावरून भगवान् श्रीकृष्ण केवढे पवित्र असले पाहिजेत याची कल्पना होईल.

पण, तुकोबा व ज्ञानेश्वरमहाराज हे काय कमी योग्यतेचे आहेत ? पैठणकर श्रीएकनाथमहाराजांचे गुरुबंधु रामाजनार्दन यांनी केलेली

ज्ञानेश्वरमहाराजांची एक उत्कृष्ट आरती प्रसिद्धच आहे. तिचे पहिले कडवे पुढीलप्रमाणे आहे :—

आरती ज्ञानराजा । महाकैवल्यतेजा ।

सेविती साधुसंत । मनु वेधला माझा ॥ १ ॥

ते म्हणतात, ज्ञानराज असे आहेत की, साधुसंत त्यांची सेवा करतात. यांत ज्ञानराजांचे फार मोठे वर्णन आहे. त्यांनी जर असे म्हटले असते की, राजेमहाराजे अथवा इंद्रादि देव त्यांची सेवा करतात त्यांत जितके पावित्र्याचे व थोरवीचे वर्णन आले असते त्याच्या किती तरी पटीने वरील कडव्यांत वर्णन आले आहे. कारण, राजेमहाराजे ज्याला मानतात तो खरा मोठा व पवित्र असतोच असे नव्हे. हे भोगासक्त 'जियेते अळुमाळ । रूपागुणाचा चाळढाळ' अशा एखाद्या स्त्रीच्या कृपाकटाक्षाची वाट पहात बसणारे सांपडावयाचे ! इंद्रादिक देवही उच्चदर्जाचे, पण भोगासक्तच. ते रंभा-उर्वशी इत्यादिकांच्या कृपाकटाक्षाची अपेक्षा करणारे ! संतांची जातच वेगळी. वैभवाला, भोगाला विटाळ मानणारी ही मंडळी. पण ज्ञानराजांना 'गुरुसेवेलागी' शरण जातात. केवढे ज्ञानराजांचे पावित्र्य असले पाहिजे !

असे ज्ञानराजही भगवंताचे पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात—

तंव हृदयकमलआरामु । जो योगियांचा निष्काम कामु ।

तो म्हणतसे पुरुषोत्तमु । सांगेन आइक ॥

ज्ञाने., अ. ३-२३९

रामेश्वरभट्ट ज्यांचे 'तुकितां तुळणेसी ब्रह्म तुकासी आले।' म्हणून वर्णन करतात व चाळीस दिवस अन्नपाण्याविना पडून राहिलेले निळोबा

'प्रपंचरचना सर्वहि भोगूनि त्यागिली ।

× × ×

वैराग्याची निष्ठा प्रगटुनि दाखविली ॥ '

असे ज्यांचें वर्णन करतात ते तुकोबाही भगवान् श्रीकृष्णाचें पुढील-
प्रमाणें वर्णन करतात—

धरियेलें रूप कृष्णनाम बुंधी ।

परब्रह्म क्षितीं उतरले ॥ १ ॥

भगवान् श्रीकृष्णाच्या पावित्र्याचें वर्णन करणाऱ्या आणखीही श्रीएकनाथ-नामदेवादि महाराष्ट्रीय व परप्रांतीय भगवद्भक्त मिराबाई, चैतन्य, रामकृष्ण परमहंस इत्यादि संतांची यादी देतां येईल. पण स्थल संकोचास्तत्र यथेच थांबूं.

वर जी यादी दिली ती देण्याचा हेतु असा आहे कीं, श्रीकृष्णाचें वर्णन करणारे हे कोण आहेत व काय योग्यतेचे आहेत, हे वाचकांस कळावें म्हणून. वाचकांच्या लक्षांत आलेच असेल कीं, ही सर्व महान् पवित्र अशी मंडळी आहेत. मग फक्त एकच प्रश्न शिल्लक राहातो कीं, ही सर्व मंडळी सामान्य माणसास अयोग्य असें गलिच्छ वर्तन करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांचें वर्णन करतील काय? कधीच करणार नाहीत. ही सर्व मंडळी परस्त्रीगमन, परपुरुषाशीं रत होणें याला अति निंद्य पातक समजतात. ज्ञानोबांचा एक अभंग आहे—

अंबुला केला जरी धांवे मन ।

बुडती बेचाळीस जाती नाक कान ॥

व्यभिचारास पातक समजणारे, अत्यंत पवित्र वर्तनाचे महात्मे श्रीकृष्णाचें वर्णन करतात याचा अर्थ त्यांचा श्रीकृष्णविषयक अनुभव वेगळा होता. ते त्यास साक्षात् परब्रह्म समजत व तसें त्याचें वर्णन करीत. हे सर्व सांगण्याचा हेतु असा कीं, त्यांच्या दृष्टीनें श्रीकृष्ण हा व्यभिचारी तर नव्हताच तर तो परम पवित्र परब्रह्म होता.

बरे, ज्या वयांत श्रीकृष्णाचा व गोपिकांचा संबंध आला त्या श्रीकृष्णाच्या वयाचा विचार केला तरीसुद्धा शरीरानें व्यभिचार घडेल अशा अवस्थेलाही तो पोंचला नव्हता असेंच आढळून येईल.

आणखी या बाबतींत एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेवण्या-
सारखी आहे. गीतेत भगवान् अर्जुनाला सांगत आहेत कीं, “अर्जुना, लोक-

संग्रहाकरितां म्हणजे लोकांना वळण लावण्याकरितां जे निष्काम झालेले महात्मे आहेत त्यांनीं सदाचारान्नेच वर्तन ठेवलें पाहिजे. इतरांची काय गोष्ट ? खुद्द माझ्याकडे बघ. मला मिळवायचें काय शिल्लक राहिलें आहे ? माझें सामर्थ्य केवढें आहे हें तूं जाणतोस. असें असून सुद्धां मी 'धर्मानें वागतों.' जर श्रीकृष्णाच्या पूर्व आयुष्यांत कांहीं लोक समजतात असा गडबडगुंड्याचा भाग असता तर अर्जुनानें लगेच म्हटलें असतें, 'ठाऊक आहे. करून करून भागले आणि लोकोद्धाराला लागले.' तो असें तर म्हणतच नाही. उलट म्हणतो,

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥

गी., अ. १०-१२

'माझें चुकलें. मला तुझी ओळख झाली नाही. तूं सुभद्रेचा भाऊ म्हणूनच तुझ्याशीं वागत गेलों, पण तूं पवित्र परब्रह्म आहेस.' शेवटचा एक असाच महत्त्वाचा विचार मांडून हा भाग आटपूं.

नारद हे भक्तिशास्त्राचे आचार्य. त्यांचीं सूत्रे संख्येनें थोडीं पण परिणामानें फार मोठीं आहेत. अत्यंत गोड अशीं तीं सूत्रे आहेत. ज्याला थोडक्यांत भक्तिरहस्य समजून ध्यावयाचें असेल त्याला तर इतकें उत्कृष्ट दुसरें पुस्तक नाही असें म्हणतां येईल. इतकीं तीं चांगलीं आहेत. त्यांत नारदांनीं 'सात्वस्मिन् परमप्रेमरूपा' अशी भक्तीची व्याख्या करून तिचें विशदीकरण करीत असतांना पूर्वीच्या मोठमोठ्या गर्गादि ऋषींच्या व्याख्या देऊन नंतर आपली पुढीलप्रमाणें व्याख्या दिली आहे—

नारदस्तु तदर्पिताखिलाचारता तद्विस्मरणे परमव्याकुलता
इति ॥ १९ ॥

यावर प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, देवाकरितां अशी व्याकुलता उत्पन्न झालेली तुम्हांला कोठें दिसली का ? तर त्यावर नारद उत्तर देतात—

यथा ब्रजगोपिकानाम् ॥ २१ ॥

“अशी गोकुळांतल्या गौळणीची अवस्था होती.”

यावर शंका अशी उत्पन्न होते की, गौळणीचें कसलें उदाहरण देतां ! त्या तर व्यभिचारिणी, जारिणी होत्या. या शक्रेस उत्तर म्हणून नारद फार महत्त्वाचे उद्गार काढतात--

तत्रापि न माहात्म्यज्ञानविस्मृत्यपवादः ॥ २२ ॥

तद्विहीनं जाराणामिव ॥ २३ ॥

लोकांचा या गोकुळनिवासिनी गोपस्त्रियांच्या संबधानें गैरसमज आहे. त्या श्रीकृष्णाला ‘जार’ समजत नसत. जारिणीला आपल्याकडे येणारा परपुरुष हा ‘श्व’ वृत्तीचा वाटत असतो; पण पोट जाळण्याकरतां अथवा इंद्रियांच्या पंगिस्तपणामुळे तिला निंद्य कर्म करावें लागतें एवढेंच. पण तिची अशा पुरुषासंबंधी भावना तो उच्च आहे अशी कधीच नसते. याच्या उलट त्या गोपिकांची मनःस्थिति होती. त्या श्रीकृष्णास ‘देव’ समजत. तात्पर्य, कांहीं लोक समजतात त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण व गौळणी यांचा अनैतिक शारीरिक संबंध नव्हता असा या सर्व संतांचा समज होता. व तशाच दृष्टीनें त्यांनीं वर्णन केलें आहे.

तुकारामचोवा तर म्हणतात, व्यभिचार संभ्वेल कोठें ? त्या श्रीकृष्णाला पाहिलें कीं देहभानविवर्जित होत. तुकारामचोवांनीं गोकुळांतील मुली-बाळी, बाया यांची बाल श्रीकृष्णाला पाहिलें असतां काय स्थिति होत असे याचें एका अभंगांत फार रसभरित वर्णन केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात--

मिळोनिया याती । येती नारी कुमारी बहुती ।

नाहीं आठव त्या चित्ती । देहभाव कांहीं ।

विसरल्या घरें । तान्हीं पारठीं लेकुरें ।

धाक सांडोनियां येरें । तान भूक नाहीं ॥

या सर्व सांगण्याचा मथितार्थ असा आहे की, गवळणींनीं भगवंतार्शी अनैतिक संबंध जोडला नाहीं. त्यांचा मोठेपणा याच्यांत आहे की, आपल्या गृहकृत्यांत कुशल असून योग्य कर्माचरण करीत असतां त्यांनीं

प्रेम भगवंतावर ठेवून भक्ति साधली. त्या मोठ्या भक्त होत्या. एकदां कबिरांची एकाने भक्त म्हणून स्तुति केली. त्यावर कबीर म्हणाले, “माझी काय स्तुति करता ? एका गौळणीच्या प्रेमाच्या पाण्यांत माझ्यासारखे कोट कबीर वाहात जातील.” तुकारामबोवा स्वच्छ म्हणतात :—

व्यभिचार भावें भोगिले अनंता ।

वर्तौनि असतां घराचारी ॥

म्हणून

तुका म्हणे त्यांचा धन्य व्यभिचार ।

साधिलें अपार निजसुख ॥

येथें याचसंबंधीच्या उत्पन्न होणाऱ्या आणखी एका प्रश्नाची थोडी चर्चा करून व भाव सांगून हे संकीर्तन समाप्त करूं.

गौळणी भक्त होत्या व त्यांचें देवावर नितान्त प्रेम होतें हे खरें. पण प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, तें सांगण्याकरितां ‘व्यभिचाराचें’ असें रूपक कां केलें ? त्याचें थोडक्यांत उत्तर असें आहे की, आपल्या पतीबरोबर संसार करणारी जी पतिव्रता स्त्री तिला भक्ताला ज्या विरहावस्थेतून जावें लागतें, जो त्याग करावा लागतो तो करावा लागत नाही. जुन्या काळाचा विधियुक्त प्रपंच असल्यानें वडीलधाऱ्या मंडळींच्या संमतीनेंच विवाह झालेला असतो. पण जारिणी स्त्रीचें तसें नसतें. तिच्या या पापकृत्यास कोणाची संमति नसते. यामुळें तिला या गोष्टी चोरून कराव्या लागतात. गुपित फुटलें तर निंदा, फजिती होण्याची भीति असते. म्हणून तुकारामबोवांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे—

परपुरुषाचें सुख भोगे तरी । उतरोनि करीं घ्यावें शीस ॥

भक्ताचीही कथा अशीच असते. तो भक्ति करूं लागला तर त्याला घरची प्रापंचिक मंडळी ती करूं देत नाहीत, उलट त्याच्या मार्गांत फांदे घालतात. म्हणून कोणास न कळवतां त्याला भजनपूजन करावें लागतें. शेवटीं प्रपंचावर पाणी सोडण्याचीही तयारी करावी लागते.

तुकारामबोवाच स्वतःसंबंधी एके ठिकारणी म्हणतात—
जाळूनि संसार बैसलों अंगणी । तुझे नाही मनीं मानसीं हें ॥

जारिणी व भक्त यांत असें त्यागाचें साम्य आहे. दुसरें असें कीं, जारिणीला परपुरुषाचें सतत चिंतन असतें. ती जरी घरांत असली तरी चिंतन परपुरुषाचें अशी तिची स्थिति असते. भक्ताचेंही तसेंच. त्याचें शरीर प्रपंचांत असतें. पण मन भगवंताकडे लागलेलें असतें. ‘दळी कांडी लोकां ऐसैं ।’ पण खरोखर तो तेथें नसतो. तुकारामबोवा या संकीर्तनाच्या अभंगांत म्हणतात त्याप्रमाणें ‘सर्वसाक्षी तेथें’ त्याचा जीव असतो.

भक्ताच्या या भगवंताच्या वेधानें होणाऱ्या अवस्था सांगण्यास भाषेनेंही मदत केली म्हणून हें रूपक करणें सोईचें झालें. परमात्मा हा प्रकृतीपलीकडे असल्यानें त्याला ‘पर’ पुरुष म्हणतात. जारालाही ‘पर’ पुरुष म्हणतात. पण दोन्हींत जमीन-अस्मान् इतकें अंतर ! पण भाषेची मौज म्हणून तिचा उपयोग करून साधुमहात्मे भगवंताच्यावरील भक्तांच्या प्रेमाचें या रूपकानें वर्णन करतात.

याचाचत तुकोचांचा व ज्ञानोचामाऊलीचा एक एक अभंग देतो, म्हणजे सर्व खुलासा होईल. तुकोचा म्हणतात—

आधिल्या भ्रतारें काम नोहे पुरा ।

म्हणऊनि व्यभिचारा टेकलिये ॥ १ ॥

रात्रंदिवस मज पाहिजे जवळी ।

क्षण त्या निराळी न गमे घडी ॥ २ ॥

नामगोष्टीमाजि सोय सांडा आतां ।

रातलें अनंता तुका म्हणे ॥ ३ ॥

माऊली म्हणते—

पतिव्रता मी परद्वारिणी । परपुरुषेसी व्यभिचारिणी ॥

परद्वार करतें म्हणून पतिव्रता ! देहतादात्म्य घेणारा जीवात्मा हा आपल्या स्वरूपास सोडून, देहार्शी तादात्म्य करतो म्हणून “व्यभिचारी”;

व जो देहतादात्म्य सोडून स्वस्वरूपा (प्रकृतीपलीकडील म्हणून पर) च्या ठिकाणी रत होतो तो ' पतिव्रता. '

तात्पर्य, भक्ताच्या प्रेमाच्या अवस्था सांगण्यास हे व्यभिचाराचे रूपक सोयीचे म्हणून, रूपकाने भक्तीचे वर्णन आहे, ही खूण वाचकांनी विसरू नये. अशा रूपकाची शक्यता भक्तिमार्गातील अनुभव सांगतांनाच आहे. इटयोगातील अनुभव सांगतांना या सोयी नाहीत. त्या योगांत अंतःकरणातील भाव व त्यांना कारण असणारा संकल्प मुळांत नाहीसा करण्याचा प्रयत्न करावयाचा असतो. पतंजलीच्या योगसूत्रांतील दुसरेच सूत्र—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

असे आहे. ही भक्तिमार्गातील सुलभता प्रसिद्धच आहे. यांत मन, इंद्रिये कोंडावी लागत नाहीत. कारण कोंडणाऱ्यास फारसे यश येत नाही. नाथमहाराज म्हणतात—

इंद्रिये कोंडिलीं न कोंडिती । विषय सांडितां न सांडती । पुढतपुढती बाधों येती । यालागीं हरिभक्ति द्योतिली वेदें ॥ योगी इंद्रिये जे कोंडिती । ते भक्त लाविती भगवद्भक्ति ॥

नाथ भागवत, २-२८६-८७

भक्तिमार्गात भक्त मनाच्या वृत्तींना देवाची मोहोर लावतो, त्या डांघून नाहीशा करीत नाही. त्या देवाकडे लावणे सोपे. कारण त्यांना अंतर्मुख करून निरालंब स्थितीत ठेवणे म्हणजे प्रवाहाविरुद्ध पोहण्यासारखे आहे. उलट त्यांना देवाकडे लावणे म्हणजे पाणी वाहातच आहे ते कांदामुळ्याऐवजी उंसाला देण्यासारखेच आहे.

भक्त हा आपल्यांत उत्पन्न होणारे सर्व संकल्प देवाला वाहतो. ह्या आत्मसमर्पणाचे वर्णन ज्ञानेश्वरीत नवव्या अध्यायांत उत्कृष्ट केले आहे.

जे अहंकार वाहत आंगीं । आम्ही हरीचे भूषावयालागीं ।
जे लोभिये एकचि जगीं । माझेनि लोभें ॥

जे माझेनि कामें सकाम । जे माझेनि प्रेमें सप्रेम । जे
माझिया भुली सभ्रम । नेणती लोक ॥

ज्ञाने. अ. ९, ओ. ३६२-६३.

× × ×

✦ जयांचिये वाचें माझे आलाप । दृष्टी भोगी माझेचि रूप ।
जयांचें मन संकल्प । माझाचि वाहे ॥

माझिया कीर्तीविण । जयांचें रितें नाहीं श्रवण । जया
सर्वांगी भूषण । माझी सेवा ॥

जयांचें ज्ञान विषो नेणे । जाणिव मज एकांतेंचि जाणे ।
जयां ऐसें लाभे तरी जिणें । एण्हीं मरण ॥)

ज्ञा. अ. ९, ओ. ४४५-४७

भक्तानें असें आत्मसमर्पण केलें कीं, देव त्याच्यावर कृपा करतो व
त्यास आपलें दिव्य (Super-Sensuous) स्वरूप दाखवतो.
बुद्ध्यादिकरणांना प्रकाशक इंद्रियांचा विषय होतो असा भक्तीचा
उत्कर्ष आहे.

वृत्तींना देवाचें वळण लावण्याकरतां भक्तिशास्त्रांतील अधिकारी पुरुष
मनाचा प्रेम करण्याचा जो स्वभाव आहे त्याचा फायदा घेऊन भक्ताच्या
स्वभावानुरूप देवावर भाऊ म्हणून, बालक म्हणून, सखा म्हणून, 'प्रिय'
म्हणून—इत्यादि वेगवेगळ्या प्रकारच्या भावनांचा आश्रय करून—देवा-
कडे मन लावावें असें शिकवतात. नारदांनीं आपल्या सूत्रांत पुढील-
प्रमाणें अकरा भाव सांगितले आहेत :—

गुणमाहात्म्यासक्ति, रूपासक्ति, पूजासक्ति, स्मरणासक्ति, दासासक्ति,
सख्यासक्ति, कांतासक्ति, वात्सल्यासक्ति, आत्मनिवेदनासक्ति, तन्मय-
तासक्ति, परमविरहासक्तिरूपा एकधाप्येकादशधा भवति ॥ ८२ ॥

भक्ति एकच, पण तिचें भावनेप्रमाणें अकरा प्रकार होतात. 'एक
• गहूं प्रकार बहु' अशी म्हण आहे. तसेंच येथेही आहे. एकाच

गव्हाचे आवडीप्रमाणें पुरी, मांडा, वगैरे प्रकार करतात. तसेंच देवाकडे कधी बाल म्हणून बघून भक्त आनंद भोगतो; कधी तो स्वामी आपण सेवक समजून आनंद भोगतो; कधी आपण पत्नी व देव पति म्हणून आनंद भोगतो. अशा रीतीने भक्त हा भगवंताचा आनंद वेगवेगळ्या प्रकाराने चाखतो. व त्यांच्या भावनेप्रमाणें देव तसा तसा होतो, भक्तांच्या अनुभवास येतो.

तुमच्या भावासारखा देवो होईल ।

— ज्ञानेश्वर

जेणें जेणें जैसे ध्यावें । तैसे व्हावें कृपाळें ॥

— तुकोबा

तुकाराममहाराजांनी या संकीर्तनाच्या अभंगांत ज्याचा उल्लेख केला आहे तो संवाद भिन्नभावांच्या एकत्र आलेल्या गौळणीचा होता व त्या गौळणी एकमेकींना आपले भाव सांगत होत्या. त्यांतले कांहीं भाव व्यक्त करणारे अभंग पुढे देत आहो—

(१) वात्सल्यासक्ति आणि रूपासक्ति—

(अ) बाळपणीं हरी । खेळे मथुरेमाझारी । पार्यी घागरिया सरी । कडदोरा वांकी । मुख पाहे माता । सुख न माये चित्ता । धन्य मानवे संचिता । वोडवले आजी ॥ १ ॥
बाळ चांगलें वो । बाळ चांगलें वो । म्हणतां चांगलें वो । वेळ लागे तया बोलें । जीवापरीस ते वाल्हे । मज आवडतें ॥ २ ॥

(आ) काय उणें कां करितोसी चोरी । किती सांगों तुज नाइकसी हरी । परेपरता तूं प्रळोनि जासी दुरी । अनावर या लौकिका बाहेरी वो ॥ १ ॥ माया करुणा हे करिते बहुत ॥ धृ० ॥

याच भावाचें श्रीनामदेवांचें पुढील कडवें बघण्यासारखें आहे—

(इ) बाळ सगुण गुणाचें तान्हें गे । बाळ दिसतें
गोजिरवाणें गे । काय सांगतां गाव्हाणें गे गोकुळींच्या
नारी ॥ १ ॥ श्रीरंग माझा वेडा गे । याला नाहीं दुसरा
जोडा गे । तुम्ही याची संगत सोडा गे । गोकुळींच्या
नारी ॥ २ ॥

(२) रूपासक्ति—

मुख डोळां पाहे । तैशीच तें उभी राहे ॥

(३) सख्यासक्ति—

तुझिये संगती । जाली आमुची निश्चिती ॥ १ ॥

नाहीं देखिलें तें मिळे । भोग सुखाचे सोहळे ॥ २ ॥

घरीं ताकाचें सरोवर । यथें नवनीताचे पूर ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आतां । आम्ही न वजों दवडितां ॥ ४ ॥

× × ×

बहु बरा बहु बरा । या सांगातें मिळे चारा ॥ १ ॥

म्हणोनि जीवेंसाठीं । घेतली कान्होबाची पाठी ॥ २ ॥

× × ×

पुढती पुढती तुका । सोंकला सोंकवितो लोकां ॥ ३ ॥

(४) परमविरहासक्ति—

नका कांहीं उपचार माझ्या शरीरा ।

करूं न साहावे मज बहु होतो उबारा ।

मनोजन्य व्यथा वेध जाला अंतरा ।

लवकरी आणा नंदाचिया कुमरा ॥ १ ॥

सखिया वेशिया तुम्ही प्राणवल्लभा ॥ ध्रु० ॥

(सर्व अभंग)

(५) तन्मयतासक्ति—

(अ) कोणी एक भुलली नारी ।

विकितां गोरस म्हणे घ्या हरी ॥ १ ॥

देखिला डोळां बैसला मनीं ।

तोचि वदनीं उच्चार ॥ २ ॥

(आ) मै भुली घरजानी वाट ।

गोरस ब्रेचन आये हाट ॥ १ ॥

(इ) चिरें चोळ्या त्या धुतां विसरती ।

ऊर्ध्व लक्ष लागलें कृष्णमूर्ती ।

कोणा नाठवे कोण कुल याती ।

झालीं तटस्थ सकळ नेत्रपार्ती वो ॥

(ई) दन्तधावनाचा मुखामाजि हात ।

वाघें वाजती नाइके जनमात ।

करी श्रवण कृष्णवेणुगीत ।

स्वामी तुक्याचा पुरवी मनोरथ वो ॥

(६) कांतासक्ति—

हरि तुझी कान्ति रे सावळी — ।

वेगवेगळ्या भावांनी भक्ति करणाऱ्या गौळणींच्या संवादाचे नारदभक्तिसूत्र व भागवत या ग्रंथांतही वर्णन आलेले आहे.

कंठावरोधरोमांचाश्रुभिः परस्परं लपमानाः पावयन्ति कुलानि

पृथिवीं च ॥

(नारदभक्तिसूत्र-६८)

अर्थ—असे भक्त प्रेमानें कंठ दाटून येत आहेत, शरीरावर अष्ट सात्त्विकभाव उत्पन्न होत आहेत, निरंतर प्रेमाश्रूंचें स्नान घडत आहे, अशा तऱ्हेनें नारायणाच्या दिव्यकथा परस्परांस सागत-ऐकत असतात. ते दोर्हीकडचीं कुळें पावन करितात.

(१) परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ।

मिथोरतिर्मिथस्तुहि निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥

(२) स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।

भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥

भागवत अ.३, ३०-३१

अर्थ—(१)—जे भगवंतांचें पवित्र यश त्यांचें परस्परानुकथन म्हणून एकमेकांस कथन करावें. आणि अशा रीतीनें साधकांनीं एकत्र होऊन एकमेकांवर प्रेम करावें, संतुष्ट रहावें व प्रपंचापासून निवृत्त होऊन आध्यात्मिक शान्तीचा अनुभव घ्यावा.

(२) साधनभक्तीनें उत्पन्न झालेल्या प्रेमलक्षणभक्तीनें पापसमूहाचें हरण करणाऱ्या हरीचें स्मरण करणारे आणि परस्पर स्मरण करविणारे भक्त रोमांचित तनु धारण करतात.

तुकाराममहाराज अशाच एका संवादाचें वर्णन या अभंगात करतात—

स्वयें सुखाचे झाले अनुभव ।

एक एकीपार्शीं सांगतील भाव ।

अवध्या अवघा हा कैसा नवलाव ।

सर्वसाक्षी तेथें त्यांचा जीव वो ॥ १ ॥

आपण नेहमीं संवाद ऐकतो ते दुःखाचे अनुभव एकमेकांना सांगणाऱ्यांचे अथवा सुखदुःखाच्या गोष्टी करणाऱ्यांचे. गौळणीचा संवाद हा दोन कारणांकरिता अलौकिक होय. एक तर तो अशाविषयींचा आहे कीं, ज्याचा 'वक्ता' सुदुर्लभ आहे. देवाची आवड उत्पन्न होऊन

त्याकरितां प्रयत्न करणारा कोट्यवधि माणसांत एखादा. अशा प्रयत्न करणाऱ्यांत प्रयत्नास यश येऊन भगवद्दर्शन झालेला त्यांतही एखादाच ! भगवान् म्हणतात—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ॥

यततामपि सिद्धानां कश्चिन् मां वोति तत्त्वतः ॥ १ ॥

गी. अ. ७-३

जेथे भगवंतासंबंधी अनुभव घेऊन एखादा बोलणारा विरळा तेथे अनेक मिळून जर त्याच्या गोष्टी करू लागले तर उपनिषदांतील भाषेत सांगावयाचे तर ते 'आश्चर्य' च होय.

दुसरी गोष्ट अशी की, हा केवळ सुखाचा संवाद.

भगवंताच्या सुखाने सुखरूप झालेल्या महात्म्यांच्या आंत न मावल्याने उचंबळून येणारा हा आनंद होय. तुकाराममहाराज या संवादाला केवढी किंमत देतात ते या अभंगाच्या शेवटच्या कडव्यावरून व्यक्त होणारे आहे. ते म्हणतात, मला हा संवाद थोडासा एकावयाला मिळाला. पण त्याने तृप्ति व आनंद इतका मिळाला की, मी भगवत्प्रेमाने इतका भरून गेलो की, ते प्रेम माझ्या आंत न मावतां (अभंगरूपाने) बाहेर पडत आहे.

तुका लाधला हें उच्छिष्ट भोजन ।

आला बाहेरी प्रेमें वोसंहून ।

पडिलें कानीं त्या जीवाचे जतन ।

धरियलें एका भावे हृदयीं चरण वो ॥ ६ ॥

धन्य ते श्रोते की, ज्यांच्या कानांवर अशा पावन संवादार्ची अक्षरे पडतील !

मैं भूली घरजानी वाट :- :: ७ ::

गौळण

मैं भूली घरजानी वाट । गोरस बेचन आयें हाट ॥१॥
कान्हा रे मनमोहन लाल । सबही बिसरूं देखें गोपाल ॥२॥
काहां पग डारूं देखे आनेरा । देखें तो सब वोहिने घेरा ॥३॥
हुं तो थकित भई रे तुका । भागा रे सब मनका धोका ॥४॥

या संकीर्तनाचा अभंगही 'गौळणी' या प्रकारांतलाच आहे. मागील अभंगांत साधुसंतांच्या दृष्टीने गौळणीची सामान्य भूमिका लक्षांत यावी येवढ्याकरितां तुकोबांची ती भूमिका सांगणारा अभंग घेतला, व त्याचें स्पष्टीकरण करतांना त्या गौळणीचे वेगवेगळे भाव म्हणजे भगवंताकडे बघण्याची दृष्टि दाखवणारे अभंगही दिले. प्रस्तुतच्या संकीर्तनाकरितां गौळणीना कसे अनुभव येत, याचा एक नमुना म्हणून हा अभंग घेतला आहे.

प्रसंग असा आहे कीं, एक गौळण तुकोबांना आदल्या दिवशीं घडलेली हकीगत सांगत आहे. जी घटना घडल्याची ही गौळण सांगते ती घटना बाजारांतच झाल्याने तिचा गवगवा गांवांत स्वाभाविकच फार झाला होता. घटना घडल्याच्या दुसऱ्या-तिसऱ्या दिवशीं त्या गौळणीचे स्नेही तुकोबा त्यांची व तिची गांठ पडली व तुकोबांनी तिला त्याचाचत प्रश्न केला. त्या प्रश्नावरून ती गौळण जें घडलें तें सांगत आहे. ती म्हणते—

गोरस म्हणजे गाईचें दूध, दही वगैरे विकण्याकरितां म्हणून मी बाजाराला आलें व माझी देहस्मृति नाहींशी झाली. मी घरीं जाण्याचें मार्गच विसरलें !

मैं भूली घरजानी वाट । गोरस बेचन आयें हाट ॥ १ ॥

तुकोबांनीं विचारलें असावें कीं, असें काय झालें कीं, तुला इतका विसर पडावा कीं, तूं आपल्या घरचा रस्ताच विसरलीस व वेड्यासारखी बाजारांत उभी राहिलीस ?

याचें उत्तर ती पुढीलप्रमाणें देते—

कान्हा रे मनमोहन लाल । सबही विसरूं देखें गोपाल ॥२॥

“ काय सांगूं तुकोबा, माझा प्रिय, मनाला मोहून टाकणारा, चित्तचोर, कान्हा, नंदनंदन गोपाल आहे ना ? त्याला मी पाहिलें आणि काय होतें कोणास ठाऊक ! सगळ्याचा विसर पडतो. तसेंच झालें. मी आलें बाजाराला आणि तो कान्हा मला बाजारांत दिसला. झालें, मी घरची वाटच विसरलें ! ”

यावर तुकोबांनीं म्हटलें असावें, “ अग, रस्ता विसरलीस खरें. पण कांहीं वाट चालून दोनचार वाटांपैकीं घरची कोठची म्हणून कांहीं पहाण्याचा प्रयत्न केलास कीं नाहींस ? ”

त्यावर ती म्हणते—“ तुकोबा, तुम्हांला माझ्या स्थितीची कांहीं कल्पना येईल म्हणून सांगत्यें ; इतरांना खरेंसुद्धं वाटणार नाही. अहो, माझ्या डोळ्यांना जो गोपाळ दिसत होता त्याविरहित कोठें तरी पाऊल टाकून घराचा रस्ता सुधारावा म्हणून तो नाहीं अशा ठिकाणीं पाऊल टाकण्याचा मी प्रयत्न केला. पण आश्चर्यांतलें आश्चर्य घडून आलें ! वरतीं, खालीं, उजवीकडे, डावीकडे—सगळीकडे त्यानेंच व्यापलेलें मला दिसलें ! त्याविरहित पाय ठेवायला ठिकाणच आढळेना ! ”

काहां पग डारूं देखे आनेरा । देखें तो सब वोहिने घेरा ॥३॥

यावर तुकारामचोवा म्हणाले असावें कीं, “ असें हें एकदम कांहीं तरीच झाल्यानें तूं घाबरून गेली असशील ! ” त्यावर ती गौळण म्हणते, “ छे, मला आश्चर्य वाटलें ; पण त्या आश्चर्यमय अनुभवाच्या योगानें मी घाबरून तर गेलें नाहींच, उलट माझ्या मनातली मीति पार नाहींशी झाली. मी बेडर झालें. ”

हुं तो थकित भई रे तुका । भागा रे सब मनका धोका ॥४॥

अगदी थोडक्यामध्ये या संकीर्तनाच्या अभंगाचा भावार्थ सांगितला. आतां थोडे तपशिलांत शिरूं या.

ही गौळण जो आपला अनुभव सांगते हा कोणत्या जातीचा आहे, व त्याकरितां ही गौळण कोणत्या जातीची आहे तें पाहूं. “गौळणी त्या गौळणी. त्यांत आणखी जाती कसल्या ?” असें कोणी वाचक म्हणण्याचा संभव आहे. त्यावर उत्तर असें आहे की, ज्या तुकोबांचा हा अभंग आहे तेच तुकोबा गौळणीच्या जाती अथवा प्रकार सांगतात. ते म्हणतात :

कोणी सुना कोणी लेंकी । कोणी एकी सतंता ॥ १ ॥

त्या गोकुळांत कांहीं सुना, कांहीं लेंकी व कांहीं सतंता म्हणजे स्वतंत्र, (म्हणजे साखा) होत्या. हे जे प्रकार तुकारामबाबांनीं सांगितले ते आपणांस नेहमींच आढळतात व म्हणूनच त्यांचा विचार करण्याची आवश्यकता नाही असें वाटणें अगदीं स्वाभाविक आहे. उलटपक्षी, हे नेहमींचेच प्रकार असतांना तुकारामबाबा मुद्दाम कां सांगतात, असेंही वाटणें शक्य आहे; व प्रस्तुत प्रसंगीं हाच महत्त्वाचा विचार आहे. एरवीं ही कांहीं मोठी आवजून सांगण्यासारखी गोष्ट नव्हे. ज्या अर्थी तुकोबा सांगतात त्या अर्थी त्याच्या पाठीमागे थोडा विविक्षित अर्थ असला पाहिजे व तुकोबा ज्या भागवत संप्रदायाच्या परंपरेंतले होते त्याचा विचार करतां व त्यांनीं सासूकरितां जो ‘सतंता’ शब्द वापरला आहे तो लक्षांत घेतां हा जो भेद त्यांनीं केला त्याला विविक्षित अर्थ आहे असें सहज लक्षांत येईल. ‘सासू’चा वाचक त्यांनीं ‘सतंता’ म्हणजे स्वतंत्र ह्या अर्थाचा शब्द वापरला आहे. यामध्येच तत्कालीन हिंदु-समाजाच्या कौटुंबिक परिस्थितीचें चित्र प्रतिबिंबित झालें आहे व त्यास अनुलक्षून सून व लेंक या शब्दांचे अर्थ करणें आवश्यक आहे.

आतां आपली सामाजिक परिस्थिति इतकी बदलली आहे कीं, तीनशें वर्षांपूर्वीच्या समाजस्थितीवर उभारलेलें रूपक समजणें थोडेसें कठिण जाणार आहे. आता मुलगे व मुली इतक्या स्वतंत्रपणें वावरतात

कों, कित्येक प्रसंगी ती आपापलीं लशें ठरवून आपल्या स्नेह्या-सोबत्यांस व आपल्या गुरुजनांना लग्नास उपस्थित राहण्याचें आमंत्रण जोडण्यानें जाऊन देतात. तथापि अजून रूपक न समजण्याइतका काळ पूर्वस्थिति व हल्लींची स्थिति यांत गेला नाहीं. तरीपण तुकोबाच्या अभंगाचें मर्म समजण्याकरितां जुन्या काळांतील सून, लेंक, सासू यांचें जीवन लक्षांत घेऊन त्या शब्दांचे अर्थ सांगणें अवश्य आहे. म्हणून त्या दृष्टीनें थोडासा विचार करूं.

आपल्याकडील कुटुंबव्यवस्थेंत सासूला मोठें स्थान आहे. ती घरांतली मालकीण. मालकीण याचा अर्थ सामान्यतः नोकरवर्गावर सत्ता चालवणारी असा केला जातो. पण पुष्कळ घरांतून जी परिस्थिति आढळून येई त्याचा विचार करतां एका दृष्टीनें 'मालकीण' या शब्दाचा अर्थ 'मालक जिच्या ताब्यांत ती' असा केला तरीसुद्धां चालेल इतकी स्वतंत्रता तिला असते. तिला देवदर्शनाला जावयाचें आहे अथवा मैत्रिणीकडे बसावयास जावयाचें आहे तर तिला यजमानांची परवानगी घ्यावी लागत नसे. ती स्वतंत्र होती.

त्याच्या उलट 'सूनवाई'. ही पुढें मालकीण होईल तेव्हां होवो. पण ज्या अवस्थेंत ती 'सूनवाई' म्हणून ओळखली जाते त्या अवस्थेंत ती पारतंत्र्याची मूर्तीच समजली जाई, इतकी परतंत्र होती. पति, सासू, सासरा, नणंदा, वगैरे घरांतील माणसें उठण्याच्या आंत तिनें सकाळीं उठायचें, व रात्रीं सर्व मंडळी निजावयास गेली, घरांतील झांकापाक झाली म्हणजे शेवटीं तिनें निजावयास जावयाचें. मध्यंतरीसुद्धां बहुतेक कामें हिलाच करावयास लागावयाचीं. सासूचाईनीं जेवणानंतर अंग टाकलें व हिचें काम संपलें असलें तरच हिला दुपारीं थोडें अंग टाकावयास मिळावयाचें. नाहीं तर डाळतांदूळ निवडणें वगैरे कामें आहेतच. बरें, इतकें सर्व करूनही त्या कामाचें चीज सासरचीं माणसें करतीलच असा नियम नाहीं. त्यांत लवंगी मिरची-सारखी घरांत लहान नणंद असली मग तर विचारूच नका! तिच्या कागाळ्या आणि तिचा कडघेऊन बोलणाऱ्या सासूचाईचे वाग्वाण, हे सर्व तिला सहन करावे लागत. बरें, इतकें होऊनही बाहेर घर सोडून

जावयाचें म्हटलें तर सासूबाईच्या परवानगीवांचून अशक्यच ! सर्व काळ ती परतंत्रच.

घरांत जी लेंक म्हणून नांदत असे तिचा थाट वेगळाच. ती कांहीं स्वतंत्र, कांहीं परतंत्र अशी असे. तिला सर्वांच्या आर्धी उठण्याचें प्रयोजन नाहीं. उलट जर सासरहून आली असली व तिचा धाकटा भाऊ तिला लवकर उठवीत असला तर आईच स्वयंपाकघरांतून ओरडे, “ निजूं दे तिला. दमली आहे सासरीं काम करून.” बरें, तिला भैत्रिणीकडे जावयाचें असलें तर आईच्या परवानगीची आवश्यकता नाहीं. नुसतें, “ आई, मी जातें ग.” एवढें बोलून गेली म्हणजे झालें. इतकी ती स्वतंत्र आहे. पण तिलाही थोडें पारतंत्र्य आहेच. घरांतून बाहेर जावयाचें म्हटलें कीं तिला आईला, “ अमकीकडे जातें,” म्हणून कळवूनच जावें लागे. तात्पर्य, सासूबाई स्वतंत्र, सूनबाई परतंत्र, व लेंक कांहीं स्वतंत्र व कांहीं परतंत्र. तुकारामबोवा ‘गौळणी’त “ कोणी सुना कोणी लेंकी । कोणी एकी सतंता ॥ ” असे तिन प्रकार होते म्हणून जे सांगतात ते याच तत्त्वावर केलेले आहेत.

सुज्ञ वाचकांस सांगावयास नको कीं, हेंही एक प्रकारचें रूपक आहे. व तद्द्वारा भक्ताच्या स्वातंत्र्याचें व पारतंत्र्याचें ते वर्णन करीत आहेत. आम्हीं भक्ताच्या स्वतंत्रतेचें व पारतंत्र्याचें हें रूपकानें वर्णन आहे असें म्हटलें कीं या विषयास अनभिज्ञ अशा वाचकांस वाटेल कीं, भक्ताच्या वाचतीत हा प्रश्न कसला ? तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं, भक्त हा देवाच्या प्राप्तीकरितां प्रयत्न करीत असतो. व म्हणून त्याच्यापुढें हा प्रश्न उत्पन्न होतो. वास्तविक सर्वांना विधि म्हणजे शास्त्राज्ञा हिचें पारतंत्र्य आहे, म्हणजे तिची आज्ञा सर्वांनीं पालन केलीच पाहिजे, असा वैदिक शास्त्रीय पद्धतीप्रमाणें तुकारामबोवांचाही दण्डक आहे. ते म्हणतात—
शिखासूत्र तुझा गुंतला जमान । तोंवरी तूं जाण श्रुतिदास ॥
त्याची तुज कांहीं चुरुतां हे नीत । होशील पतित नरकवासी ॥

या भक्ताची शास्त्रावर श्रद्धा असते. आरंभी, शास्त्र व साधु देव आहे असें सांगतात म्हणूनच तो देव मानीत असतो. अर्थात्, अशा

शास्त्राच्या आज्ञा त्याला पाळणे आवश्यकच वाटते व ते आवश्यक असतेही. पण साधक हा भक्तीत जसजसा नाहीसा होतो तसतशी त्याची वृत्ति कर्मावरून उठून अंतर्मुख होते. व मग त्याला विधिक्रिकरतेविषयी विचार पडतो की, ही शास्त्राज्ञा किती पाळावी व मनांत उत्पन्न झालेल्या भगवत्प्रेमास अनुकूल किती वागावे. तात्पर्य, परमार्थात 'पारतंत्र्य' विधीचे आहे.

ही विधिक्रिकरता सर्वांना जरी असली तरी भक्तिशास्त्राने या बाबतीत कांही जणांना मोकळीक ठेवली आहे. प्रत्येकाने शास्त्राज्ञा मानून आपले विहित कार्य करावे हे आवश्यक. पण हा शास्त्राज्ञेचा जोरा जो कर्माचा अधिकारी आहे त्याच्यावर जितका आहे तितका जो ती अवस्था उल्लूखून भक्तीच्या क्षेत्रांत आला त्याच्यावर नाही. देहतादाम्य घेऊन अहंकारपूर्वक कर्म करणारा जो आहे त्याने शास्त्राने त्याला आवश्यक म्हणून सांगितलेले कर्म करणेच आवश्यक आहे. नाही केले तर त्याला शास्त्राने वर सांगितल्याप्रमाणे शिक्षा सांगितली आहे. नामदेव ज्ञानदेवांच्या 'आर्दांत' ज्ञानदेवांच्या तोंडी खालील महत्त्वाचे उद्गार घालतात—

अविधि आचरण परम दूषण । वेदोनारायण बोलियेला ॥
प्रत्यवाय आहे अशास्त्री चालतां । पावन अवस्था जरी झाली ॥

तुकोबाही सांगतात—

तुका म्हणे मन उन्मन जंव होय ।
तंव वरी हे सोय विधि पाळी ॥

पण भक्त जर देवाचे ध्यान करीत बसला आणि त्याची कर्माची वेळ टळली तर त्याचद्वल त्याला शिक्षा भोगावी लागणार नाही. एकनाथी भागवतांत भगवान् म्हणतात—

श्रवण मनन करितां । कर्मासि झालिया विगुणता ।
बाधक नव्हे माझ्या भक्ता । कर्मक्रिकरता त्या नाही ॥

पण वेथें सुद्धां लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, भक्त खरा, पण ध्यानांत पूजनांत गुंतला नसतांना जर त्याचें कर्म चुकलें तर त्याला 'अकुर्वन्' म्हणून शिक्षा भोगावीच लागेल !

ज्याच्या ठिकाणचें अज्ञान नाहींसे झालें आहे, जो मी परमात्मा आहे अशा अपरोक्ष दृढ अनुभवावर आला आहे त्याला मात्र विधिकिंकरता नाहीं. त्याला आपली गुलामगिरी नाहीं असें वेदच सांगतो. 'वेदा अवेदा भवन्ति' हें वचन प्रसिद्धच आहे. नाथांनीं ह्या गोष्टीचें व्याख्यान करतांना एक मोठा उत्कृष्टदृष्टान्त दिला आहे. समजा, आंब्याची बाग आहे. मोहर लागून कैरी धरूं लागली कीं मालक त्या बागेवर रक्षक ठेवतो. पण आंबा पाडास लागला, उतरला व घरीं आणून आढीत घातला कीं मग ज्याप्रमाणें मालक तेथें राखण ठेवीत नाहीं; उलट तो ठेवलेलें राखण काढून घेतो. त्याप्रमाणें जोपर्यंत अज्ञान आहे तोपर्यंत विधिकिंकरता आहे. अविद्या नाहींशा झाली कीं त्याच्या मागची ही गुलामगिरी सुटली. आंबा सफळीत जंव असे । तंव नेटेंपाटें राखण बैसे । फळ हातां आल्या आपैसें । राखण वायसे राहवेना ॥ तेवीं अविद्येचें जंव बंधन । तंव वेदाचें वेदविधान । अविद्या नाशिलिया जाण । विधीनें तें स्थान सोडिलें ॥

ए. मा., अ. १३, ओ. ४७४-७५

तात्पर्य, विधीच्या दास्यत्वामध्येसुद्धां अधिकारपरत्वानें तीन प्रकार आहेत ते असे :—

- (१) कर्माचा अधिकारी हा विधीचा पुरा दास —ही सून ;
 - (२) भक्तीचा अधिकारी हा कांहीं परत्रंत व कांहीं स्वतंत्र—ही लेंक व
 - (३) ज्ञानी हा विधीच्या आज्ञेच्या पलीकडे गेलेला म्हणून स्वतंत्र ;
- ही सासू.

तात्पर्य, तुकारामबोवांना गोकुळांत सुना, लेंकी, व सास्वा अशा तीन प्रकारच्या म्हणजे तीन अधिकारांच्या गौळणी होत्या असें सांगावयाचें आहे.

तुकारामबोवा अशी अधिकारपरत्वानें निवड करतात यालाही एकनारी भागवतांत आधार आहे. मागील संकीर्तनांत श्रीकृष्ण व गौळणी यांच्या संबंधाची चर्चा करीत असतांना संत श्रीकृष्णास काय समजत होते ते त्यांच्या उक्ति देऊन सांगण्यांत आले आहे. या प्रसंगानें ते गौळणींना काय समजतात तें देतो, म्हणजे मार्ग मांडलेल्या सिद्धान्तासही अधिक पुष्टि येईल. नाथमहाराज म्हणतात :—

त्या जाण वेदगर्भांच्या श्रुती । श्रुतिरूपें नव्हेचि मत्प्राप्ती ।
तें परतल्या म्हणौनि नेति नेति । माझी सुखसंगति न पवेची ॥
विषयबुद्धी तें मुख्य अज्ञान । तें असतां मी न भेटें जाण ।
असतां वेदोक्त जाणपण । तेणेंही संपूर्ण न भेटें मी ॥
जाणीव नेणीव गेलिया निःशेष । माझें पाविजे निजात्मसुख ।
श्रुति जाणोनि हें निष्टंक । गोकुळीं त्या देख सुखार्थ आल्या ॥
त्याचि जाण समस्त श्रुती । गोपिकारूपें गोकुळां येती ॥ ...

—ए. भा. अ. १२ ओ. १६३-६६

गोकुळांतील गौळणी या श्रुतीच झाल्या होत्या असा या ओव्यांचा अर्थ आहे. व श्रुति कर्मउपासनाज्ञान अशी त्रिकाण्डात्मक आहे हें प्रसिद्धच आहे. म्हणूनच गोकुळांतल्या गौळणींत सुना, लेंकी व सास्वा असे तीनच प्रकार होते. कर्मपर गौळणी झाल्या सुना ; उपासनापर झाल्या लेंकी व ज्ञानपर झाल्या सास्वा.

इतकें विवरण केल्यावर सांगावयास नको कीं, त्या गौळणी म्हणजे भगवत्प्रेमाचा आनंद सेवन करावयास मिळावा म्हणून जन्म घेतलेल्या तीन अधिकारांच्या भक्त होत्या. पण तुकारामबोवा म्हणतात, भगवंताच्या वेडामुळे त्या सर्वांची कमीअधिक प्रमाणांत सारखीच गति होई.

अवघियांची जग निंद । झाली धिंद सारखी ॥

व असें होणें हें स्वाभाविक आहे. भगवंतावरील प्रेम जसें कमीअधिक

असेल त्याप्रमाणे भगवंताच्या दर्शनांत अथवा स्मरणांत त्यांचा देहभाव नाहीसा होई व त्यांच्या क्रियेत विस्कळितपणा येई. लौकिक दृष्ट्या चमत्कारिक वर्तन झाल्याने होणाऱ्या अशा फजितीचाच एक प्रकार येथे सांगितला आहे. या अभंगांतील गौळण म्हणते—

मैं भूली घरजानी वाट । गोरस बेचन आयें हाट ॥

ही गौळण कोणत्या अधिकाराची होती हे कळण्याकरितां सूनबाई व लेंक या भूमिकांवरच्या गौळणींच्या स्थितीचे वर्णनपर संताचे उद्गार देतो. सूनबाई या सदरांत असणाऱ्या एका गौळणीचे वर्णन तुकोचा पुढील अभंगांत करतात—

भरिला उलंडुनि रिता करी घट । मीस पाणियाचे गोविंदाची
चट । चाले झडझडां उसंतूनि वाट । पाहे पाळतूनि उभा
तोचि नीट वो ॥

श्रीकृष्ण यमुनेवर गेलेले. एका गौळणीला तर त्यांना पाहण्याची तीव्र इच्छा झालेली. पण जायचे कसे ? ही पडली सूनबाई ! कृष्णाला बघायला जाते म्हटले तर परवानगी मिळणार नाही. मग त्या गौळणीने सासूबाईची परवानगी मिळेल अशी कल्पित योजली. सासूबाई होत्या दुपारच्या प्रहरी माडीवर निजलेल्या. त्यांना काय कळणार खाली काय झाले तें ? या सूनबाईने आपल्या हाताने पाण्याने भरलेला हंडा ओतून दिला व खालून सासूबाईला सांगू लागली ' आइकलं का ? बाळ काय ब्रात्य झाला आहे, माझा डोळा चुकवून त्याने पाण्याचा हंडा उलथून टाकला. आतां घरांत डोळ्याला लावायला सुद्धां पाणी नाही ! ' तिला ठाऊक होते की, सासूबाई कांहीं नदीवर जाणार नाहीत व पाण्याविना घरांत चालणार नाही. आपल्यालाच जा म्हणून त्यांना सांगावे लागणार ! तिच्या अपेक्षेप्रमाणे सासूबाई पडल्या पडल्याच म्हणाल्या, " जा ! लवकर पाणी घेऊन ये. " झाले, तिला हवी ती आज्ञा मिळाली व तिचे कार्य झाले.

येथे लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, या गौळणीला श्रीकृष्णदर्शनास जाण्याची इच्छा होती खरी ; पण परवानगीविना जातां

येईना अशी ती परतंत्र होती. पण देवाकरितां इतकी वेडीही झालेली नव्हती कीं, आज्ञा मिळो वा न मिळो, मनांत संकल्प उठला कीं चाललीच ! ती परवानगी मिळेपर्यंत थांबू शकत होती. हीच सूनबाई.

आपण आतां याच्या पुढच्या अधिकाराच्या गौळणीचें स्वरूप पाहूं. भगवंतांनीं यमुनेच्या कांठावर गुरें सोडून दिलीं व आपण वृंदावनांत मुरली वाजवूं लागले. तिचा ध्वनि एका गौळ्याच्या घरांतील लेंकीला ऐकूं आला. त्याबरोबर तिला वृंदावनांत जावें असें वाटूं लागलें. त्याबरोबर ती आपल्या आईला विचारूं लागली —

वृंदावनीं वेणु कवणाचा माये वाजे । वेणुनादें गोवर्धनु गाजे ॥
पुच्छ पसरुनि मयोर विराजे । मज पाहतां भासती यादवराजे ॥

भानुदास अभंग

सूनबाईची असें म्हणायची त्या दिवसांत काय ताकद होती ? लेंकीला कांहीं मोकळीक असल्यामुळें ती उघड विचारूं शकत होती. हिच्यांतही प्रेम आहे. ऐकल्याबरोबर वेध लागला ही गोष्ट खरी. पण अजूनही प्रेमाचा पारा कमीच !

आपण पुढची उदाहरणें पाहूं म्हणजे प्रेमाची उत्कटता असली म्हणजे काय स्थिति होते याची कल्पना येईल. पहिलें उदाहरण श्रीएकनाथांनीं सांगितलेलें एका कर्मठ ब्राह्मणाच्या स्त्रीचें —

आपल्या मैत्रिणी भगवंताकडे जात आहेत असें पाहून एका ब्राह्मण स्त्रीला श्रीकृष्णाकडे जाण्याची इच्छा झाली व तिनें ती नवऱ्याजवळ व्यक्त केली. पण नवरा पडला कर्मठ. तो म्हणाला, “ मी तुला जाऊं देणार नाही. व तुला माझ्या परवानगीशिवाय जातांही येणार नाही. कारण, तुझ्या वडिलांनीं तुला मला दिली आहे. तुझ्या शरीराची मालकी माझी आहे. ” हें ऐकल्याबरोबर श्रीकृष्णप्रेमानें ओथंबलेली ती स्त्री आपल्या पतीला म्हणाली, “ ठीक बोललांत ! माझ्या देहाचे मालक तुम्ही ना ? हा ध्या देह. माझ्या जिवाची मालकीण मी आहे. मीं तो श्रीकृष्णाला दिला आहे. ” असें म्हणून तिनें आपला देह सोडून दिला व जीवानें

श्रीकृष्णचरणीं विलीन झाली. पतीच्या पायांजवळ पतीचें मढें राहिलें !
केवढें देवावर प्रेम !

एक ब्राह्मण अतिशास्त्रबळें । पत्नीसि येवूं नेदी मजजवळें ।
तुम्ही वेदशास्त्रांही वेगळे । गुराखी गोंवळे केवीं पूजा ॥
येरी समस्तां जातां देखोन । तिचें मजलागीं तळमळी मन ।
अति कर्मठ तो ब्राह्मण कठिण । अवरोधून राखिली ॥
पित्यानें लाविलीस माझ्या हातीं । तेव्हांच मी तुझ्या देहाचा
पती । मज सांठ्ठनि केउती । गोवळाप्रती जातेसी ॥ येरी
म्हणे तूं या देहाचा प्रती । तो देह ठेऊनियां तयाप्रती ।
जीवें मीनली मजप्रती । सायुज्यमुक्ती पावली ॥

—एकनाथी भागवत अ. १२ ओ. ९९-१०२.

दुसरा प्रकार पहा. ह्या गौळणींत इतकें प्रेम सांठवलेलें कीं, तिला
देवाचें नुसतें दर्शन पुरें कीं ती देहभानविवर्जित होई.

कोणी एकी भुलली नारी । विकितां गोरस ध्या म्हणे हरी ॥१॥
देखिला डोळा बैसला मनीं । तोचि वदनीं उच्चार ॥ २ ॥

या बाईच्या भूमिकेची कल्पना येण्याकरतां ज्ञानोबांनीं गी. २ श्लो.
२९ यावर लिहिलेल्या भाष्याची आठवण करून देणें अवश्य आहे.
तो श्लोक असा—

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्ब्रुवति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रुणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥

या श्लोकावर ज्ञानोबाराय लिहितात—

एक अंतरीं निश्चळ । जे निहाळितां केवळ । विसरले सकळ ।
संसारजात ॥ एका गुणानुवादु करतां । उपरति होऊनि

चित्ता । निरवधि तल्लीनता । निरंतर ॥ एक ऐकतांचि
निवाले । ते देहभावी सांडिले । एक अनुभवे पातले । तद्रूपता ॥

ज्ञा. अ. २ ओ. ७२-७४

पहिल्या ओवीत सांगितलेल्या उच्च प्रकारच्या भक्तांत इतके देवाचे
प्रेम असते की, त्यांना नुसते देवदर्शन होण्याचा अवकाश की ते
देहमानविवर्जित होतात. यांना देवदर्शन म्हणजे अलीकडच्या भाषेत
सांगावयाचे म्हणजे क्लोरोफार्मच. आजच्या संकीर्तनाच्या अभंगांत ज्या
गौळणीच्या जीवनातील एक घटना सांगितली आहे तीही अशाच
थोर अधिकाराची गौळण आहे. ती म्हणते —

कान्हा रे मनमोहन लाल । सबही बिसरूं देखें गोपाल ॥

पुढच्या दोन कडव्यांतील तिने केलेले आपल्या स्थितीचे वर्णन व
अर्जुनाचा विश्वरूपदर्शनानंतरचा अनुभव यांची तुलना केली असतां
ही स्त्री केवळ्या उच्च अनुभवास पोचली होती याची कल्पना येईल.
विश्वरूपदर्शनानंतर अर्जुन म्हणतात —

(१) तुजवीण एकादियाकडे । परमाणूहि एकला कोडें ।

अवकाशु पाहातसे परि न सांपडे । ऐसें व्यापिलें तुवां ॥

अ. ११-२७२

ही गौळण म्हणते —

काहां पग डारूं देखें आनेरा । देखें तो सब वोहिने घेरा ॥३॥

आनेरा म्हणजे भिन्न. गोपाळाहून कांहीं भिन्न इतर पाय ठेवण्या-
करितां म्हणून पाहूं लागले तर सर्व त्यानेच घेरलेले म्हणजे व्यापलेले
अनुभवास आले.

(२) संजय अर्जुनाच्या अनुभवाचे ' सर्वाश्चर्यमयं देवम् '

गी. ११-११

असें वर्णन करतो. त्यावर ज्ञानेश्वरमहाराज लिहितात —

कैसे. अनुग्रहाचें करणें । पार्थाचें पाहणें आणि न पाहणें ।
तयाही सकट नारायणें । व्यापूनि घेतलें ॥
म्हणौनि आश्चर्याच्या पुरीं एकीं । पडिला ठारें ठाव थडीं ठाकीं ।
तंव चमत्काराचिया आणिकी । महार्णवीं पडे ॥

अ. ११-२३०-३१

ही गौळण म्हणते—

हुं तो शकित भई रे तुका । भागा रे सब मनका धोका ॥४॥

वरील चर्चेवरून वाचकांच्या लक्षांत आले असेल की, 'मैं भूली घर-जानी वाट' म्हणणाऱ्या गौळणीचे आध्यात्मिक अनुभव फार उच्च दर्जाचे होत.

यासंबंधाने येवढें लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, ज्या योगाने अशी स्थिति प्राप्त होते ते प्रेम देवाचें देणें आहे. तुकोबा म्हणतात—

प्रेम देवाचें देणें । देहभाव जाय जेणें ।

न धरावी मनें । शुद्धी देशकाळाची ॥

या संकीर्तनाच्या अभंगांतील गौळणीप्रमाणें उच्च भूमिकेवर प्राप्त झालेल्या भक्त गौळणीचें तुकोबांच्या अभंगांत ठिकठिकाणीं वर्णन आहे. आणखी एक नमुना म्हणून देतो—

मुख डोळां पाहे । तैशीच ते उभी राहे ॥ १ ॥

केल्याविण नव्हे हार्ती । धरोनी आरती परती ॥ २ ॥

न धरिती मनीं । काहीं संकोच दाटणी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे देवें । ओस केल्या देहभावे ॥ ४ ॥

गौळणी देहमानविवर्जित झाल्या की त्यांच्या क्रियांत विस्कळितपणा यायचा. प्रसंगविशेषीं त्या श्रीकृष्णाला पहातांना जेथे ज्या स्थितींत असतील तशाच घटका न घटका रहावयाच्या. त्यांच्या इंद्रियांचें सर्व व्यवहार थांबून पुतळ्यासारख्या त्या बनावयाच्या. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

महापुरुषाचें चित्त । जालिया वस्तुगत ।
ठाके व्यवहारजात । जियापरी ॥

— शा. अ. १३-७९१

ह्या अनुभवाची कल्पना नसल्याने लोकांनी त्यांची निंदा करणे ही अगदी साहाजिकच घडून येणारी गोष्ट आहे. म्हणून तुकोबा या गौळणीचे वर्णन करतांना सर्वांना एक इषारा देतात तो देऊन हे संकीर्तन समाप्त करू. ते म्हणतात, या चाबतीत लोकनिंदेला काय भितां? जीव जायचा प्रसंग आला तरी देवावर प्रेम करायचे, त्याची सेवा करायची ह्या गोष्टी सोडू नका.

तुका म्हणे करा सेवा । आले जीवावरि तरी ॥

ये दर्शं चरित्र केलें नारायणें :-: ८ ::

काला

ये दर्शं चरित्र केलें नारायणें । रांगतां गोधनें राखिताहे ॥१॥
हें सोंग सारिलें या रूपें अनंतें । पुढेही बहुत करणें आहे ॥२॥
आहे तुका म्हणे धर्मसंस्थापने । केला नारायणें अवतार ॥३॥

वारकरी पंथांतली कोणत्याही उत्सवाचा शेवट काल्याच्या कीर्तनांन होतो व त्या कीर्तनास श्रीकृष्णाचें बालचरित्रच गावें लागतें, हा विचार गौळणीच्या अभंगांवरील संकीर्तनाच्या प्रसंगी सांगण्यांत आलाच आहे. आजच्या संकीर्तनद्वारां ' काला ' म्हणजे काय तें सांगण्याचा विचार आहे.

संकीर्तनाच्या या अभंगामध्ये तुकारामबोवा श्रीकृष्णांनीं कोणत्या अवस्थेंत चरित्र केलें त्या अवस्थांचा उल्लेख करतात.

ते म्हणतात—

ये दर्शं चरित्र केलें नारायणें ।

या अवस्थेंत नारायण म्हणजे भगवान् श्रीकृष्ण परमात्मा यानें चरित्र म्हणजे अगम्य अशी लीला केली.

ज्ञानेश्वरमहाराज, एकनाथमहाराज, तुकाराममहाराज प्रभृति सर्व संत मंडळी चरित्र हा शब्द अगम्य लीला या अर्थानें वापरतात. ही गोष्ट मागें सांगितलीच आहे. येथें एक-दोन प्रमाणें फक्त देतो.

(१) श्रीमद्भगवद्गीतेंत अर्जुन म्हणतो—

तेवींचि देवा चरित्र तुझे । आपण काय जाणिजे ॥

(२) नाथमहाराज म्हणतात—

बहुत अवतारीं अवतरला देवो ।

परी या अवतारीचा नवलावो ।

देवा न कळे अभिप्रावो ।

अगम्य पहा हो हरिलीला ॥

नाथभागवत १-१८७

श्रीकृष्णानें अगम्य लीला कोणत्या अवस्थेंत केल्या तर त्याचें उत्तर या अभंगांतील प्रथम कडव्याच्या उत्तरार्धांत देतात :—

रांगतां गोधनें राखताहे ॥

रांगत असतांना व गाईं राखत असतांना.

श्रीकृष्णाच्या जन्मापासून कंसाला मारण्याकरितां मथुरेंत जाईपर्यंतचें गोकुळांत जें आयुष्य गेलें त्याचे दोन विभाग पडतात. एक रांगत असण्याची अवस्था व दुसरी थोडे मोठे झाल्यावर, गोकुळाजवळील यमुनेच्या कांठीं गुरें राखण्याची अवस्था. या दोन्ही अवस्थेंत श्रीकृष्णांनीं चरित्र केलें. तें काय त्याचें स्पष्टीकरण पुढें करूं.

दुसऱ्या कडव्यांत तुकारामबोवा म्हणतात, “ श्रीकृष्णचरित्र येथेंच संपलें नाहीं. संपूर्ण श्रीकृष्णजीवन हें चरित्रच आहे. ”

हें सोंग सारिलें या रूपें अनंतें । पुढेंही बहुत करणें आहे ॥२॥

गोकुळांतील कार्यभाग हा बालवेष घेऊन भगवंतांनीं उरकला. भगवंतांच्या मथुरा-गोकुळांतील बाळपणाच्या रूपाचें वर्णन तुकाराम-बोवा पुढील गौळर्णांत फारच उत्कृष्ट रीतीनें करतात :—

बाळपर्णी हरी । खेळे मथुरेमाझारीं ।

पारीं घागरिया सरी । कडदोरा वांकी ।

सुख पाहे माता । सुख न माये चित्ता ।

धन्य मानवे संचित्ता । वोडवलें आजी ॥ १ ॥

गोधनें राखीत असतांच्या रूपाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें करतात :—

जाळी घेऊनि कांबळी काठी । गाई वळी वेणू पाठी ॥

तुकारामबोवांनीं गोकुळांतील कारभार आटोपला हें सांगण्याकरितां जी शब्दयोजना केली आहे ती फारच महत्त्वाची आहे. ते म्हणतात :—

हें सोंग सारिलें या रूपें अनंतें ॥

या कडव्यामध्ये सोंग हा शब्द वापरला आहे तो मोठा महत्त्वाचा आहे. काहीं शब्दांना अर्वाचीन मराठीमध्ये वाईट अर्थ प्राप्त झाले आहेत त्यांपैकी 'सोंग' हा शब्द आहे. 'काय सोंग आहे?' असा वाकप्रचार आपण ऐकतो. या कडव्यांतील 'सोंग' शब्द तशा कुत्सित अर्थानें उपयोजिलेला नव्हे. तो शब्द वापरण्यात तुकोबांना श्रीकृष्ण-चरित्रांतल्या एक-दोन फार महत्त्वाच्या गोष्टी सांगावयाच्या आहेत. बहुरूपी हा वेगवेगळीं सोंगें घेतो. कल्पना करा, एका बहुरूप्यानें एका राजाचें सोंग घेतलें व दुसऱ्यानें राणीचें घेतलें. सोंग घेऊन दोघे सोंगाडे प्रेक्षकांसमोर आले म्हणजे जी भूमिका ज्यानें पत्करलेली असते त्याप्रमाणें तो बोलतो, क्रिया करतो. जो राजा झालेला असतो तो राणी झालेल्या बहुरूप्याशीं बोलतांना त्याला 'प्रिये!' म्हणून संबोधतो व जो राणी झालेला असतो तो जो राजा झालेला असतो त्याला 'नाथ' म्हणून म्हणतो. असे दोघे जण जरी म्हणत असले तरी दोघे निःसंशय जाणतात कीं, आपण दोघे पुरुष आहोंत, राजा व राणी कोणीच नाही. असें जाणत असल्यानें ते तोंडानें राजा-राणीसारखे बोलले व राजा-राणी या भूमिकांना योग्य अशा क्रिया त्यांनीं केलेल्या जरी दिसल्या तरी त्यांच्या आंत आपण राजा अथवा राणी आहोंत ही समजूत नसल्यानें त्यांचें मन विकारी होत नाही व मनांत विकार उत्पन्न न झाल्यामुळे त्यांच्या क्रियांपासून उत्पन्न होणारीं सुखदुःखादि फळे त्यांना भोगावीं लागत नाहीत.

ज्ञानोबा पुढील ओवीत हीच गोष्ट सांगतात :—

जैसी बहुरूपीयांची रावोराणी । स्त्री-पुरुष भावो नाही मनीं ।
परी लोकसंपादणी । तैसेचि करिती ॥

श्रीकृष्णानें बाल म्हणून वागणें, चोरी करणें, विविध प्रकारचे खेळ खेळणें, राक्षसाना मारणें, गोवर्धन पर्वत करांगुलीवर धारण करणें वगैरे लीला केल्या. पण भगवंताचे आपल्या विग्रहार्शां म्हणजे शरिरार्शां तादात्म्य नसल्यानें ह्या सर्व क्रिया करूनही भगवान् मुक्तच. भगवानच एके ठिकाणीं म्हणतात—

माझे अजर्वें जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें ।

हे अविकार जो जाणे । तो परम मुक्त ॥

ज्ञा. अ. ४-१८

तुकारामबोवांना 'सोंग' या शब्दानें भगवान् सर्व क्रिया यथायोग्य रीतीनें करून कसे मुक्त होते हें दाखवावयाचें आहे.

तुकारामबोवा म्हणतात, 'अकर्तृत्वबोधानें' समोर आलेले या अवस्थेतलें कर्तव्य भगवंतांनीं करून संपवले.

हें सोंग सारिलें या रूपें अनंतें ॥

पण येवढ्यावर चरित्र संपले नाही.

पुढेहि बहुत करणें आहे ॥ २ ॥

या दोन अवस्था ओलाडून गेल्यानंतर सुद्धां भगवंताच्या लोकोत्तर कर्तृत्वांत खंड पडला नाही. निजधामाला जाईपर्यंत पुढें भगवंतांनीं अलौकिक पराक्रम केले, जगाला विस्मय वाटेल अशा अचाट गोष्टी केल्या. उदाहरणार्थ, मथुरेचें राज्य बळकावून बसलेला जो कंस त्याला ठार मारून आपण राज्यावर न बसतां उग्रसेनाला पुनः राज्यावर बसविलें. केवढा त्याग ! चाणूरादि मल्लांना मारले; द्वारकेस राज्य स्थापले; युद्धांत पांडवांना साहाय्य केले; गीतेशारखा जगन्मान्य बोध अर्जुनाच्या निमित्तानें निर्माण करून जगाचें संसारार्चें ओझे दूर केले; उद्धवाला उपदेश केला; व शेवटीं यादवांचें सर्व कुळ नाहीसें करून आपण 'निजधामाला गेले ! तुकारामबोवा म्हणतात, या सर्व गोष्टी पुढें देवाला करावयाच्या होत्या व पुढें देवानें त्या केल्या.

पुढेहि बहुत करणें आहे ॥ २ ॥

शेवटच्या कडव्यात तुकारामबोवा श्रीकृष्णाच्या या वेगवेगळ्या बाल, तरुण, मध्यम अवस्थेतील लीलांचे वर्म समजण्याकरितां, 'सूत्रे मणिगणा इव' या न्यायाने त्या सर्व क्रियांना एका ओळीत बसविणारे श्रीकृष्णाच्या क्रियेतील वर्म सांगतात—

आहे तुका म्हणे धर्मसंस्थापने । केला नारायणें अवतार ॥

श्रीकृष्णाची बाळपणची क्रिया असो वा तरुणपणची असो तिचे रहस्य समजण्याकरितां, तुकारामबोवा म्हणतात, ही वर्माची गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे की, श्रीकृष्णाचा अवतार धर्मरक्षण करण्याकरितां आहे. याच दृष्टीने त्याच्या क्रियांचा अर्थ लावणे जरूर आहे. धर्मरक्षण हाच निकष आहे.

तुकारामबोवा हा निकष कां सांगतात हे मागील गौळणींच्या दोन अभंगांवरील संकीर्तने ज्यांनी वाचली आहेत त्यांना स्पष्ट करून सांगण्याचे कारण नाही. श्रीकृष्णाच्या चरित्रांतील कांही गोष्टींना अधर्म, निंद्य असे रूप देऊन देवाची थोरवी कांही लोक गातांना त्यांना आढळले म्हणून त्यांना सांगणे भाग पडले.

येथे भावार्थ संपला.

नेहमीप्रमाणे आपण आतां थोडे तपशिलांत शिरूं या.

तुकारामबोवा या अभंगांत श्रीकृष्णाने ज्या अवस्थेत चरित्र केले त्या अवस्थांचा उल्लेख करतात. पुढेही पुष्कळ लीला केल्या असे ध्वनित करतात व त्या सर्व क्रियांचा उलगडा होईल असे शेवटच्या कडव्यांत धर्मरक्षण हे मर्म सांगतात. पण चरित्र काय केले हे यांत सांगत नाहीत. येवढ्याकरितां त्याचा विचार करणे अवश्य. आपण संतवाङ्मय पाहूं व रांगत असतांना व गोधने राखत असतांना काय चरित्र केले ते पाहूं.

याबाबत श्रीज्ञानदेवांचा, रांगत असता श्रीकृष्णांनी काय केले हे सांगणारा पुढील प्रसिद्ध अभंग आहे—

रांगत रंगणीं । चोरित लोणी ।

धांवोनि धरिति गवळणी । बांधिति चरणीं ।

देती गाव्हाणीं । येश्वदे साजणी ।

दधिघृत भक्षुनी । तमालनीळें नवल केलें साजणी ॥ १ ॥

कृष्ण आळवा आळवा । परतुनी मातें दावा ॥ २ ॥

नामदेव म्हणतात--

परब्रह्म निष्काम तो हा गौळियां घरीं ।

वांक्या वाळे अंदु कृष्ण नवनीत चोरी ॥ १ ॥

× × × ×

तळवे तळहात टेंकीत । डाव्या गुडघ्यानें रांगत ।

रंगणीं रंगनाथ । तो म्यां देखिला सये ॥ १ ॥

गवळण जसवंती पै सांगे । आलें या कृष्णाचेनि मार्गे ।

येणें येणें वो श्रीरंगें । नवनीत भक्षिलें माझें ॥ २ ॥

या कडव्यांतून रांगत असतांना श्रीकृष्ण चोरी व तीही लोण्याची करीत होते असें या संतांनीं सांगितलें आहे. मागील संकीर्तनें ज्यांनीं वाचलीं आहेत त्यांना चोरीच्या रूपकानें या संतांना कांहीं एक वेगळीच गोष्ट सांगावयाची आहे हें सांगावयास नको. मागच्या संकीर्तनांत याबाबतचें पुष्कळसें विवेचन येऊन गेलें आहे, म्हणून तें पुन्हां विस्तारानें सांगण्याची गरज नाहीं. येवढेंच सांगणें पुरें कीं, ही चोरी नारायणाची आहे व वर्णन करणारे असे पवित्र महात्मे आहेत कीं, ते कंठरवानें जगाला उपदेश करतात.

द्रव्य देऊनियां धाडावे तीर्थासी । नेदावी चोरासी चंद्रबळ ॥

(तु. अभंग)

ज्योतिषावर विश्वास ठेवणारीं माणसें लग्नादि क्रिया करतांना ग्रहबळ पाहात असतात. विशेषतः गुरु, चंद्र यांचें बळ पाहातात. आतां या ग्रहांचें ते अनुकूल असल्यानें मिळणारें बळ म्हणजे साहाय्य तें प्रत्यक्ष व्यवहारांत कितीसें उपयोगी पडणार ? आपण कल्पना करूं या कीं, एका गृहस्थाला ज्योतिषाला पत्रिका दाखविण्याचा फार नाद होता. त्यानें आपल्या मुलाची पत्रिका तो मुलगा जवळ बसला असतांना ज्योतिषास

दाखविली. पत्रिका पाहून ज्योतिषी सांगू लागले, “अहो, यंदां तुमच्या मुलाला ग्रह फारच चांगले आहेत. गुरु अकरावा आहे, शनि तुळेस आहे, वगैरे वगैरे. तो जें कोणचें काम हाती घेईल त्यांत यश ठेवेल्लेच.” ज्योतिषीबोवा अथवा वडील यांपैकी कोणालाच या बोलण्याचा मुलाच्या मनावर काय परिणाम होईल याची कल्पनाच आली नाही. मुलानें ग्रह उत्तम आहेत हें ऐकल्याबरोबर अभ्यास करावयाचें कमीच केलें. कांहीं महिन्यांनी ही गोष्ट वडिलांच्या लक्षांत आली. तेव्हां वडिलांनी विचारलें, “अरे, तूं अभ्यास करतांना दिसत नाहीस. परीक्षा पास कशी होणार?” त्यावर तो मुलगा म्हणाला, “करायचा काय अभ्यास ? अहो, तुम्हांला मागें ज्योतिषीबोवांनीं नाही सांगितलें कीं, यंदां मला ग्रह उच्चीचे आहेत ? मी हाती घेईन तें काम यशस्वी होईल. मी यंदां परीक्षा उत्तीर्ण होणारच. ग्रहच तसे आहेत. मग अभ्यास कशाला ? ” यावर वडिलांनी काय सांगितलें असेल तें वाचक सहज समजतीलच. ताराबळ अथवा चंद्रबळ किती थोडें असणार ? नाहीतच जमा. पाठीवर चंद्र घेऊन कुस्ती करणारास यश येतें असें एक शास्त्र सांगतें. पण जर जोर काढलेच नाहीत, बैठका मारल्याच नाहीत, घरच्या आखाड्यांत रोज कुस्ती केलीच नाही तर पाठीवरच्या चंद्राचा काय उपयोग ?

दृष्टान्त देऊन हें सांगण्याचा हेतु असा कीं, वाचकांच्या लक्षांत तुकारामबोवांच्या ‘नेदावी चोरासी चंद्रबळ !’ या कडव्याचा अर्थ यावा. चोरी स्वतः तर करूं नये पण अनुकूल चंद्र असतांना जें कांहीं अल्प साहाय्य मिळतें तितकें साहाय्यसुद्धां चोरी करणाऱ्यास करूं नये असें तुकारामबोवा सांगतात. याचा अर्थ असा कीं, तुकारामबोवा चोरी पाप आहे हें चांगलें जाणत होते. इतर संतमहात्मेही चोरी पाप आहे हें जाणत नाहीत असें भारीच आहे ? तेव्हां ज्या अर्थी चोरी पाप हें जाणणारे संतमहात्मे श्रीकृष्णाच्या चोरीचें वर्णन करतात त्या अर्थी ही व्यवहारांत ज्याला चोरी म्हणतात ती नसावी हें निश्चित होतें. माणसाला अयोग्य जी गोष्ट ती आपण ज्यांना परमपूज्य मानतो त्या देवतेला हे साधु कसे लावतील ? लावणारच नाहीत. तेव्हां श्रीकृष्ण गोकुळांत लोण्याची चोरी करीत होते हें रूपक आहे.

श्रीकृष्णानें चोरलें, पण लोणी नव्हे, तर गोकुळनिवासी गोपगोपी इत्यादि सर्वांचें चित्त. चित्त हेंच लोणी अशा अर्थाची वचनें संतांच्या वाक्यांत किती तरी सांपडतील. संकीर्तनाचा अभंग हा तुकारामबोवांचा असल्याने त्यांच्याच गाथ्यांतील एकदोन कडवीं देतो.

मृदु सबाह्य नवनीत । तैसें सज्जनांचें चित्त ॥

× × ×

....निर्मळ चित्तें जालीं नवनीतें । पाषाणा पाझर फुटती रे ॥

ज्या चित्ताची चोरी श्रीकृष्ण करीत तें चित्त म्हणजे नवविध प्रकारच्या भक्तीने ज्यांतील रजतमात्मक दोष नाहीत होऊन जें शुद्ध सत्त्वात्मक बनलें आहे तें.

घर पाहोनि एकांताचें । नवविधा नवनीताचें ।

तुकारामबोवा एका कडव्यांत स्पष्ट सांगतात—

चित्त चोरियलें नंदाच्या नंदनें । तुका म्हणे येणें गरुडध्वजे ॥

ही लोण्याची चोरी नव्हे, हें रूपक आहे असें वाचकांच्या लक्षांत यावें म्हणून पुढीलप्रमाणें ठिकठिकाणीं वर्णन केलें आहे.

माजी शिरोनियां नवनीत खाये । कवाड तें आहे जैसें तैसें ॥

जैसा तैसा असे अंतर्बाह्यात्कारी । म्हणऊनि चोरी न संपडे ॥

चोर जर बाहेरून येता तर तो सांपडण्याचा संभव होता, पण हा चोर आंतच. यामुळे कवाड जसें लावलेलें तसेंच. मग चोरी कशी सांपडणार! चित्त चोरणारा देव सर्वांच्या हृदयांत आहेच म्हणूनच त्यानें केलेली चोरी सांपडत नाही !

यशोदा कृष्णाला म्हणते—

काय उणें कां करितोसी चोरी ।

किती सांगों तुज नाइकसी हरी ।

परेपरता तूं पळोनि जासी दुरी ।

अनावर या लौकिका बाहेरी वो ॥

वरील विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत आले असेल की, जी चोरी बाळकृष्ण रांगत असतांना करीत होते ती चोरी आपण स्वार्थी त्या लोण्याची नव्हे, तर चित्ताची; व या चोरीचा अर्थ असा आहे की, श्रीकृष्णाने गोकुळनिवासी लहान-मोठ्या सर्व नागरिकांचीं मने वेधून घेतलीं,

तुका म्हणे छंदें । मनें मोहिलीं गोविंदें ॥

गोकुळांतले लोक मोठे भक्त होते, असे की, त्यांचे प्रपंचांतले चित्त उठून देवावर जडले होते. त्यांना देवाचे वेड लागले होते व त्यांतच त्यांचे व्यवहार होत असत, असा चोरीच्या रूपकाने सांगण्याचा या संतांचा हेतु आहे.

त्यावर कोणी म्हणेल की, हे सांगण्याकरतां 'चोरी' सारखे वाईट रूपक कशाला? असल्या रूपकाने नसत्या शंका उपस्थित व्हावयाच्या. अज्ञ मनुष्याच्या ठिकाणी अशा वर्णनाचा विपरीत परिणाम होण्याचा थोडा संभव खरा. पण घूस बीळ करील म्हणून घर बांधावयाचे कोणी सोडीत नाही. त्याप्रमाणे काहींना कळणार नाही म्हणून उत्कृष्ट रसाने ओथंबलेले साहित्य निर्माण करावयाचे सोडावे काय?

भक्तांचे मन आणि देव यांचा संबंध सांगण्यास चोरीचे रूपक चांगले आहे. आपले चित्त विषयांत इतके गुंतलेले आहे व त्याला विषयोपभोगाची इतकी चटक लागली आहे की, बळे बळे, प्रयासाने ते देवाकडे लावले तरी लागत नाही. हाही विचार एका मागील संकीर्तनांत येऊन गेल्याने त्याची पुनरुक्ति करीत नाही. मन देवाकडे जात नाही हे सर्वविश्रुत आहे. मनाचा असा स्वभाव असताना या भक्तांचे काय थोर पुण्य की त्यांचे त्यांनाही कळले नाही की, आपणांस देवाचा वेध लागला कसा व आपण त्याच्या प्रेमांत अडकले गेलो कसे. खरे सांगावयाचे तर देवाने कृपा केली, आपणाकडे ओढून घेतले तरच मन देवाच्या ठिकाणी स्थिर होईल. योगासारखी कष्टप्रद साधनें न करतां या गोकुळनिवासी गोपगोपींचीं मने पूर्वजन्मांच्या सेवेने प्रसन्न होऊन देवांनीं वेधून घेतलीं. म्हणून रूपकाने देवाने त्यांच्या घरांत लोण्याची चोरी केली असें वर्णन साधुसंतांनीं केले आहे.

येथपर्यंत रांगत असतांना जी लीला भगवंतांनी केली तिचें वर्णन झालें. आतां 'गोधनें राखिताहे' या अवस्थेंत काय केलें तें सांगतां.

पण तत्पूर्वीं गोकुळांत जें आणखी घडलें म्हणून हे संत सांगतात तें सांगणें अवश्य. त्यामुळें श्रीकृष्णाला गोकुळाबाहेर यमुनेकांठीं कां जावें लागलें याचा उलगडा होईल.

तुकारामबोवा म्हणतात, "श्रीकृष्णानें दह्यादुधाची चोरी करून गोकुळांतल्या स्त्रियांना फार त्रास दिला. पाटलाचा पोर म्हणून कांहीं दिवस त्यांनीं सहन केलें, पण या सहनशीलतेला तरी मर्यादा आहेच. शेवटीं त्या गौळणी एकत्र जमल्या व खेडेगांवांतलें न्यायालय म्हणजे पाटलीणबाई त्यांच्याकडे दाद मागण्याकरितां श्रीकृष्णाविरुद्ध त्यांनीं अर्ज गुदरला!"

मिळोनी गौळणी देती यशोदे गान्धारिणी ।

दहीं दूध तूप लोणी शिकां नुरे कांहीं ।

मेळवूनि पोरें तेथें रिघे एकसरें ।

वेगीं आणोनी सामोरें तेथें लोणी खाय ॥ १ ॥

हरि सोंकला वो, हरि सोंकला वो ।

सोंकला तो वारीं तुज लाज नाहीं तरी ।

आम्हां सांपडतां उरी तुज मज नाहीं ॥ २ ॥

"श्रीकृष्ण दहीं-दूध-तूप सर्वांचाच चट्टामट्टा करतो. बरें, एकटा येत नाही तर बरोबर संवगडी घेऊन येतो. त्याला कोण पुरे पडणार! शिवाय आपण सर्व खाऊन दुधाण्या पालथ्या घालून ठेवतो.

पाहाती गौळणी । तंव ती पालथी दुधाणी ॥"

घरीं श्रीकृष्ण अत्यंत सरळ वागत. त्यामुळें आपला मुलगा बाहेर खोड्या करीत असेल याची कल्पना यशोदेला नव्हती. ही गान्धारिणी ऐकल्यावर यशोदेला प्रथम असें वाटलें कीं, आपला मुलगा चांगला; या गौळणीच त्याच्यावर कुभांड रचतात. शिवाय असें वाटणें हेंच स्वाभाविक. मुलाविरुद्ध पहिली तक्रार आली व ती आईला

खरी वाटली तर ती सावत्र आई असली पाहिजे, असे अनुमान करावयास हरकत नाही.

यशोदा गाऱ्हाणी घेऊन आलेल्या गौळणीनाच म्हणू लागली :—

“ बाळ सगुण गुणाचें तान्हें गे । बाळ दिसतें गोजिरवाणें गे ।

काय सांगतां गाऱ्हाणें गे । गोकुळीच्या नारी ॥ १ ॥

श्रीरंग माझा वेडा गे । याला नाही दुसरा जोडा गे ।

तुम्ही याची संगत सोडा गे । गोकुळीच्या नारी ॥ २ ॥ ”

(नामदेव अभंग)

असे कांहीं प्रसंग झाल्यावर देवांनींच विचार केला, आपलें येथलें कार्य संपलें. आतां गोकुळाबाहेर यमुनेच्या कांठीं जाणें अवश्य ; म्हणून घरांतच खोड्या करण्यास आरंभ केला. यशोदा दही घुसळू लागली असतां तें घुसळू न देणें, डेऱ्यांत शिरणें, चतुर्थीचें व्रत केलें असतां ज्या गणपतीची ती पूजा करीत असे तोच उचलून तोंडांत टाकणें, वगैरे खोड्या तुकारामबोवांनीं गाइलेल्या त्यांच्याच शब्दांत देतो, म्हणजे तुकारामबोवांच्या बुद्धीची व श्रीकृष्णचरित्राची मौज वाचकांना कळेल.

आशाबद्ध देव असोनि जवळी । नेणती ते काळीं स्वार्था-
मुळें ॥ मुळें याच देव नकळे त्यांसी । चित्त आशापार्शी
गोवियलें ॥ लेंकळुं आमचे म्हणे दसवंती । नंदाचिये चितीं
तोचि भाव ॥ भाव दावावया चरित्र दाखवी । घुसळितां
रवी डेरियांत ॥ डेरियांत लोणी खादले रिघोनी । पाहे तों
जननी हातीं लागे ॥ हातीं धरूनियां काढला बाहेरी ।
देखोनियां करी चोज त्यासी ॥ शिकवी विचार नेणे त्याची
गति । होता कोण रीतीं डेरियांत ॥ यांसी पुत्रलोभें न कळे
हा भाव । कळो नेदी माव देव त्यांसी ॥

भक्तीसाठीं केली यशोदेसी आळी । थिंकोनियां चोळी
डोळे देव ॥ देव गिळूनियां धरिलें मोहन । माये म्हणे कोण
येथें दुजें ॥ दुजें येथें कोणी नाहीं कृष्णाविण । निरुतें
जाणोन पुसे देवा ॥ देवापासीं पुसे देव काय झाला । हांसें
आलें बोला याचें हरी ॥ यांचे मी जवळी देव तो नेणती ।
लटिकें मानिती साच खरें ॥

× × ×

सांग म्हणे माय येरू वासी तोंड । तंव तें ब्रह्मांड देखे
माजीं ॥ माजीं जया चंद्रसूर्य तारांगणें । तो भक्तांकारणें
बाळलीला ॥ लीला कोण जाणे याचें महिमान । जगाचें
जीवन देवादिदेव ॥

यशोदेलाही जेव्हां पटलें कीं, हाच खोड्या करतो, तेव्हां देवाला शिक्षा
करण्याचें ठरलें. उखळाला बांधून ठेवा म्हणजे हा घराबाहेर जाणार
नाहीं अशी कल्पना निघाली व श्रीकृष्णाला उखळाळा बांधून ठेवावयाचें
ठरलें. परंतु त्याला बांधण्याकरितां जें एक दावें आणलें तें त्याला पुरेचना.
चमत्कार असा झाला कीं, गोकुळांतील सर्व दावीं आणलीं तरी चार
बोटें कमीच !

या वर्णनांतील रहस्य थोडें सांगणें अवश्य आहे. कारण हें वर्णन
वाचून कोणाही वाचकाला वाटेल कीं, ही फारच अतिशयोक्ति आहे. पण
सतमहात्म्यांना या वर्णनाच्याद्वारां एक महत्त्वाची गोष्ट सांगावयाची आहे
व ती ही कीं, भगवंताचा विग्रह व आपण सामान्य जीव यांचे विग्रह
म्हणजे शरीरें यांत फार फरक आहे. मलिन, अविद्यात्मक आपलीं शरीरें
असल्यानें आपली भक्ति, ज्ञान, सामर्थ्य हीं सर्व त्या आवरणानें झांकलीं गेलीं
आहेत. यामुळें आपणांस आपल्या शरीरांत कांहीं फरक करतां येत नाहीं.
आपलें शरीर जड आहे ; भगवंताचें तसें नव्हे. भगवंताचें शरीर शुद्ध-
सत्त्वात्मकें मायेचें बनलेलें असल्यानें भगवंताचें ज्ञान अप्रतिहत आहे व

शरीरही शुद्धसत्त्वात्मक मायेचें असल्यामुळें जड नव्हे. ज्ञानोबाराय भगवंताच्या विग्रहाचें घोंगडीच्या रूपकानें पुढील वर्णन करतात :—

कान्होबा तुझी घोंगडी चांगली ।

आम्हांसी कां दिली वांगली ॥

स्वगत साच्चिदानंदें मिळोनि शुद्ध सत्त्वगुण विणली रे ।

षड्गुण गोंडे रत्नजडित तुज श्यामसुंदरा शोभली रे ॥ १ ॥

भगवंताचें शरीर असें शुद्ध सत्त्वाचें बनलेलें असल्यामुळें तें लहान-मोठें करणें त्यास शक्य होतें. योगाभ्यास करणाऱ्या जीवास अंगाचा संकोचविकास करून लहानमोठें होतां येतें, असें योगसूत्रकार सांगतात. मग भगवन्ताला काय अशक्य ? आपण कोण आहोंत याची गोकुळांतील लोकांना जाणीव व्हावी म्हणून दाखवलेला हा चमत्कार !

अशा या भगवंताच्या करण्यानें कांहीं वेळ मोहाचा पडदा फाटावा, श्रीकृष्ण देवाधिदेव वाटावेत. पण पुनः मोहाचें पटल येऊन हा आपला पुत्र असें वाटून तदनुकूल व्यवहार सुरू व्हावा, हीच देवाची माया !

ज्ञानदेव म्हणतात—

हे आदिपुरुषाची माया । ब्रह्मेयाही नयेचि आया ॥

घरांत व बाहेर असा त्रास सुरू झाल्यावर मुलाला जसें आई शाळेंत घालते त्याप्रमाणें यशोदामातेनें त्या वेळची शाळा म्हणजे गुरें राखणें, त्यांना पाणी पाजून आणणें, या शाळेंत भगवंताला घातलें. भगवान् हे निर्मोह. गोकुळ सुटलें. यमुनाकांठावर आले. तेथलें कर्म सुरू. तेथें गाई चरायला सोडून घाव्यात व संवगड्यांसह वेगवेगळे खेळ खेळावेत. साधुसंतांनीं लगोच्या, विटीदांडू, हमामा वगैरे खेळांच्या रूपकानें उत्कृष्ट अध्यात्म मराठीत ओतलें आहे. स्थलाच्या संकोचास्तव तीं सर्व रूपकें न सांगतां खेळाचें हें सुद्धां रूपकच आहे हें सांगणारे एक-दोन उतारे देऊन व खेळाचें मर्म सांगून हा भाग आटोपूं.

ज्ञानेश्वरमहाराज हा गाई राखणारा कोण त्याचें पुढीलप्रमाणें वर्णन करतात :—

ब्रह्मविद्येचा पुतळा । गाई राखितो गोवळा ।

श्रुति नेणवे लीळा । वेदां सनकादिकां ॥ १ ॥

तुकारामबोवा खेळाचें वर्णन करतात :--

गाईगोपाळ यमुनेचे तटीं ।

येतीं पाणिया मिळोनि जगजेठी ।

चेंदू चौगुणा खेळतीं वाळवंटीं ।

चला चला म्हणतीं पाहूं दृष्टी वो ॥ १ ॥

तुम्ही आम्ही सर्व सत्त्वरजतम या तीन गुणांचा खेळ खेळतो यापलीकडे जाऊन खेळणे हे एक देव अगर त्याच्या समबोधाचे महात्मेच करू शकतात. तुकारामबोवा म्हणतात, देव व त्याचे गडी वाळवंटांत चार गुणांचा खेळ खेळतात. शानेश्वरमहाराजांनीही महात्म्याचें असेच वर्णन केलें आहे :

ऐसेनि जे निजज्ञानी । खेळत सुखें त्रिभुवनीं ।

जगद्रूपा मनीं । सांठऊनि मातें ॥

ज्ञा. अ. १०-११७

हा गुणातीताचा खेळ आहे. आपण गुणात्मक शरीराशी तादात्म्य करून त्रिगुणांत खेळत असल्यानें या खेळांत डाव आपल्या अंगावर येतो, म्हणजे आपणांस जन्ममरण भोगावे लागतात. देव व तत्समबोधाचे महात्मे हा प्रपंचाचा डाव खेळतांना गुणात्मक शरीराहून आपण वेगळे आहोंत या बोधांत राहून गुणाचा-प्रपंचाचा खेळ खेळत असल्यानें डाव त्यांच्या अंगावर येत नाही. नामदेवराय, तुकारामबोवा हेच सांगतात कीं, खेळ खेळावा पण डाव अंगावर येणार नाही असा खेळावा. असा खेळ खेळेल तोच खेळिया शहाणा.

‘खेळ खेळे पण डार्यां न सांपडे । तो एक खेळिया शाहणारे ॥’

या खेळाचें अंतरंगस्वरूप लक्षांत येण्याकरितां नामदेवरायांचा ‘खेळिया’ देतो. मोठा खरा पण फारच उत्कृष्ट आहे म्हणून संपूर्ण देत आहे.

नव्हे तेंचि कैसें झालें रे खेळिया । नाही तेंचि दिसूं
 लागलें रे । अरूप होतें तें रूपासि आलें । जीव शिव नाम
 पावलें रे ॥ १ ॥ आपलिच आवडी धरून खेळिया । आप-
 आपणातें व्यालें रे । जोपनाकारणें केली बायको । तिनें
 एवढें वाढविलें रे ॥ २ ॥ एक खेळिया तुज सांगितलें
 ऐसें जाणुनि खेळ खेळे रे ॥ ३ ॥ ब्राह्मणाचें पोर एक
 खेळासि भ्यालें । तें बारा वर्षें लपालें रे । कांपत कांपत बाहेर
 आलें । तें नागवेंचि पळून गेलें रे ॥ ४ ॥ साहा तोंड्या एक
 समूचें बाळ । त्यानें बहुतचि बळ आथियेलें रे । खेळ खेळतां
 दगदगीं व्यालें । तें कपाट फोडुनि गेलें रे ॥ ५ ॥ चहूं तोंड्याचा
 पोर एक नारयाहि जाण । तो खेळयांमार्जीं आगळा रे ।
 कुचालि करुनी पोरें मांडवी । आपण राहे वेगळा रे ॥ ६ ॥
 गंगा, गौरी दोघी मांडवी । संभ्यासी धाडिलें राना रे । खेळ
 खेळे परि डायीं न सांपडे । तो एक खेळिया शहाणा रे
 ॥ ७ ॥ खेळियांमार्जीं हनुम्या शहाणा । न पडे काम्यव्यसनीं
 रे । कामचि नाही तेथें क्रोधचि कैसा । तेथें कैचें भांडण रे ।
 रामा गड्याची आवडी मोठी । म्हणुनि लंके पेण रे ॥ ८ ॥
 यादवांचा पोर एक गोप्या भला । तो बहुतचि खेळ खेळला
 रे । लहान थोर अवघें मारिलीं । खेळचि मोडुनि गेला रे ॥ ९ ॥
 ऐसे खेळिये कोट्यानकोटी । गणित नाही त्याला रे । विष्णु-
 दास नामा म्हणे वडील हो । पहा देहीं शोधुनी रे ॥ १० ॥

यांत लक्षांस ठेवण्यासारखी विशेष गोष्ट अशी आहे कीं,
 नामदेवांनीं शुकाचार्यांनाही प्रपंचरूप खेळ खेळण्यास भ्याले म्हणून 'पोर'
 ठरवले. तरी या संतांना कांहीं लोक संन्यासमार्गीं म्हणतात व !

तुकारामबोवाही असेंच म्हणतात :—

एके घाई खेळतां न पडसीं डाई ।

दुचाळ्यानें ठकसलि भाई रे ।

त्रिगुणांचे फेरी थोर कष्टी होसी ।

या चौघांची तरी धरीं सोई रे ॥ १ ॥

खेळ खेळोनियां निराळाचि राहीं ।

सांडी या विषयाची घाई रे ।

तेणेंचि खेळें बसवंत होसी ।

ऐसें सत्य जाणें माझ्या भाई रे ॥ २ ॥

याचें तात्पर्य असें आहे कीं, परमेश्वरांनीं ही सृष्टि उत्पन्न करून जी गुणातीत लीळा आरंभिली आहे त्यांतलें वर्म जाणून तसेच गुणातीत होऊन आपण खेळ खेळलों तर डाव अंगावर येणार नाही. प्रपंच टाकून कोठें जाणार ? द्रष्टा होऊन खेळ खेळण्यांत आनंद आहे.

‘ फावल्या त्या करूं चेष्टा । निश्चळ द्रष्टा बैसोनि ॥ ’

असा खेळ खेळावा. तुकारामबोवा एके ठिकाणीं म्हणतात, आम्हीं मुक्तीशीं लग्न लावलें; आतां राहिलेले चार दिवस खेळीमेळींत घालवूं:

तुका म्हणे मुक्ति परिणली नोवरी ।

आतां दिवस चारी खेळीमेळीं ॥

असा खेळ खेळणें हें त्यांनाच शक्य आहे कीं, ज्यांचीं इंद्रियें त्यांच्या ताब्यांत आहेत. ज्यांचीं इंद्रियें ताब्यांत नाहींत त्यांना हा खेळ खेळतां येणार नाही व त्यामुळें त्यांना आनंदही नाही. हीच गोष्ट तुकारामबोवा रूपकानें सांगतात :—

आजिंकू काय थोडीं । परि तीं फार खोटीं कुडीं ॥ १ ।

सदा मोकळींच गुरें । होतीं फजित तीं पोरें ॥ २ ॥

सदा घालिती हुंबरी । एक एकाचे न करी ॥ ३ ॥

×

×

×

आपलीं गुरें ओढाळ आहेत व त्यामुळें खेळांत खरा आनंद प्राप्त होत नाही, डाव अंगावर येतो हें जाणून तीं पोरें देवाची पुढीलप्रमाणें प्रार्थना करतात :—

नको आम्हांसवें गोपाळा । येऊं ओढाळा तुझ्या गाई ॥ १ ॥

कोण धांवे त्यांच्या लागें । मार्गें मार्गें येरझारी ॥ २ ॥

न बैसती एके ठायीं । धांवती दाहा वाटां ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तूं राख मनेरी । मग त्या येरी आम्ही जाणों ॥ ४ ॥

[गाई म्हणजे इंद्रिये व मनेरी म्हणजे मन]

वरील अभंगात इंद्रियदमन करून थकलेला एक गोपाळ तीं आंवरलीं जात नाहीत असें पाहून, मुख्य मन तें तूं आंवर अशी देवाची प्रार्थना करतो, त्याचें रूपकार्णें वर्णन आहे, हें सुज्ञ वाचकांस सहज समजेल.

गाई वळून त्यांच्या पाठीमार्गें धांवून 'दमलेलीं पोरें देवाला म्हणतात :—

चला वळूं गाई । बैसों जेऊं एके ठायीं ॥ १ ॥

बहु केली वणवण । पायपिटी जाला शीण ॥ २ ॥

खांदीं भार पोटीं भूक । काय खेळायार्चें सुख ॥ ३ ॥

देवा, डोक्यावर प्रपंचाचा भार ; पोटांत तुझ्या सुखाच्या आनंदाचा घासही नाही ; अशा स्थितींत खेळण्यांत काय मजा ? आतां हा गाई वळण्याचा भाग सोडून प्रथम जेवणाची तयारी करूं या. कारण पोटांत जर कांहीं असेल तर खेळांत आनंद.

दुपारची वेळ झाल्यानें सर्व कामें बाजूला सारून गोपाळ आपआपल्या शिदोच्या घेऊन एकत्र जमा झाले—

काम साखनि सकळ । आले अवघे गोपाळ ।

जाली आतां वेळ । म्हणती आणा शिदोन्या ॥

श्रीकृष्णाला मध्ये उच्च आसनावर बसवून वाटोळे चक्राकार सर्व गडी बसले. व ज्यांनी त्यांनी आपली शिदोरी देवापुढें सोडली.

सोडियेल्या मोटा । आजिचा दहीकाला गोमटा ॥ •

भगवंतांनी त्यांच्या शिदोन्या पाहून म्हटलें:—

माझे आहे तैसें पाहे । नाही तरी घरा जाये ।

चोरोनिया माये । नवनीत आणावें ॥

‘काला करावयाचा ना ? माझ्या शिदोरींत मिसळावयाचें ना ? मग माझ्या शुद्ध शिदोरोसारखी शुद्ध शिदोरी आणा. तुमची घाण दिसते. घरी जा व आईला चोरून ताजी शिदोरी घेऊन या.’

रूपकाचें थोडें स्पष्टीकरण करावयाचें तें असें की, देवाशी समरस होण्याकरितां देव जसा शुद्ध तसें होणे अवश्य. शंभर नंबरी सोन्यांत मिसळावयाचें तर लोखंड राहून कसें चालेल ? शंभर नंबरी सोनेच होणे अवश्य.

“साडेपंधरेया मिसळावें । तें साडेपंधरेंचि होआवें ॥ ”

आतां देवाची शुद्ध शिदोरी व आमची मलिन हा भेद कळण्याकरितां शिदोरी म्हणजे काय हें स्पष्ट झालें पाहिजे.

तुकारामबोवा शिदोरी काय तें पुढील कडव्यांत सांगतात:—

शिदोरी तें पापपुण्य । सर्वे शीण भीकेचा ॥

आपला जन्म हा पूर्वजन्मार्जित गोळा केलेल्या पापपुण्याचा परिणाम आहे.

अगा कर्में जें उरावें । तें तिहीं सुखदुःखीं फळावें ।

आणि त्यातें भोगावया यावें । देहा एका ॥

म्हणून त्या पापपुण्यास शिदोरी म्हणतात. ती घेऊन आपण जन्माला येतो. देवाचा जन्म का या कारणाकरितां होतो ? तो मूळांतच

‘अज’ आहे.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥

गी. अ. ४-६

मार्गे सांगितल्याप्रमाणे भगवंताचा विग्रह शुद्धसत्त्वात्मक मायेचा ; तो जन्मल्यासारखा दिसतो. अशी भगवंतांची शुद्ध शिदोरी. आमची घाण. या दोहोंचे मिश्रण होणार कसे ? म्हणून भगवान् म्हणतात :

“ माझे आहे तैसे पाहे ॥ ”

‘ माझ्यासारखी शुद्ध शिदोरी घेऊन या. ममतारूपी आईला चोरून शुद्ध शिदोरी घेऊन या. तुमचे मन पूर्वसंस्कारजन्य ममतेने गढूळ झाले आहे. ते माझ्याशी कसे समरस होणार ! तेव्हा ममता टाका व शुद्ध मन घेऊन या.’

देव ज्या वेळेला असे म्हणाले त्या वेळेला ज्ञानदेव, नामदेव, तुकारामबोवा इत्यादि देवाचे संवगडी होतेच. ते म्हणाले, “ कोणाला घरी जा सांगतां ? आमचे घर तुम्हीच ! ”

ज्ञानदेवा घर चिदानंदी ॥

तुकारामबोवा म्हणतात :

“ जाळूनि संसार बैसलों अंगणीं । ”

हे तुमच्या लक्षांत नाही का ? आमचे सर्व तूच.

विठ्ठल बाप माय चुलता । विठ्ठल भगिनी आणि भ्राता ।

विठ्ठलेविण चाड नाही गोता । तुका म्हणे आतां नाही दुसरें ॥

हे ऐकल्याबरोबर देव म्हणाले, ‘ तुम्हांला मी जा म्हणत नाही ; पण इतर जे दुसरे त्यांच्याकरितां माझे बोलणे आहे.’

संत हे स्वार्थी नव्हत. ते खरे श्रीमंत. ते देवाला म्हणाले, “ आमची शिदोरी मिळवून घेशील यांत काय नवल. पण जे इतर भोळे तुझ्यावर विश्वास ठेवून आले त्यांचे कोण बघणार ? त्यांचीही शिदोरी मिसळून घेतली पाहिजे. असा जेव्हा या भक्तांनी आग्रह धरला तेव्हा देवाला या भक्ताग्रणींच्या भिडेकरतां सर्व जन्मलेल्या गड्यांच्या शिदोऱ्या

आपल्या शिदोरींत मिसळून घेणें भाग पडलें. तुकारामबोवांनीं म्हटलें आहे :

एकाच्या कैवाडें । उगवें बहुतांचें कोडें ॥

एका भगीरथानें हट्ट घरला तर भागीरथी मृत्युलोकावर येऊन सर्व जगाचें कल्याण झालें. एक पुंडलीक धैर्य धरून बसला म्हणून श्रीपांडुरंग विटेवर उभे राहिले व त्यामुळें लाखों भक्तगणांचें कार्य झालें. तसेंच या भक्तश्रेष्ठांच्या आग्रहामुळें देवाला सर्व गड्यांच्या शिदोऱ्या आपणांत मिसळून घ्याव्या लागल्या. म्हणजे सर्वांच्या चित्तवृत्ति देवांनीं आपल्यांत मिसळून घेतल्या. हाच काला ! हा जिवाशिवांच्या ऐक्याचा काला !

तुकारामबोवा म्हणतात—

तुका म्हणे काला वैकुंठीं दुर्लभ ।

विशेष हा लाभ संतसंग ॥

देवार्शीं चित्तवृत्ति एक झाल्यावर पूर्वींचें तिचें वैगुण्य गेलें.

कां खैर चंदन काष्ठें । हे विवंचना तंवचि घटे ।

जंव न घापती एकवटें । अग्निमार्जीं ॥ •

तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया ।

जाती तंवचि वेगळालिया । जंव न पवती मार्ते ॥

ज्ञा. अ. ९ ओ. ४५९।६०

देवांनीं यमुनेच्या कांठावर काला केला व वांटला ; म्हणजे भक्तांच्या चित्तवृत्ति आपल्यांत मिसळून घेऊन आपला आनंद त्यांना दिला.

तुका म्हणे घांस । मुखीं घाली ब्रह्मरस ॥

हा काला पाहावयास तुकारामबोवा म्हणतात—

आजि ओस अमरावती । काला पहावया येती ।

देव विसरती । देहभाव आपुला ॥

लाह्या वोटतात हें उपलक्षण. जीवेश्वरांचें ऐक्य हा काला.

ह्या काल्याचा आनंद गोकुळामध्ये आपल्या दोन्ही अवस्थांतून जात असतांना भगवंतांनी गोकुळनिवासी सर्व प्राण्यांना दिला.

ज्ञानोबाराय म्हणतात—

गोकुळीच्या गौळिया गोपी गोधना सकळां ।

हरिसुख फावले रे ॥

तुकारामबोवा म्हणतात, रांगत असतांना अथवा गोधनें राखीत असतांना नारायण क्रीडा करो, वा मथुरेत गेल्यावर अथवा द्वारकाधीश झाल्यावर करो, त्याच्या कार्यांचें सूत्र एकच आहे. तें म्हणजे—

आहे तुका म्हणे धर्मसंस्थापने ।

केला नारायणें अवतार ॥ ३ ॥

होय होय वारकरी :-

:: ९ ::

अभंग

होय होय वारकरी । पाहें पाहें रे पंढरी ॥ १ ॥

काय करावीं साधनें । फळ अवघेंचि तेणें ॥ २ ॥

अभिमान नुरे । कोड अवघेंचि पुरे ॥ ३ ॥

तुका म्हणे डोळां । विठो बैसला सांवळा ॥ ४ ॥

तुकाराममहाराजांनीं भगवत्प्राप्तीकरितां जी साधना केली तींत पंढरपूरची वारी, भजन यांना मोठें स्थान आहे. पंढरपूरची वारी त्यांच्या घराण्यांत कित्येक पिढ्या चालत आलेली होती. त्यांच्या अभंगांतून हें सांगणारी कितती तरी वचनें आढळतात. त्यांतील प्रमाणाकरितां म्हणून दोनतीन देतो—

सहज वडिलां होती सेवा । म्हणोनि पूजितों या देवा ।

तुका म्हणे भावा—। साठीं झर्णी ध्या कोणी ॥

× × ×

माझ्या वडिलांची मिराशी गा देवा ।

तुझी चरणसेवा पांडुरंगा ॥

× × ×

पंढरीची वारी आहे माझे घरीं ।

आणिक न करीं तीर्थव्रत ॥

पंढरपूरची वारी त्यांच्या घरांतच असल्यानें तुकाराममहाराजांना जेव्हां वैराग्य प्राप्त झालें, तेव्हां स्वाभाविकच लहानपणीं जें वडिलांच्या

चरोबर म्हणून केलें तिकडे त्यांची दृष्टि वळली. ती साधना त्यांनी मोठ्या अडाहासानें केली व श्रीपांडुरंगकृपेनें ती सिद्धीस गेली. व नंतर ज्या वेळीं तुकाराममहाराज 'पुरुषार्थ सिद्धी चवथी' आपल्या हातीं घेऊन लोकांना ती वाटूं लागेल त्या वेळेला त्यांनी याच भक्तिमार्गाचा जगाला उपदेश केलु हें अगदीं स्वाभाविक होय.

प्रस्तुतच्या संकीर्तनाचा जो अभंग आहे तो असाच साधनाचा उपदेश करणारा आहे. परमात्मप्राप्तीकरितां कर्म, योग, वेदाध्ययनादि वेगवेगळीं साधनें करणारा कोणी एक साधक त्याला तुकारामबोवा म्हणतात—

काय करावीं साधनें । फळ अवघेंचि तेणें ॥ २ ॥

इतर साधनें काय करायचीं आहेत ? जें फळ इतर साधनांनीं मिळावयाचें तें सर्व या साधनानें मिळेल.

असें सर्व साधनांचें फळ देणारें कोणतें साधन तें या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत सांगतात—

होय होय वारकरी । पाहें पाहें रे पंढरी ॥ १ ॥

वारकरी हो, वारकरी हो, व पंढरपूर पाहा.

तुकारामबोवा द्विशक्ति करतात व वारकरी होऊन पंढरपूर पाहाण्यास सांगतात यांत थोडा अर्थ आहे. वारकरी न होतां पंढरपूरला जाणारे हौशे, गवशे, नवशे हजारों लोक आहेत. बार्शी लाइट रेल्वेच्या नोकर-वर्गीत पंढरपूरला रोज जावें लागणारीं माणसें आहेत. कासेगांव, वेळापूर, शेगांव, इत्यादि पंढरपूरच्या पंचक्रोशींत असणाऱ्या गांवचीं माणसें रोज पंढरपूरला येतात. म्हणून त्यांना पंढरपूरचें खरें माहात्म्य समजणार आहे काय ? आपण ज्या तयारीनें पाहात असतो त्यावर काय दिसणार हें अवलंबून असतें. म्हणून तुकारामबोवा त्या साधकाला सांगतात कीं, तुला परमार्थ घडावा असें वाटतें ना ? मग पंढरपूरला जा. पण वारकरी होऊन जा. वारकरी होणें म्हणजे काय याचा विचार पुढें करू.

तुकाराममहाराजांनीं इतकें सांगितल्यावर तो साधक म्हणाला

असावा कीं, सर्व यानें साधेल म्हणतां म्हणजे काय साधेल ? तुकाराम-
बुवा त्याचें उत्तर या अमंगाच्या तिसऱ्या कडव्यांत देतात :—

अभिमान नुरे । कोड अवघेंचि पुरे ॥ ३ ॥

वारकरी होऊन पंढरपूरला गेलें कीं अभिमान उरत नाहीं. कां
उरत नाहीं व तो न उरण्यांत साधकाचा काय फायदा हा विचार पुढें
सांगूं. अभिमान शिल्लक राहात नाहीं एवढेंच नव्हे तर सर्व इच्छा
पूर्ण होतात.

या गोष्टी कां घडतात त्याचें कारण तुकारामबुवा शेवटच्या
कडव्यांत सांगतात :—

तुका म्हणे डोळां । विठो बैसला सांवळा ॥ ४ ॥

पंढरपूरचें दैवत जो सांवळा विठोचा तो असा आहे कीं, एकदां
त्याला पाहिला कीं तो डोळ्यांत येऊन बसतो. त्याचें स्वरूप असें
आहे कीं, त्याला पाहिल्याबरोबर त्याचाच वेध लागतो व सर्व
ठिकाणीं तोच दिसूं लागतो.

पाहिलिया वेध लावी । बैसे जीवीं जडोनि ॥

भावार्थ संपला, आतां थोडा तपशिलाचा विचार करूं.

तुकाराममहाराज साधकाला पंढरपूरला वारकरी होऊन जा म्हणजे
अभिमान शिल्लक राहाणार नाहीं व मनाची सर्व आवडी पुरेल असें
सांगतात. याचा विचार करतां पुढील प्रश्न उत्पन्न होतात :

(१) अभिमान न उरण्यांत साधकाचें काय कार्य होतें ?

(२) पंढरपूरला जाण्यानें अभिमान नाहींसा होतो असा अभि-
मानाचा व पंढरपूरचा काय संबंध आहे ?

(३) वारकरी होणें म्हणजे काय ?

आतां पाहिल्या प्रश्नाचा विचार करूं.

(१) अभिमान न उरण्यांत साधकाचें काय कार्य होतें ? तुकाराम-
महाराजाच्या दृष्टीनें फार मोठें कार्य होतें. कारण त्यांच्या दृष्टीनें

जीवाचा मोठा घात करणारा शत्रु अभिमान आहे व आणखी एक त्या-
संबंधाने महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की, तो जवळजवळ अजिंक्य आहे !

जीविताचा असा कोणता घात अभिमान करतो याचा जर आपण
विचार करू लागलो, तर तुकोबांचे पुढील वचन डोळ्यांसमोर येते—

अभिमानाचे तोंड काळें । दावी बळें अंधार ॥

तुकारामबोवा म्हणतात अभिमान काळतोंड्या आहे. तो प्रकाशा-
वर आवरण घालतो. वेदान्तशास्त्रदृष्ट्या अभिमान अथवा अहंकार
हा तमोगुणाचे कार्य आहे म्हणून झांकरणे हा त्याचा स्वभाव आहे.

याच्यावर असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, अभिमान झांकित असेल पण
जीवाशी त्याचा काय संबंध ? हा संबंध लक्षांत यावा, अभिमानाचे
स्वरूप व कार्य लक्षांत यावे एवढ्याकरितां प्रथम थोडक्यांत एक
गोष्ट सांगतो.

एका गृहस्थास एकुलती एक मुलगी होती. ती मोठी झाल्यावर तिचा
विवाह करतांना त्याने विचार केला की, जर मुलगी श्रीमंतास द्यावी तर
ती त्याच्या घरी राहावयास जाईल व मग ती आपणांस अंतरेल. तेव्हा
जांवई असा पाहावा की, तो आपल्या घरीच राहील. असा विचार करून
त्याने एक गरीब हुषार विद्यार्थी बघून त्यास आपली मुलगी दिली व
त्याला घरजांवई केले. लग्नानंतर वर्षा दोन वर्षांत वडील वारले, त्यांची
संपत्ति जांवयाकडे आली. पण मुलीच्या दुदैवाने तो जांवई वाईट
लोकांच्या संगतीने व्यसनी बनला व सासऱ्याच्या वर्षश्राद्धाच्या आंतच
त्याने सर्व संपत्ति उडवली व डोक्यावर कर्ज करून ठेवले. थोडेच
दिवसांत अशी स्थिति आली की, ज्या मुलीला बाहेर टांग्याशिवाय पडणे
ठाऊक नव्हते त्या मुलीला लोकांच्याकडे जाऊन दळण-कांडण करून
आपले पोट भरून नवऱ्याच्या जेवणाखाण्याची व्यवस्था करावी लागली !

या गोष्टीचे सार असे आहे की, मुळांत श्रीमंत मुलगी, पण जांवयाने
तिचे मूळचे सुख घालवून तिला दुःखांत लोटले. अभिमान हा अशा
जांवयासारखा आहे. तो जीवाची मूळची आनंदरूपता घालवून त्यास

दुःखांत लोटतो. वेदांतशास्त्राचा असा सिद्धांत आहे की, जीव हा ब्रह्मच आहे. ब्रह्म आनंदमय आहे ; म्हणून जीव मूळचा आनंदरूप आहे.

नाथमहाराज पुढील ओव्यांतून हीच गोष्ट सांगतात—

शुद्धीं अहंकार अळुमाळ । उठतां शुद्धासी करी शबल ।
तेणें देहयोगें धरल्याबळ । करी तत्काळ विपरीत ॥
अहंकार खवळल्या जाण । करी आनंदाचें आवरण ।
बुडे परमात्मस्फूर्तीचें स्फुरण । देहाचें मीपण वाढवी ॥
जेवीं कूर्मीच्या पिलियां । चक्षुरमृते तृप्ती तयां ।
तेचि मातेसि चुकलिया । मग भुकेलिया कर्दम सेवी ॥
तेवीं खुंटलिया आनंद अभिव्यक्ती । जीवासि वाढे
विषयासक्ती । कामिनीकामा पंगिस्त होती । चिंताचित्तीं
विषयांची ॥

— ए. भा. अ. १३. ४३२-३५

नाथमहाराज म्हणतात, 'निरुपाधि, स्फुरणरहित चिन्मात्र अशा शुद्ध वस्तूच्या ठिकाणी किंचित् 'मी ब्रह्म' असा अहंकार का उत्पन्न झाला की वस्तूचा शुद्धपणा बिघडला. तो अभिमान त्या वस्तूला गढूळपणा आणतो.'

अडाणी वाचक म्हणेल, अहो, वस्तु म्हणजे ब्रह्म, मग ब्रह्माच्या ठिकाणी मी ब्रह्म असें स्फुरलें तर त्यांत गढूळपणा कसला ? या शंकेचें थोडक्यांत उत्तर असें आहे की, जी वस्तु अंगानें ब्रह्मरूप आहे तिच्या ठिकाणी मी ब्रह्म आहे असें स्फुरणें हेंही गौण आहे. आपण माणूस आहोंत. असें असून सुद्धां आपल्या ठिकाणी मी माणूस आहे, मी माणूस आहे असें स्फुरण नाही. असें स्फुरण स्फुरूं लागलें तर तो एक वेडेपणाचा अथवा भ्रमाचा प्रकार होईल. म्हणून शास्त्रकार व संत या स्फुरणाला भ्रमच म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

अ. सं. २-११

तैसा ज्ञानरूप आत्मा । ज्ञानेसी आपुली प्रभा ।
करीतसे सोहं मा । ऐसा बंधु ॥

— अनुभवामृत, प्र. ३-२३

मी ब्रह्म ही सत्त्वगुणाची एक वृत्ति आहे. वस्तु ही गुणाच्या पलीकडे होण्यास्तव तिच्या ठिकाणी कोणचीच वृत्ति नाही. नाथमहाराज हीच गोष्ट आपल्या एका अभंगांत स्पष्टपणे मांडतात—

ब्रह्मीं स्फुरे जें स्फुरण । तें शुद्ध सत्त्वाचें लक्षण ।
तो तूं लक्ष्मी लक्ष्यातीत परिपूर्ण रे ॥
कान्हू सच्चिदानंद शब्द अरुता रे ।
त्याही परता तूं निजानंदु रे ॥

तात्पर्य, शुद्ध परमात्मवस्तूच्या ठिकाणी गुणात्मक मी ब्रह्म हें स्फुरण ही विकृति आहे. जर त्याच्या पाठीमार्गे तमोगुणाचा जोर झाला तर 'अहं ब्रह्मास्मि' हें स्फुरण 'देहोऽहम्' (मी देह आहे) या विपरीत भावनेपर्यंत येऊन बसेल.

तैं अज्ञान एक रूढे । तेणें कोहं विकल्प मांडे ।
मग विवरोनि कीजे फडे । देहोहं ऐसें ॥

— ज्ञा. १५-३४२

संधिकालाच्या मार्गे प्रकाशाचा जोर असला तर त्या संधिकालांतून दिवस उजाडतो. जर त्याच्या पाठीमार्गे तमाचा जोर असला तर संधिकालांतून रात्र निर्माण होते. तसेंच कोहं (मी कोण) याच्यामार्गे तमाचा जोर असला की 'मी देह' अशा विपरीत भावनेवर तो संकल्प येतो.

अशा विपरीत भावनेवर अथवा समजुतीवर आल्याने जीवाची केवढी हानि झाली त्याचें वर्णन वर दिलेल्या दुसऱ्या ओवीत करतात—

अहंकार खवळल्या जाण । करी आनंदाचें आवरण ।
बुडे परमात्मस्फूर्तीचें स्फुरण । देहाचें मीपण वऱ्ठवी ॥

अहंकार वाढला म्हणजे तो मी परमात्मा आहे हे जे स्फुरण ते नाहीसे करून 'मी देह' हे स्फुरण वाढवतो. त्याचा परिणाम तुकारामबोवा सांगतात—

करवितो आत्महत्या । नेदी सत्या आतळीं ॥

जीव हा परमात्मा असतांना अभिमान ते ज्ञान पार घालवतो. म्हणून तुकारामबोवा तो 'आत्महत्या' करवतो असे म्हणतात. ब्रह्महत्या, गोहत्या ही जरी मोठी पातके असली तरी त्यांना शास्त्रांत प्रायश्चित्त सांगितली आहेत. पण शास्त्रांत असे सांगितले आहे की, आत्महत्येइतके दुसरे मोठे पातक नाही. त्याला प्रायश्चित्त नाही व ते योग्यही आहे.

कारण, ब्रह्महत्या, गोहत्या करणारे ब्रह्महत्या अथवा गोहत्या केल्या-बरोबर नाहीसे होत नाहीत. प्रायश्चित्त घेणारा शिल्लक राहतो. तसे आत्महत्येचे नाही. आत्महत्या करून मेला मग प्रायश्चित्त घेण्यास कोण उरला ? म्हणून सर्वांत मोठे पातक आत्महत्या. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, जीवाने मी परमात्मा ही समजूत सोडून मी देह म्हणजे म्हणजे आत्महत्या करणे होय व देहसंबंध झाल्यामुळे, मी देह या समजुतीच्या प्रत्येक क्षणाला जीवाकडून आत्महत्या होते—

जया देहसंबंधा आंतु । प्रतिपदीं आत्मघातु ।

भुंजतां उसंतु । कर्हिंची नाहीं ॥

अ. १८-१२७६

याचा परिणाम त्याचे ठिकाणी स्वभावतःच असणारा आनंद तो झाकला जातो. आत्मा हा 'आंगाथिला आनंद । सुरतेविण' असा आनंदरूप आहे. आत्मा आनंदी नव्हे, आनंद हा आत्म्याचे अंगच आहे ; पण त्या आत्म्याने आपल्या स्वरूपाला विसरून अगदी भिन्न स्वभाववान् जो देह त्याच्याशी का तादात्म्य केले की, मी आनंदरूप आहे हे तो विसरतो. देहाशी तादात्म्य केल्यामुळे देहाचे जे गुणधर्म ते आपलेच समजतो.

देहाचे वर्णन ज्ञानेश्वरमहाराजांनी खालीलप्रमाणे केले आहे :—

जे क्लेशतरुची वाडी । तापत्रयाग्नीची सगडी ।
मृत्युकाकासी कुरोंडी । सांडली आहे ॥

अ. ८-१४०

अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष अभिनिवेश हे पंचक्लेश वाढण्याची वाडी देह आहे. आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक दुःखे हींच कोणी विस्तव याने पेटलेली शेगडी आहे. व अनित्य तर इतके आहे की, मृत्युरूप कावळ्याला टाकलेला हे शरीर म्हणजे बळी आहे.

तुकारामबोवाही असेंच वर्णन करतात--

शरीर दुःखाचें कोठार । शरीर रोगाचें भांडार ।

शरीर दुर्गंधीची थार । नाहीं अपवित्र शरीराऐसें ॥

कामक्रोधादि पट्टशत्रूंनीं भरलेले, अस्ति, जायते, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते व नश्यति या षड्विकारांनीं युक्त असलेले हे जे शरीर ते मी आहे असें समजल्यानें शरीराचें सर्व दुःख जीवाला भोगावें लागतें.

असा नियम आहे कीं, जितक्या प्रमाणांत परिग्रहार्शीं तादात्म्य, तितक्या प्रमाणांत दुःख अधिक. भागवतांत एकादश स्कंधामध्ये (अ. ९, श्लो. २) टिटव्याचा दृष्टांत देऊन हीच गोष्ट उत्तम रीतीनें सांगितली आहे.

सामिषं कुररं जध्नुर्बलिनो ये निरामिषाः ।

तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविंदत ॥

टिटव्यांची एक फळी आकाशांतून चालली होती. त्यांपैकी एकास एक मासाचा तुकडा दिसला. त्याबरोबर त्यानें झेंप घालून चोंचीनें तो उचलला. त्याच्या तोंडांत तो मासाचा तुकडा पाहिल्याबरोबर इतर जे त्याचे सोबतीनें चालणारे टिटवे ते त्याला चोंचीनें मारुं लागले. त्यानें विचार केला, आपल्याला हे मारतात म्हणून दूर जावें. पण तो मासाचा तुकडा घेऊन दूर गेला तर हे टिटवेही तेथे गेले व त्याला चोंचीनें टोंचूं लागले. त्या जागेवरून दुसरीकडे गेला तरी तेंच. दहा-पांच वेळां असें झाल्यावर तो विचार करुं लागला कीं, हे आपले स्नेही,

मग हे आपणांस टोंचूं कां लागावेत ? तेव्हां त्याला आढळून आलें कीं, याला कारण 'मासाचा तुकडा.' त्यानें तो टाकला व दूर जाऊन बसला. तो घेण्याकरितां इतर टिटवे धडपडतच होते. त्यांपैकी एकाच्या तोंडाला तो लागला. झालें. इतर टिटवे आतां त्याच्यामार्गे लागले. पहिला सुटला.

या गोष्टीचें तात्पर्य असें आहे कीं, 'आमिषा अंगीं पीडा वसे.'

तुकारामबोवांनीं हीच गोष्ट दुसरा एक उत्कृष्ट दृष्टांत देऊन सांगितली आहे. ते म्हणतात :—

करितां घायाळाचा संग । अंगें अंग माखावें ॥

समोरून रक्तबंबाळ होऊन मनुष्य आला. दुसरा त्याला कडकडून भेटला तर त्याचेंही अंग लाल होईल.

तसाच येथेंही प्रकार आहे. जीव हा मूळचा ब्रह्मरूप. ("तुका म्हणे हा तो स्वयें परब्रह्म ।") व म्हणून आनंदरूप ; पण क्लेशतरुची वाडी जो देह त्याच्याशीं तादात्म्य करून बसल्यामुळे म्हणजे त्याचा अभिमान घेतल्यामुळे याच्याही पाठीमार्गे दुःख, भय लागलें. नाथमहाराज जीवाची ही दशा कशी होते हें समजण्याकरितां चांगला दृष्टांत देतात. ते म्हणतात, 'कासवीच्या पिलांची मौज आहे. त्यांना कासवीच्या स्तनांतून दूध मिळत नाहीं. कासवीची व त्यांची दृष्टादृष्ट झाली कीं त्यांना तृप्ति. पण आईची व त्यांची चुकामूक झाली व भूक लागली तर चिखल खाण्याव्यतिरिक्त त्यांना दुसरें कांहीं नाहीं.'

तसा जीवात्मा हा आत्मसम्मुख आहे तोंपर्यंत आनंदच. पण ही आत्मसम्मुखता गेली कीं त्याला आनंदाकरितां गृहदारासुत यांच्याकडे गेल्या-शिवाय आनंद नाहीं. व यांच्यावर आपला आनंद ठेवणें म्हणजे परावलंबी होणें. शिवाय हेच मरके. ते आपणांस शाश्वत सुख काय देणार ? पण आत्मविन्मुखता झाल्यानें मनुष्यास सुखाचा एकच आधार दिसतो. व तो म्हणजे विषय. म्हणून मग मनुष्य त्यांच्या स्वाधीन होतो व दुःख पावतो.

तात्पर्य, जीव हा मूळचा सुखरूप. पण त्याला दुःख भोगावयास कोणी लावले असेल तर देहाभिमानाने. ते दुःख जर घालवावयाचे असेल तर त्याला उपाय अभिमान नार्हासा करणे.

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

हा विचारुनि अहंकार सांडिजे । मग असतीचि वस्तु होइजे ।
तरी आपुली स्वास्ति सहजे । आपण केली ॥

(अ. ६-७१)

तैसा देहाहंकारु नाथिला । हा समूळ जयाचा नासला ।
तोचि परमात्मा संचला । आदींचि आहे ॥

(अ. ६-८४)

स्त्रीवेष घेतलेल्या पुरुषास पुनः पुरुष होण्यास घेतलेली लुगडी वगैरे स्त्रीवेष टाकला की झाले. तसेच जीवाला ब्रह्म होण्याकरितां करावयाचे कांहीच नसते. त्याने जी विपरीत कल्पना करून घेतली ती टाकली की तो ब्रह्म आहेच. तुकारामबोवा म्हणतात—

देह नव्हे मी हें सरे । उरला उरे विठ्ठल ॥

तात्पर्य, परमार्थातील साधने ब्रह्माला तयार करण्याकरितां नव्हेत. ब्रह्म आहेच. आपल्या स्वरूपज्ञानाच्या आड येणारा अहंकार तो नार्हासा. करण्याकरितां ती आहेत. तो गेला, मग इतर साधनांचे काय कारण ?

तुकारामबोवा म्हणतात—

कोणाही नलगे साधनाचा पांग ।

करणे केला त्याग देहबुद्धि ॥

तुकारामबोवा हीच गोष्ट प्रस्तुत संकीर्तनाच्या अभंगांत सांगतात—

काय करावी साधने । फळ अवघेचि तेणे ॥ २ ॥

कारण—

अभिमान नुरे । कोड अवघेचि पुरे ॥ ३ ॥

पण हा अभिमान जातो कोठे !

देहाभिमान जाणे कठिणांतली कठिण गोष्ट आहे. पण तुकारामबोवा एके ठिकाणी मोठ्या जोरदार भाषेत प्रश्न उभारून उत्तर देऊन सांगतात—

उठाउठीं अभिमान । जाय ऐसें स्थळ कोण ॥ १ ॥

ते ह्या पंढरीसी घडे । खळां पाझर रोकडे ॥ २ ॥

म्हणून या अभंगाच्या प्रथम कडव्यांत सांगतात :—

होय होय वारकरी । पाहें पाहें रे पंढरी ॥ ३ ॥

(२) प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, अभिमान नाहीसा होण्यांत जीवाच्या मार्गे लागलेल्या दुःखाचा नाश होऊन परमानंदरूप परमात्म्याचा लाभ होतो. पण तो अभिमानाचा नाश पंढरपुरांत होतो, असें पंढरपुरांत काय आहे ?

त्याचें उत्तर असें आहे कीं, पंढरपूरचें जें दैवत आहे तें असें आहे कीं, त्याला अभिमान नाही व तो त्याला शरण येणारे आहेत त्याच्यांत राहूं देत नाही. हेंच या पंढरीच्या दैवताचें वैशिष्ट्य.

तिळभरी जरी होय अभिमान । मेरु तो समान भार देवा ॥

× × ×
अभिमान नाही तुका म्हणे त्यासी ।

नेदी आणिकांसी धरूं देव ॥

यावरही कोणी असें म्हणण्याचा संभव आहे कीं, तुमच्या पंढरीच्या देवालाही शरीर आहे व तुम्हा-आम्हांलाही शरीर आहे. मग त्याला शरण जाण्यांत काय फायदा ? तो आमचा अभिमान काय नाहीसा करणार ?

याचें उत्तर असें आहे कीं, पांडुरंग हें भगवान् श्रीकृष्णाचें बाळरूप आहे व भगवंताच्या विग्रहासंबंधीं नाथमहाराजांनीं चतुःश्लोकी भागवतांत असाच प्रश्न करून त्याचें उत्तर दिलें आहे. ते म्हणतात—

जीवासी दृढ देहबुद्धी । भगवंतही देहसंबंधी ।

तैं त्यात्तेनि भजनें मोक्षसिद्धि । न घडे त्रिशुद्धि जीवासि या ॥

ऐसी उठों पाहे आशंका । ते विषयींचें उत्तर आइका ।
 जीवा आणि जगन्नायका । देहसमत्व देखा न घडे ॥
 जाति पाहतां दोन्ही दगड । परी रत्नगार नव्हे परिपाड ।
 ज्ञेवीं देवा जीवा समत्व दृढ । हें केवळ मानिती मूढ न ज्ञाते ॥
 धूम्र ज्वाळा पाहतां दोन्ही । जरी जन्मती एके स्थानीं ।
 तम निवारी ज्वाळापासुनी । धूमा न मानी तम दाटे ॥
 जीव ज्ञानस्वरूप सत्यज्ञानी । परी तो झाला देहाभिमानी ।
 ज्ञान वेंचलें विषयध्यानीं । यालागीं दृढबंधनीं तो पडला ॥
 आपण्याचिसारिखा देख । हरि मानी पंचभौतिक ।
 त्या परम मूर्खातें देख । आकल्प दुःख सरेना पै ॥
 भगवद्देह चैतन्यघन । तेथ वसेना देहाभिमान ।
 यालागीं करतां त्याचें भजन । अज्ञान जन उद्धरती ॥

- चतुःश्लोकी भागवत ३८-४५

तात्पर्य, चैतन्यघन द्वारकाधीश परमात्मा विटेवर उभा आहे. त्याचे का दास झालांत कीं तो अभिमान आपल्या ठिकाणी ठेवणार नाही.

नाथमहाराजांनीं एके ठिकाणीं आपल्या हातांत देवानें वेगवेगळीं शस्त्रें कां घेतलीं याचें वर्णन केलें आहे. त्यांत ते म्हणतात, 'चक्रें अभिमानाचा करी चेंदा.'

भगवंतांनीं गरुड व सत्यभामा यांचा गर्व नाहीसा केला याबाबत पुराणांत गोष्ट सांगितली आहे, व तुकाराममहाराजांनीं आपल्या अभंगांत ती सांगितली आहे. थोडक्यांत ती अशी आहे—

रामावतारीं चिरंजीव हनुमंतास रामांनीं असें वचन दिलें होतें कीं, कृष्णावतारीं तुला भेट देईन. कृष्णावतार झाला, भगवान् आपल्या सर्व मंडळींसह द्वारकेंत राहावयास आले. त्यानंतर एक प्रसंगीं

मारुतिराय फिरत फिरत द्वारकेजवळ आले व भूक लागली म्हणून बळिरामदादाच्या बागेतील पडलेली फळे खाऊं लागले. तेव्हां त्या बागेचा रक्षक मारुतिरायांना गुरकावून म्हणू लागला, “ ही बळिराम-दादाची बाग आहे. न विचारतां फळे खातोस ? ” वगैरे. मारुतिरायांनीं बहिःघाचे सोंग घेतलें व त्याला जवळ येऊं दिलें. त्यांना राग आल्या तो ‘ बळिराम ’ या शब्दाचा. ते मनांत म्हणाले, “ एक अयोध्याधीश राम ; हा कोण बळराम ? पाहूं या. पण हा रक्षक माळी. याला ठार करून काय उपयोग ? याला उगीच चुणूक दाखवूं येवढेंच. ” तो जवळ आल्यावर त्याला एक हलकेंच अशी चपराक दिली कीं, तो तडफडतच निघाला. पुढें बोलायची त्याची छाती झाली नाही. तो रक्षक भगवान् श्रीकृष्णाकडे रडत आला व गाऱ्हाणें सांगूं लागला—एक मोठा कपि आला आहे. तो फळें खात होता. मी बोललों तर त्यानें मला मारलें. भगवान् म्हणाले, “ उगीच कां मारील ? ” त्यावर तो म्हणाला, “ मीं नुसतें एवढेंच म्हटलें कीं, बळिरामदादाची बाग आहे. पुसत्या-विना काय फळें खातोस ? ” त्यावर देव समजले कीं, मारुतिराय आलेले आहेत. त्यांनीं गरुड व सत्यभामा यांना झालेला गर्व हरण करण्याची ही चांगली संधि आहे असें पाहून तिचा उपयोग करण्याचें ठरविलें. गरुडाला गर्व झाला होता कीं, श्रीकृष्णाला मी पाठीवर वाहतों, अर्थात् माझी शक्ति व बळ केवढें मोठें ! सत्यभामेस आपल्या रूपाचा गर्व झाला होता. श्रीकृष्णानें त्या माळ्याची हकीगत ऐकून तेथें बसलेल्या गरुडास सांगितलें कीं, “ जा, त्या कपीला घेऊन ये. ” गरुड मनांत म्हणाला, “ काय देवाला समजत नाही, कोणाला कोणच्या कामावर धाडवें ! तो कपि तो काय व मला काय धाडतात ! उंदरावर तोफ ! ” पण देवापुढें काय बोलणार ? तो निघाला.

तो गेल्यावर सत्यभामेला निरोप केला कीं, “ मारुति आला आहे, मी राम झालों आहे, तूं सीता होऊन ये ! ”

गरुड आपल्या ऐटीतच मारुतिरायाला दुरूनच मोठ्यांदां हांक मारून म्हणू लागला, “ ए माकडा, तुला भगवान् श्रीकृष्णांनीं बोलावले आहे. ” मारुतिराय म्हणाले, “ हें बडे प्रस्थ दिसतें. येऊं द्या. ” त्यांनीं

बहिरेपणाचा आव आणून त्याला जवळ येऊं दिलें व जवळ आल्यावर अशी एक श्रमिखांत दिली कीं, तो फडफड करीत भगवंताच्या पायाशीं जाऊन पडला. देव म्हणाले, “ गरुडा, हे रे काय, तो कपि कोठें आहे ? ” मोठ्यांना फार सांगावें लागत नाहीं. गरुड म्हणाला, “ देवा, असेंच करायचें होतें, मग यें तुम्हींच कां नाहीं मारलेंत ? ” देव म्हणाले, “ अरे बाबा, कान सोनारानेंच टोंचावे लागतात. ”

गरुड येईपर्यंत भगवंतानीं निरोपावर निरोप पाठवून सत्यभामेला तगादा लावला कीं, सीता होऊन ये. ती कोणती वेषभूषा करावी, काय दागिने घालावेत म्हणजे सीतेसारखी दिसेन, असा विचार करीत होती. तीं नारद तेथें आले. सत्यभामा नारदाचा आदरसत्कार करून म्हणाली, “ नारदा, मला सीता होऊन ये म्हणून निरोप आला आहे. तुम्ही रामाचे वेळींही होता. तुम्हीं सीतेला पाहिली आहे. सांगा आतां मी सीता दिसतें का ? नारद ते नारद. ते म्हणाले, “ आईसाहेब, खरें सांगूं का ? ” त्यावर सत्यभामा म्हणाली, ‘ अवश्य. ’ मग नारद म्हणाले, “ तर खरें असें आहे कीं, तुम्ही सीतेच्या दासी शोभणार नाहीं. ” सत्यभामेला काय वाटलें असेल त्याची कल्पना करणेंच बरें.

गरुडाचा गर्व उतरला असें पाहून देव त्याला म्हणूं लागले, “ जा, त्या मारुतीला बोलावून आण. त्याला सांग, तुला दाशरथी राम बोलावीत आहेत. ” गरुड म्हणाला, “ मागच्या खेपेला खरें बोललों तर हें भोगावें लागलें. आतां तर खोटेंच सांगावयास सांगतां. मग येंच मारना ! ” त्यावर देव म्हणाले, “ आतां तसें होणार नाहीं. तूं जा. ” गरुडानें मारुतिरायांना आणण्याची वेळ झाली तरी सत्यभामा येईना म्हणून देवांनीं रुक्मिणीला निरोप केला. निरोपाबरोबर ती आली. तुकाराम महाराजांच्या अभंगांत या गोष्टीचा उल्लेख आहे, म्हणूनच ही गोष्ट दिली आहे—

धाडिलें गरुडा आणिलें हनुमंता ।

तें पाचारिलें होऊनि ये वो सीता ।

लाजिनली रूप न ये पालटितां ।

जाला भीमकी आपण राम सीता वो ॥

तात्पर्य, पंढरपूरचा देव हा अभिमान घालवतो ; म्हणून जो पंढरपूरला जातो त्याचा अभिमान जातो.

अभिमान नुरे । कोड अवघेचि पुरे ॥ ३ ॥

अभिमान नार्हासा होतो व सर्व इच्छा पूर्ण होतात. सर्व इच्छा तृप्त होतात म्हणजे जीवाला हवा तितका आनंद मिळतो.

पण आरंभी म्हटल्याप्रमाणे पंढरपूरला तर शेकडो लोक जातात. त्याने काय होणार ? म्हणून तुकाराममहाराज म्हणतात—

होय होय वारकरी । पाहें पाहें रे पंढरी ॥ १ ॥

वारकरी हो, वारकरी हो व पंढरपूरला जा.

(३) आतां वारकरी होणे म्हणजे काय हे सांगितले पाहिजे. वारकरी याचे मूळ 'वारी कर' असे आहे. ज्ञानेश्वरीत ज्ञानोबांच्या अभंगांत 'वारी', 'वारीकर' असे शब्द येतात. वारी म्हणजे येरझारा. वारकरी होणे म्हणजे प्रतिवर्षी नियमाने श्रीपांडुरंगाचे यात्रेस जाण्याचा नियम स्वीकारणे, व्रत धारण करणे. हा भक्तीचा म्हणजे उपासनेचा पंथ आहे. यांतील मुख्य भाग पांडुरंगाची सेवा करण्याचे व्रत घेणे, हा आहे. अर्थातच याची कांही बाह्य चिन्हे व आंतरचिन्हे आहेत.

या सेवेचे व्रत घेतले याचे प्रमुख बाह्य चिन्ह म्हणजे गळ्यांत श्रीविष्णूला प्रिय असणारी अशी पवित्र तुळशीमाळा धारण करणे. मराठीमध्ये 'घरावर तुळशीपत्र ठेवणे' असा वाकप्रचार आहे व त्याचा अर्थ असा की, घरावरचे स्वामित्व अथवा मालकी सोडणे. तसे देहावर तुळशीपत्र ठेवणे यांत दुहेरी लाभ. आपले उपास्य दैवत, त्याची प्रिय माळा अंगावर अलंकार म्हणून धारण करणे हा एक भाग ; व हे शरीर स्वभोगाकरितां नव्हे, हे देवाच्या सेवेकरितां आहे याची जाणीव राहाणे, हा दुसरा.

आपणां हिंदु लोकांमध्ये तुळशीस फार पवित्र मानलेली आहे. प्रत्येक

घरात द्वारीं तुळशीचंद्रावन असावे अशी जुनी रीत आहे. मनुष्य मृत झाला तर त्याच्या मुखांत तुळशी घालून त्याचे प्रेत बाहेर काढतात ; इतकी किंमत आपल्यांत तुळशीला आहे. त्या तुळशीची माळा नेहमी शरीरावर धारण करणे हे प्रमुख बाह्य चिन्ह आहे.

• त्र्यंबकरोवर गोपीचंदनाचा टिळा व मुद्रा धारण करणे हेही बाह्य लक्षण आहे.

तुकारामबोवा म्हणतात—

आम्हां अळंकार मुद्रांचे शृंगार ।

तुळशीचे हार वाहूंकंठी ॥ १ ॥

×

×

×

गोपीचंदन मुद्रा धरणें । आम्हां लेणें वैष्णवां ॥

×

×

×

गोपीचंदन उटी तुळशीच्या माळा ।

हार मिरविती गळां रे ।

टाळमृदंग घाई पुष्पाचा वरुषाव ।

अनुपम्य सुख सोहळा रे ॥

तात्पर्य, गळ्यांत तुळशीची माळा, कपाळास गोपीचंदनाचा टिळा व अंगावर मुद्रा, हातांत भगवी पताका घेऊन पंढरपूरला आषाढ शुभा० ११ व कार्तिक शुभा० ११ स प्रतिवर्षी नियमानें श्रीपांडुरंगसेवेस जाणारा तो वारकरी.

या पंढरीच्या वारकऱ्यांचे ज्ञानोबांच्या अभंगांत मोठें सुंदर वर्णन केलें आहे.

ज्ञानोबा म्हणतात—

कुंचे पताका झळकती । टाळमृदंग वाजती ।

आनंदें प्रेमें गर्जती । भद्रजाती विठ्ठलाचे ॥ १ ॥

वर उल्लेखिलेल्या दोन मुख्य वाऱ्या आहेत.

भगवान् नामदेवांना म्हणतात—

आषाढी कार्तिकी विसरूं नका मज । सांगतसे गूज पांडुरंग ॥

× × ×

तुकारामबोवा म्हणतात—

आषाढी निकट । आला कार्तिकीचा हाट ॥ १ ॥ . .

पुरे दोनीच बाजार । न लगे आणीक व्यापार ॥ २ ॥

आतां थोडीं आंतरचिन्हें सांगतो. सांगावयास नको कीं, आंतरचिन्हांना बाह्यांपेक्षां अधिक महत्त्व. ज्ञानेश्वरमहाराज एका अभंगांत वारकऱ्यांचें अंतरलक्षण पुढीलप्रमाणें सांगतात—

काया वाचा मनं जीवें सर्वस्वें उदार ।

बापरखुमादेवीवरु त्रिठुलाचा वारिकर ॥ १ ॥

ज्यानें आपलें शरीर, वाणी, मन फार काय जीवही भगवंताला अर्पण केला तो वारिकर.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते ॥

गीता, अ. १७ श्लो. १४

शरीर भगवंताच्या सेवेस लावणें तें कसें हें गीतेतील शारीरिक तप सांगणाऱ्या वर दिलेल्या श्लोकावरची ज्ञानोबांची टीका वाचली असतां लक्षांत येईल. त्यांतील कांहीं ओव्या देतो.

तरी शंभू कां श्रीहरि । पढियंता होय ॥

तया प्रिय देवतालया । यात्रादिकें करावया ।

आठही पाहार जैसे पायां । उळिग घापे ॥

देवांगणमिरवणियां । अंगोपचार पुरवणियां ।

करावया म्हणियां । शोभती हात ॥

ज्ञानेश्वरी, अ. १७ श्लो. २०१-३

वाणी भगवंताला अर्पण करणे—वाङ्मयतपाचा श्लोक :—

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥

गीता, अ. १७ श्लो. १५

समर्पिणी वाणी । पांडुरंगीं घेते धणी ॥

× × ×

बोलणेचि नाही । आतां देवावीण कांहीं ॥

मन अर्पण करणे—

मानसिक तपाचा श्लोक :—

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥

गीता, अ. १७-१६

संकल्प तो नाही दुजा । महाराजाविन तो ॥ १ ॥

सरतेशेवटीं जीवही भगवंताला अर्पण करणे अवश्य.

तुका म्हणे बळी । जीव दिला पायातळीं ॥

जीव देणे याचा अर्थ भान कापून शिर ठेवणे नव्हे. हा तामस गुण आहे, भक्ति नव्हे. भक्त जर मेला तर सेवा कोण करणार ? आपल्या जीवावर जें प्रेम आहे तें प्रेम देवावर करणे म्हणजेच जीव देणे.

तात्पर्य, आपल्याजवळची सर्व स्थूलसूक्ष्म सामुग्री देवकार्यीं अर्पण करणे हेंच “कायावाचामनें जीवें उदार होणे.” तुकारामबोवा म्हणतात : तुका म्हणे व्हावें देहासी उदार । रखुमादेवीवर जोडावया ॥

असा जो उदार तो वारकरी.

वारकऱ्यांची अंतर्बाह्य लक्षणें सागणारा ज्ञानोबारायांचा एक प्रसिद्ध अभंग आहे त्याचें आरंभीचें कडवें ‘कुंचे पताका’ वर दिलेंच आहे. पण वाचकांस एकदम कल्पना यावी म्हणून तो समग्र देतो :—

कुंचे पताका झळकती । टाळमृदंग वाजती ।
 आनंदें प्रेमें गर्जती । भद्रजाती विठलाचे ॥ १ ॥
 आले हरीचे विनट । वीर विठलाचे सुभट ।
 भेणें जाहले दिग्पट । पळती भाट दोषांचे ॥ २ ॥
 तुळसी माळा शोभती कंठी । गोपीचंदनाच्या उटी ।
 सहस्र विघ्नें लक्ष कोटी । बारा वाटा पळताती ॥ ३ ॥
 सतत कृष्णमूर्ती सांवळी । खेळे ज्याचे हृदयकमळीं ।
 शांतिक्षमा तयाजवळी । जीवेंभावे अनुसरल्या ॥ ४ ॥
 सहस्र नामाचें हतियेर । शंखचक्रांचे शृंगार ।
 अति बळ वैराग्याचें थोर । केला मार षड्वर्गा ॥ ५ ॥
 ऐसे एकांग वीर । विठलरायाचे डिंगर ।
 बापरखुमादेवीवर । तीहीं निर्घारीं जोडिला ॥ ६ ॥

असा वारकरी हो व पंढरपूरला जा, असें तुकारामबुवा सांगतात—
 होय होय वारकरी । पाहे पाहे रे पंढरी ॥ १ ॥

पंढरीच्या वारीचा संप्रदाय असा आहे कीं, दशमीस पंढरपूरला जावें
 व तेथे दशमी ते पौर्णिमेपर्यंत राहून पौर्णिमेच्या दिवशीं गोपाळ-
 काल्याची लाही घेऊन परत गांवास जावें. निघतांना पुनः लवकर
 देवदर्शन व्हावें म्हणून दर्हीभात खाऊन निघावें.

दधि मंगल भोजन सारा । म्हणती करा मुरडीव ॥ १ ॥

मागुता हा पाहो ठाव । पंढरीराव दुरुशनें ॥ २ ॥

तेथे असतांना तेथील मुख्य कार्यक्रम :—

चंद्रभासे स्नान विधि तो हरिकथा । समाधान चित्ता सर्व काळ ॥

तुकारामबोवा वारकरी होऊन जा म्हणतात त्यांत अर्थ आहे.
आपण ज्या वृत्तीने पाहू त्यावर काय दिसणार हे अवलंबून आहे.
म्हणून तुकारामबोवा एके ठिकाणी सांगतात—

विषय गुंडुनि पसारा । धांव ध्यारे पंढरपुरा ॥ १ ॥

० गूत जागा गात जागा । प्रेम मागा विठला ॥ १ ॥

भगवंतावर प्रेम करण्यास शिका व संताच्या सहवासांत पंढरपूरला
जा म्हणजे तेथला आनंद कळेल.

नाचत पंढरीये जाऊं रे खेळिया । विठल रखुमाई पाहूं रे ॥

असे गेलांत कीं तेथें आनंदाला काय कमी आहे ?

आनंद तेथींचा मुकियासी वाचा । बहिरे ऐकती कानीं रे ।

आंधळ्यासी डोळे पांगळासी पाय ।

तुका म्हणे वृद्ध होती तरणे रे ॥

× × ×

अभिमान नुरे । कोड अवघेचि पुरे ॥ ३ ॥

घेईन मी जन्म याजसाठी देवा-: :१०::

अभंग

घेईन मी जन्म याजसाठी देवा ।
तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥
हरिनामकीर्तन संतांचें पूजन ।
घालीन लोटांगण महाद्वारीं ॥ २ ॥
आनंदें निर्भर असों भलते ठायीं ।
सुखदुःखा नाहीं चाड आम्हां ॥ ३ ॥
आणीक सायास न करी न धरी आस ।
होईन उदास सर्वभावें ॥ ४ ॥
मोक्ष आम्हां घरीं कामारी ते दासी ।
होय सांगों तैसी तुका म्हणे ॥ ५ ॥

तुकाराममहाराज हे मोठे निष्ठावंत नामधारक. ते म्हणतात—

आम्ही नामाचे धारक । नेणों प्रकार आणीक ।

सर्वभावें एक । विठ्ठलचि प्रमाण ॥ १ ॥

असे निष्ठावंत नामधारक खरे. पण त्याची बैठक काय उंचीची होती, कोणत्या उंच भूमिकेवरून तुकाराममहाराज श्रीपांडुरंगाची उपासना करीत होते, तिजबद्दल त्यांना केवढी आस्था होती हे स्पष्ट करणारा हा मोठा महत्त्वाचा उत्कृष्ट अभंग आहे. प्रथम आपण याचा

घांवता भावार्थ पाहूं व मग या भूमिकेचा खुलासेवार विचार करून यासंबंधी उत्पन्न होणाऱ्या इतर प्रश्नांचा विचार करूं.

या अभंगाच्या प्रथम कडव्याच्या पूर्वार्धात तुकाराममहाराज देवाला हांक मारून त्याच्यासमोर प्रतिज्ञा करतात की, 'देवा, मी जन्म घेईन.' जन्म कशाकरतां याची स्पष्टता याच कडव्याच्या उत्तरार्धात करतात—

तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥

तुझी चरणसेवा साधण्याकरतां म्हणजे मनाजोगती करण्याकरतां. येथे 'मनाजोगती सेवा' हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. याचा विचार भावार्थानंतर करूं.

आपण कोणची चरणसेवा करण्याकरतां जन्म घेणार हें दुसऱ्या कडव्यांत सांगतात—

हरिनामकीर्तन संतांचें पूजन । घालीन लोटांगण महाद्वारीं ॥ २ ॥

चरणसेवा करण्याकरतां जन्म घेईन म्हणजे देवाच्या पुजाऱ्याच्या पोटी असें नव्हे. कारण या कडव्यांत सांगितलेली जी त्रिविध प्रकारची सेवा आहे ती सगळ्या लोकांकडून होणारी सेवा आहे. पहिली सेवा, 'हरिनामकीर्तन'. तुकाराममहाराज नांव घेणें याला सेवा म्हणतात— सेवा ते आवडी उच्चारवें नाम । भेदाभेद काम सारोनियां ॥ १ ॥

× × ×

तुका म्हणे देवा । चिंतन हे तुझी सेवा ॥ १ ॥

मोठ्या प्रेमानें भगवंताचें नांव घेणें ही मोठी सेवा आहे. दुसरा प्रकार संतांचें पूजन. भगवंताशीं समरस झालेले महात्मे त्यांची सेवा करणें हीही देवाची पूजा आहे.

तुका म्हणे देवा । त्यांची केल्या प्रावे सेवा ॥ १ ॥

संतांचें पूजन करणें म्हणजे देवाचें पूजन करणें.

कारण एक,—

देव ते संत देव ते संत । निमित्त त्या प्रतिमा ॥ १ ॥

दुसरें,

अवघा भार वाटे देवा । संतसेवा न करतां ॥
तिसरी सेवा म्हणजे अधिक प्रेमानें भरलेली एक गोष्ट.
घालीन लोटांगण महाद्वारीं ॥ २ ॥

तुकारामबोवा म्हणतात—

दंडवत दंडापरी । मार्गे उरी नुरावी ॥

ज्ञानोबाराय म्हणतात—

लिंग का प्रतिमा दिठीं । देखत खेंवो अंगेष्टी ।
लोटिजे कां काठी । पडली जैसी ॥

ज्ञा. १७-२०४

आपल्या ठिकाणीचा कोणचाही अभिमान न ठेवतां देवास लोटांगण घालणें हा सेवेचा तिसरा प्रकार.

घालीन लोटांगण महाद्वारीं ॥ २ ॥

या सेवेच्या आनंदांत,

आनंदें निर्भर असों भलते ठार्यीं ।

सुखदुःखा नाहीं चाड आम्हां ॥ ३ ॥

ही सेवा करीत असतांना जो परिपूर्ण आनंद मिळेल त्याच्या भोगांत हव्या त्या ठिकाणी राहून कालक्रमणा करूं. आम्हांला सुखदुःख याचा विचार करण्याची इच्छा शिल्लकच राहिली नाहीं. 'अनुकूलवेदनीयं सुखम्' 'प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्।' आपल्यास अनुकूल विषयाचा भोग झाला असतां जिवास जी संवेदना होते त्याला सुखं म्हणतात. प्रतिकूल विषयाचा भोग घेण्याचा प्रसंग आला असतां आंत उत्पन्न होणारी संवेदना तिला दुःख म्हणतात. तुकोबा म्हणतात—आमच्या ठिकाणी विषयभोगांतून उत्पन्न होणारें हें सुखदुःख याचा विचार करायला वावच नाहीं. कारण आमचे मनांत तुझ्या सेवेचा महानंद असल्यामुळें मन त्यांत कुडून गेलें आहे.

कैं वाहावें जीवन । कैं पलंगीं शयन ॥ १ ॥

जैसी जैसी वेळ पडे । तैसें तैसें होणें घडे ॥ २ ॥

कैं भोज्य नानापरी । कैं कोरड्या भाकरी ॥ ३ ॥

× × ×

कैं सकळ संपत्ती । कैं भोगणें विपत्ती ॥ ६ ॥

× × ×

तुका म्हणे जाण । सुखदुःख तें समान ॥ ८ ॥

यावर देव म्हणाले असावेत कीं, 'अरे, भजनाविना दुसरें साधन, दुसरा उद्योग करशील कां नाहीं?' तुकारामबोवा त्यावर म्हणतात—

आणीक सायास न करी न घरी आस ।

होईन उदास सर्वभावे ॥ ४ ॥

मी तुझ्या भजनाहून वेगळें दुसरें साधन करणार नाहीं. येवढेंच नव्हे तर पोटाच्या उद्योगाकरतां कष्टही करणार नाहीं. इतर साधनाचें मोठे कष्ट कोण उठवतो? तुझ्यासारखा आमच्या योगक्षेमाची काळजी वाहणारा असतांना पोटाकरतां कोण खटपट करतो? मी इतर कष्ट करणार नाहीं. मी दुसरी आशा धरणार नाहीं. मी सर्व प्रकारें उदासीन होऊन राहीन. येथें लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे कीं, ही उदासीनता म्हणजे बायको अथवा पोर असा कोणी जवळचा नातलग वारल्यानें वगैरे मनुष्याला जी उदासीनता येते ती नव्हे. येथें उदासीन याचा अर्थ 'अलिप्त', 'कोठेही न चिकटलेला' असा आहे.

भगवंतांनीं गी. अ. १२-१६ या श्लोकांत साधूंचीं लक्षणें सांगतांना तो 'उदासीन' असतो असें म्हटलें आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज त्या पदाची स्पष्टता पुढील ओवीत करतात—

व्यापक आणि उदास । जैसें कां आकाश ।

तैसें जयाचें मानस । सर्वत्र गा ॥

आकाश जसें सर्वांत असून 'अलिप्त', तसा मी राहिन. यावरही देव म्हणाले असावेत कीं, 'अरे, चवथा पुरुषार्थ मोक्ष. त्याकरतां तरी प्रयत्न करशील कीं नाही? त्यावर तुकोबा म्हणतात—

मोक्ष आम्हां घरीं । कामारी हे दासी ।

होय सांगों ऐसी । तुका म्हणे ॥ ५ ॥

तुकारामबोवा म्हणतात, "मुक्ति म्हणजे सांगितलेलें काम करणारी आमच्या घरांतली मोलकरीण आहे. आम्ही सांगूं तशी ती वागते. याचा अभिप्राय असा कीं, आम्ही तर मुक्त आहोंतच, पण आम्ही म्हणूं तिकडे मोक्षाला जावें लागतें असे मोक्षाचे अधिकारी आम्ही आहोंत."

ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

कैवल्याचा अधिकारी । मोक्षाची सोडीबांधी करी ।

अ. १२-२२०

तुकारामबोवा म्हणतात, आम्ही याच वर्गांतले.

'म्हणों तेथ राहे महाबोध.' मग आतां त्याकरतां प्रयत्न कशाला ? भावार्थ संपला.

आतां या अभंगाची भूमिका पाहूं.

आपल्या महाराष्ट्राचें मोठें भाग्य आहे कीं, या भूमींत अनेक थोर साधु जन्मास आले; व त्या साधूंचेही मोठें वैशिष्ट्य आहे कीं, ज्याप्रमाणें सोन्याला सुगंध प्राप्त व्हावा त्याप्रमाणें त्यांनीं परमोच्च अशी अद्वैत-ज्ञानाची प्राप्ति करून घेतल्यावरही त्यांच्या ठिकाणीं भगवंताच्या भक्तीचा सुगंध उत्कटतेनें वास करीत होता. अद्वैतस्थिति प्राप्त होणें ही आधीच दुर्लभ गोष्टी आहे. शाब्दिक अल्पज्ञान असून सर्व ठिकाणीं परमात्मा भरलेला आहे अशी पोकळ बडबड करणारे आपणाला पुष्कळ भेटतात. थोडें पाणी तेथें खळखळ फार हा न्यायच आहे. त्याप्रमाणें थोड्या ज्ञानाच्या भांडवलावर अद्वैताच्या लांब व आम्ही पूर्ण झालों, आम्हाला आतां भक्तीची काय गरज आहे, अशा गप्पा मारणारे पुष्कळ लोक असतात. परंतु महाराष्ट्रांत जे थोर साधु होऊन गेले ते अध्यात्माच्या मार्गांत

पुरे शेवटपर्यंत गेलेले होते व असें असूनसुद्धां त्यांची स्थिति गीतेंतल्या नवव्या अध्यायांतील

‘ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ’ ॥

या तेराव्या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणें भगवंतावरील नितांत प्रेमानें भरलेली होती. नदीचें पाणी वर्षाकाळांत दुथड्या वाहून जातें त्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरमहाराजांची या श्लोकांवरील टीका स्फूर्तीनें उचंबळून आलेली आहे. ज्या महात्म्यांनीं उच्च अनुभव संपादन केला, प्रत्यक्ष अनंतकोटीब्रह्मांडनायक जो प्रभु त्याला आपल्या पोटांत सांठविलें, त्याचें वर्णन ज्ञानदेव करतात—

जयाचे चोखटे मानसीं । मीचि होऊनि असें क्षेत्रसंन्यासी ।

जया निजेलियाते उपासी । वैराग्य गा ॥

ज्ञा. ९-१८८

हे महात्मे

‘ ज्ञानगंगे न्हाले । पूर्णता जेऊनि धाले । ’

असे आहेत.

ज्याप्रमाणें नळाखालील लहान धारेच्या पाण्यानें स्नान करणें वेगळें व गंगेसारख्या नदींत बुडी देऊन सर्वांगानें न्हाऊन निघावें हें निराळें, त्याप्रमाणें यांची ज्ञानाची बैठक ‘ कैवल्यातें परीते सर म्हणती ’ अशी असूनसुद्धां परमात्म्याच्या भक्तीत ते रममाण झाले होते. अद्वैतानुभव व भक्ति यांचा सुंदर समन्वय आपणांस यांच्या ठिकाणीं दिसून येतो.

श्रीतुकाराममहाराज अशा अद्वैत ज्ञानाच्या उच्च अनुभवाला प्राप्त झाले होते व त्यांच्या ठिकाणीं भगवत्प्रेम भोगण्याची आवड अनिवार होऊन ते या अभंगांत म्हणतात—

घेईन मी जन्म याजसाठीं देवा ।

तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥

वास्तविक जन्म घेणें ही स्थिति मोक्षस्थितीच्या मानानें फारच हलकी व कमी प्रतीची आहे. श्रीतुकाराममहाराज फार मोठ्या अधिकाराचें असून, 'मी जन्म घेईन' असें म्हणतात, म्हणून त्यांच्या म्हणण्याला किंमत आहे. नाही तर जो जन्ममृत्यूच्या पलीकडे गेलाच नाही त्यानें 'मी जन्म घेईन' अशी प्रतिज्ञा करण्यांत कांहीं किंमत नाही. ज्याच्या पुण्यांतु घालावयास जोडाही नाही त्यानें 'मी मोटारींत बसणार नाही' असें म्हटलें अथवा ज्याला खायची पंचाईत आहे त्यानें 'मी एकादशी करीन' असें सांगितलें किंवा जो विद्यार्थी नेहमीच नापास होतो त्यानें 'मी यंदां पास होणार नाही' असें आग्रहपूर्वक सांगितलें तर या सगळ्यांचें हेंसें होतें. त्यांच्या म्हणण्याला जग किंमत देत नाही. अंगी योग्यता असून खालच्या भूमिकेवर मुद्दाम जर आलें तर जग मानतें. महाराष्ट्राचें मोठें भाग्य कीं, या संतांच्या ठिकाणीं अद्वैतानुभव प्राप्त होऊन भक्तीचा जिव्हाळा होता. ज्ञानदेवांनीं

‘ चहूं पुरुषार्थी शिरीं । भक्ति जैसी ’

असा मोक्षाचा चौथा पुरुषार्थ प्राप्त झाल्यावरही भक्तीचा पंचम पुरुषार्थ सांगितला आहे. श्रीतुकाराममहाराजांचा मोक्षाच्या बाबतींत काय अधिकार होता तें या अभंगाच्या शेवटच्या कडव्यविरूनच दिसून येतें.

मोक्ष आम्हां घरीं कामारी ते दासी ।

होय सांगों ऐसी तुका म्हणे ॥

ते म्हणतात—मोक्ष आमच्या घरीं चाकराप्रमाणें आहे. आम्ही सांगूं तें काम करण्यास राबत आहे. मोक्ष म्हणजे सामान्य गोष्ट नव्हे.

ज्ञानेश्वरमहाराज त्याचें दुर्लभत्व सांगतात—

‘ मोक्ष दुराराध्य कीर होये । ’

त्याप्रमाणें गीताही दुर्लभत्व सांगते—

‘ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।

अनेक जन्म नैराश्ययुक्त सत्कर्म केल्यानंतर गुरुची गांठ पडल्यावर स्वरूपज्ञानाची प्राप्ति होते. असा हा दुर्लभ मोक्ष नोकराला सांगतो त्याप्रमाणे ' इथे रहा ' असे साधुपुरुषाने जर सांगितले तर त्याची आज्ञा पाळतो.

ज्ञानदेव सांगतात—

‘ तो जेउति वास पाहे । तेउति सुखाची सृष्टि होये ।
तो म्हणे तेथें राहे । महाबोधु ॥ ’

किंवा तुकाराममहाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे—

‘ तुका म्हणे आले समर्थाच्या मनां ।
तरी होय राणा रंक त्याचा ॥ ’

त्यांच्या मनांत एखाद्याचा अंगीकार करण्याचे आले तर त्याचा दुःखमय असणारा संसार मोक्षमय करून टाकतील अशी मोक्षावर त्यांची सत्ता आहे. परंतु मोक्ष चाकराप्रमाणे त्यांचे अधीन असूनसुद्धा ते भक्तिप्रेमांत रंगून गेले होते व लोकांना तोच मार्ग सांगत. त्यांचे वर्णन ज्ञानेश्वरमहाराज करतात—

जे पुरुषार्थ सिद्धी चौथी । घेऊनि आपुलां हातीं ।
रिगाला भक्तिपंथीं । जगा देतु ॥

तुकाराममहाराज हे स्वतः या अभंगांत शेवटच्या कडव्यांत सांगितल्याप्रमाणे मुक्त होते. परंतु असा अधिकार त्यांच्या ठिकाणी असून ते या अभंगांत म्हणतात—

घेईन मी जन्म याजसाठीं देवा ।

तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥

यावरून त्यांची उपासनेची बैठक कळते. कोणतीही प्रतिज्ञा करण्यास अंगी अधिकार व स्वतंत्रता लागते, मग त्याला किंमत येते हे मागे सांगितलेच आहे. एखाद्या तुरुंगातील कैद्याने म्हटले की, ' मी पंढरपूरला जाणार नाही ' तर त्याचे म्हणणे फोल आहे. तो तुरुंगांत परतत्र आहे. त्याला पंढरपूरला जाण्याची स्वतंत्रता नाही. त्याप्रमाणे

तुकाराममहाराजांची मात्र स्थिति नव्हती. ते जन्म घेण्याला परतंत्र नव्हते. ते स्वतंत्र व मुक्त असल्यामुळे जन्म न घेण्याची स्वतंत्रता त्यांच्या ठिकाणी होती; म्हणून त्यांच्या 'घेईन मी जन्म याजसाठी देवा' या प्रतिशेला किंमत आहे.

जन्म कशाकरतां घेईन हें या अभंगाच्या पहिल्या चरणाच्या उत्तरार्धात सांगतात—

तुझी चरणसेवा साधावया ॥

आतां थोडा 'साधावया' याचा भावार्थात म्हटल्याप्रमाणे विचार करूं. त्यायोगानेही तुकोबांच्या सेवेच्या आवडीवर प्रकाश पडेल. साधणे म्हणजे मनाजोगती होणे. जसे, चित्रकार अथवा गाणारा आपले चित्र अथवा गाणे मनाजोगते झाले म्हणजे साधले असे म्हणतो, त्याप्रमाणे तुकाराममहाराज माझ्या मनाजोगती सेवा झाली म्हणजे ती साधेल तशी साधण्यासाठी मी जन्म घेईन असे म्हणतात. याचा अर्थ त्यांच्या हातून आतांपर्यंत सेवा झालीच नाही; म्हणून ती यापुढे व्हावी असा मात्र नाही. एखाद्या प्रापंचिक माणसाने जन्मभर नोकरीत व प्रपंचाच्या नाना लटपटीत आयुष्य घालवून शेवटी कांहीं करायला शिल्लक नाही म्हणून जुलमाने देवळांत जाण्यास लागावे व म्हणावे 'काय करावे, मला देवाची मनाजोगती सेवा होत नाही' असे पश्चात्तापाचे उद्गार तुकाराममहाराजांचे नाहीत. त्यांनी जन्माला येऊन दुसरे कांहीं केलेच नाही. ते म्हणतात—

येउनि संसारी । मी तो एक जाणे हरी ।

आणिक कांहीं नेणे धंदा । नित्य ध्यातसे गोविंदा ॥

काम क्रोध लोभ स्वार्थ । अवघा माझा पंढरिनाथ ॥

सर्व आयुष्यभर त्यांनी दुसरे कांहीं केलेच नाही. 'सततं कीर्तयन्तो मां' या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणे—

सदा नामघोष करूं हरिकथा ।

तेणें सदा चित्ता समाधान ।

येणें बोधें आम्ही असो सर्वकाळ ।

करूनि निर्मळ हरिकथा ॥

असा सर्व जन्म भगवंताच्या सेवेत जाऊनसुद्धां ते म्हणतात,
“मनपसंत अशी सेवा घडली नाही, ती घडावी म्हणून मी जन्म घेईन.”

‘तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥’

मनपसंत सेवा म्हणजे कोणाच्या मनपसंत याचा विचार होणें अवश्य आहे. लोकांच्या मनपसंत तर खासच नव्हे; लोकरंजनार्थ त्यांनीं कधींच सेवा केली नाही.

‘थुंकोनिया मान । दंभ करितो कीर्तन ॥’

असें तेच सांगतात. मग सेवेचा संतोष कोणाला ? हा प्रश्न राहतो.

जग सोडलें म्हणजे राहिले दोन; देव व ते स्वतः. त्यांच्या सेवेनें देवाला संतोष झाला नाही असें तर खासच नाही. कारण देव त्यांच्या सेवेवर किती संतुष्ट होते तें तेच सांगतात—

निजल्यानें गातां उभा नारायण ।

बैसल्या कीर्तन करितां डोले ॥ १ ॥

देव त्यांच्यापासून कधीं दूर जातच नव्हते.

‘भक्तसमागमें सर्वभावे हरी ।

न सांगतां करी सर्व काम ॥

लोकरंजनाचा हेतु नाही, देवाचा पूर्ण संतोष तर आहे. मग चरणसेवा साधली नाही असें म्हणतात त्याचा अर्थ एवढाच कीं, माझी सेवेची आवड, जन्मभर सेवा करूनही तृप्त झाली नाही. इतकी उत्कट आवड सेवेबद्दल त्यांच्या ठिकाणी होती. आवडीचे लक्षणच असें आहे कीं—

‘आवडी जेथ प्रडे । तयाची अवसरी पुढेंपुढें ।

रिगो लागे हे घडे । प्रेम ऐसे ।’

‘ पढियंते सदा तेचि । भोगीं नवी नवी रुचि । ’

म्हणजे एखाद्या पदार्थाबद्दल आवड असली म्हणजे त्याचा भोग कितीही घेतला तरी वीट येत नाही. आपल्या मुलाला आपण रोज प्रेमाने जवळ करतो. त्याचा कंटाळा कधी येत नाही. तो ‘ शिळा ’ झाला असे कधी वाटत नाही. हे झाले सामान्य विषयसुखार्चे. मग ‘ सुसुखं पवित्रं इदं उत्तमम् ’ असे ज्याचे वर्णन करता येईल त्या सुखाचा वीट येईल कसा ?

‘ वीट नाही पांडुरंगी । वाढे अंगी आर्त हे । ’

आवडीने भक्ति करू लागले की पांडुरंगाबद्दल आर्तता अंगांत वाढते. किती आर्तता वाढते ते सांगतात—

‘ घेईन मी जन्म याजसाठी देवा ’ ।

घेईन मी जन्म म्हणजे एक जन्म नव्हे, एक जन्म घेईन असे म्हटले तर खरी आवडच नाही. जन्म म्हणजे अनेक जन्म.

घेईन जन्मांतरे । हेचि करावया खरे ॥

भगवंताच्या सेवेची आवड अशाप्रमाणे अंतःकरणांत उसळल्यावर महाराजांनी या अभंगांत प्रतिशेचे उद्गार काढले आहेत. एव्हाना महाराज असे गर्वाने बोलणारे नव्हते. ते अत्यंत नम्र होते.

‘ रुळे तळील पायरी । संत पाय देती वरी ।

इतकी नम्रता त्यांचे ठिकाणी होती.

ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या शब्दांत सांगावयाचे तर—

अखंड अगर्वता होऊनि असती ।

जयांची विनय हेचि संपत्ति ।

जे जयजय मंत्रे अर्पिति ।

माझ्याचि ठायीं ॥

ज्यांच्याजवळ काही योग्यता नसते त्यांच्याच ठिकाणी फार गर्व असतो. रिकामे भांडे असले म्हणजे ‘ ठण ठण ’ असा आवाज येतो, पण

तेच भरलेलें असलें म्हणजे येत नाही. त्याचप्रमाणें तुकाराममहाराजांच्या ठिकाणीं गर्व घरण्याइतकी पुष्कळ योग्यता असून सुद्धां ते अत्यंत नम्र होते, परंतु अंतःकरणांतच जोराची भावना उत्पन्न झाल्यामुळे बाकीच्या भावना बाजूस सारून त्यांच्या मुखांतून उद्गार निघतात—

‘ घेईन मी जन्म याजसाठीं देवा ।

तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥

आपण आतां थोडे तपशिलांत शिरूं. तुकाराममहाराज मोक्षाचे अधिकारी असून जन्म घेऊन सेवा करीन असें म्हणतात. यावर प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, मनुष्यानें आपल्या आवडीकरतां किती खालीं यावे ? कोणी म्हणेल कीं, यांत खालीं येण्याचा काय प्रसंग आहे ? तर त्याचें उत्तर तुकारामबोवा जो जन्म घेईन म्हणून प्रतिज्ञा करतात त्या जन्माच्या स्वरूपाच्या विचारांत आहे. जन्माच्या स्वरूपाचा जर विचार केला तर ही त्यांची प्रतिज्ञा ‘ प्रतिज्ञा ’ म्हणण्यालाही योग्य ठरणार नाही.

म्हणून प्रथम याला प्रतिज्ञा म्हणण्याची तरी योग्यता आहे का हें पाहूं. समजा, एक दुसऱ्याला म्हणूं लागला, ‘ तुझी माझी कुस्ती. माझे नाक वरती रादातें कीं नाही ? ’ ही कसली प्रतिज्ञा ? त्याचप्रमाणें जन्म ही का चांगली गोष्ट आहे ? जन्मांत किती तरी अनर्थ सांगावेत ? तेच म्हणतात—

प्रथम केला गर्भीं वास । काय ते सांगावे सायास ।

दुःख भोगिलें नवहि मास । आलों जन्मास येथवरी ॥ १ ॥

× × ×

‘ मातेचिया उदरकुहरीं । पचूनी विष्टेच्या दाथरीं ।

उकडूनि नवमास वरी । जन्म जन्मोनी मरती ॥

ज्ञा. ९-३३१

आपण शरीर धुतों, पुसतों म्हणून ठीक. येऱ्हवीं ज्या पोटांत आपण रहातों त्यांत घाण आहे.

‘ रक्त रेत दुर्गंधी जंतु नरक मुतानें भरली रे ॥

ज्ञा. म. अभंग

× × × ×

‘ हा देह नाशिवंत मळमूत्रांचा बांधा ।
वरी चर्म घातलें रे कर्म कीटकांचा सांधा ।
रवरव दुर्गंधी रे अभंगळ तिचा बांधा ।
स्मरे त्या हरिहरा शरण जाई गोविंदा ॥

ज्ञा. म. अभंग

× × ×

‘ काय सांगो गर्भांची यातना । मज भोगितां नारायणा ।
मांस मळमूत्र जाणा । तुज क्षणक्षणां घ्यातसे ॥ ’

अशी किती तरी वचनें देतां येतील. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—

‘ तेथ सकळदुःखधामें । भुंजिजति जियें मृत्युजन्में ॥ ’

ज्ञा. १८-१२७०

सर्व दुःखाचें पिकतें शेत म्हणजे जन्म. तात्पर्य, मरणासकट जो सर्व दुःखाला कारणीभूत तो जन्म घेण्यांत काय भूषण आहे? जन्मांत काय सुख आहे?

उलट प्रतिज्ञा अशी पाहिजे की, मी जन्ममरणांतून मुक्त होणार. पण तुकारामबोवा तर विचित्रच प्रतिज्ञा करतात. दुसरें, असली प्रतिज्ञा शहाणा मनुष्य करणार नाही. भगवतांनीं ज्ञात्याचीं लक्षणें १३ व १६ या अध्यायांत सांगितलीं आहेत. त्यांत पुढील लक्षण आहे.

‘ जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । ’

यावर ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं उत्तम लिहिलें आहे. ते म्हणतात—

‘ आणि जन्ममृत्युदुःखें । व्याधिवार्धक्यकलुषें ।

तियें आंगा न येतां देखे । दुखनि जो ॥

साधकु विवसिया । कां उपसर्गु योगिया ।
 पावे उणेयापुरेया । वोथंबा जेवीं ॥
 वैरं जन्मांतरिंचें । सर्पा मनौनि न वचे ।
 तेविं अतीता जन्मांचें । उणें जो वाहे ॥
 डोळां हरळ न विरे । घाई कोत न जिरे ।
 तैसें काळींचें न विसरे । जन्मदुःख ॥
 म्हणे पूयगर्तें रिगाला । अहा मूत्ररंध्रें निघाला ।
 कटा रे मियां चाटिला । कुचस्वेदु ॥
 ऐसऐसिया परी । जन्माचा कांटाळा धरी ।
 म्हणे आतां तें मी न करीं । जेणें ऐसें होय ॥
 हारी उमचावया । जुंवारी जैसा ये डाय्या ।
 कीं वैरा बापाचेया । पुत्र जचे ॥
 मारिलियाचेनि रागें । पाठीचा जेवीं सूड मागे ।
 तेणें आक्षेपें लागे । जन्मापाठीं ॥
 परि जन्मती ते लाज । न सांडी जयाचें निज ।
 संभाविता निस्तेज । न जिरे जेवीं ॥

ज्ञानेश्वरी, अ. १३ ओ. ५३६-५४४

या ओव्यांचें तात्पर्य असें आहे कीं, मृत्यु प्राप्त होऊन पुनः जन्म
 येण्यापूर्वीच जन्माचें फळ जाणून तो पुनः ध्यावा लागणार नाही असा
 प्रयत्न करणारा ज्ञानी. जो हें न जाणतां जन्म घेईन म्हणून म्हणतो
 त्यास काय म्हणावें ?

गी. अ. १६ श्लो. २ मध्ये दैवी संपत्तीचे गुण सांगतांना. 'ःहीः'
 या पदावर ज्ञानेश्वरमहाराज पुढीलप्रमाणें लिहितात —

आतां पराजयें राजा । जैसा कदर्थिजे लाजा ।
 कां मानिया निस्तेजा । निकृष्टास्तव ॥
 नाना चांडाळ मंदिराशीं । अवचटें आलिया संन्यासी ।
 मग लाज होय जैसी । उत्तमा तया ॥
 क्षत्रियां रणीं पळोनि जाणें । तें कोण साहे लाजिरवाणें ।
 कां वैधव्यें पाचारणें । महासतियेतें ॥
 रूपसा उदयलें कुष्ट । संभावितां कुटीचें बोट ।
 तया लाजा प्राणसंकट । होय जैसें ॥
 तैसें औटहातपणें । जें शव होऊनि जिणें ।
 उपजों उपजों मरणें । नावानावा ॥
 तियें गर्भभेदमुसें । रक्तमूत्ररसें ।
 वोंतीव होऊनि असे । तें लाजिरवाणें ॥
 हें बहु असो देहपणें । नामरूपासि येणें ।
 नाहीं गा लाजिरवाणें । तयाहूनि ॥
 ऐसैसिया अवकळा । घेपें शरीराचा कांटाळा ।
 ते लाज पै निर्मळा । निसुगा गोड ॥

ज्ञानेश्वरी, अ. १६ ओ. १७५-१८२

तात्पर्य, शहाणे लोक आपण जन्मास येणारच नाहीं अशी प्रतिज्ञा करतात व तुकारामबोवा याच्या उलट प्रतिज्ञा करतात—

‘घेईन मी जन्म ।’

शिवाय जन्म घेण्याकरितां प्रतिज्ञा कशाकरतां करावयास पाहिजे ?
 याचें सार असें आहे कीं, नित्य, शुद्ध असा जो आत्मा त्यानें
 ‘विटाळाचें आळें’ असें शरीर होऊन राहणें यांत त्याचा कमीपणा

आहे. त्यास ही लज्जा वाटणारी गोष्ट आहे. पण लाज कोणाला ? संभावितांना. कोडग्याला काय ? नेहमीं तुरुंगांतच वास्तव्य ज्याचें त्याची एकाशी बोलाचाली झाली. त्या वेळीं तो तुरुंगांतच घर असणारा मनुष्य म्हणाला, 'अहो, मला काय सांगतां ? मी बारा वेळां तुरुंगांत जाऊन आलों. पण एकदांही कोणाचें फट् म्हणून घेतलें नाहीं.' तात्पर्य, निर्मळाना लाज वाटते, निसुगे, कोडगे त्यांना नाहीं. प्रश्न असा उत्पन्न होतो कीं, तुकारामबोवा निर्मळ का कोडगे ?

शहाणीं माणसें उलट प्रतिज्ञा करतात—

भवस्वर्गा उबगले । मुमुक्षु योगज्ञानां वळघले ।
पुढतीं नयों इया निघाले । पैजा जेश्ठ ॥

शा. अ. १५-२७७

भगवान् म्हणतात—

‘ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । ’

गीता २-२७

जन्ममृत्यु अपरिहार्य गोष्ट आहे.

‘ उपजे ते नाशे । नाशिले पुनरपि दिसे ।
हें घटिकायंत्र जैसें । परिभ्रमे गा ॥

शा. २-१५९

जसें जन्म घेण्यांत पुरुषार्थ नाहीं तर तो नादनाट करण्यांत पुरुषार्थ आहे, त्याचप्रमाणें जन्म घेण्याकरितां प्रतिज्ञा करावयास नको. तो प्राप्त होणारच. सहजच जन्म येतो.

शिवाय ज्याला मोक्ष प्राप्त झाला त्याच्या ठिकाणीं इच्छा कशा संभवणार ? संभवतच नाहींत.

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेत् न स तत्त्ववित् ॥

‘ म्हणोनि ज्ञानिया पुरुखा । कृत्य करूं सरले देखा ।

ऐसा अनाथाचा सखा । बोलिला तो ॥ ’

हे जे प्रश्न उत्पन्न होतात त्या सर्व प्रश्नांना आतां उत्तरे देऊं.

जन्म घेण्यांत कमीपणा आहे अशी प्रतिज्ञा करण्यांत पुरुषार्थ काय अशी पहिली शंका. तिचे थोडक्यांत उत्तर असे आहे कीं, तुकाराममहाराज जन्म घेणार म्हणतात, पण ते नुसते जन्म घेईन असे म्हणत नाहीत. तर

‘ तुझी चरण सेवा साधावया ’ ।

तुझी चरणसेवा ज्या जन्मांत घडेल तोच जन्म मी घेईन अशी प्रतिज्ञा करतात. असा जन्म म्हणजे मनुष्यजन्म. कारण तेच म्हणतात—

‘ येचि जन्मीं घडे देवाचे भजन ।

आणिक हें ज्ञान नाही कोठें ॥ ’

× × ×

‘ पशु काय पाप पुण्य जाणती । ’.....

× × ×

नरदेह निधान लागले हातीं । उत्तम सार उत्तम गति ।

होईन देवचि म्हणती ते होती । तरि कां चित्तीं न धरावें ॥ १ ॥

या जन्मांत भगवद्भक्ति शक्य आहे, पण इतर जन्म घेणें जसे सोपें आहे,

तुका म्हणे घुबडा ऐसीं । जन्में सरिसी सूकराची ॥ १ ॥

तसें मनुष्यजन्म घेणें सोपें नाही. तो मिळणें दुर्लभ आहे.

१ ‘ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहु संभवान्ते । ’

भा. स्कं. ११ अ. ९

२ ‘ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभम् ’

भागवत

३ ' नरदेह दुर्लभ जाणा '

ए. अ.

खुद्द तुकोबा सांगतात,

बहुतां जन्मां अंती । जोडी लाधली हे हातीं ॥ १ ॥

× × ×

' लाधलों हा देह काकतालिन्याये ।

न घडे उपार्ये घडो आले ॥ '

मनुष्यजन्म मिळणें दुर्लभ आहे, कारण ज्या वेळेला पापपुण्य समान होतें त्या वेळेलाच तो मिळतो.

नाथमहाराज म्हणतात—

' सुकृत दुष्कृत समानसमीं । तैं पाविजे कर्मभूमि ।

तेचि जैं पडे विषमीं । तैं स्वर्गगामी कां नरक ॥

ए. भा. अ. २-२१७

पापपुण्याचा कोण हिशोब ठेवतो? तेव्हां पापपुण्य समान होणें कठिणच असल्यानें मनुष्यजन्म मिळणें दुर्लभ आहे व म्हणून अशी प्रतिज्ञा करण्यांत पुरुषार्थ आहे. दुर्लभ जन्म घेईन हें म्हणण्यांतच प्रतिज्ञेला सार्थता आहे.

शंका दुसरी. तिचें उत्तर असें आहे कीं, जन्मांत प्राप्त, दुःख आहे हें खरें पण,

' पालखीं बैसतां मारगाची चिंता ।

नाहीं उसंतिता कोसपेणी ॥ '

मार्गानें जाण्याचें दुःख त्याला नाही कीं, जो पालखींत बसून चालला आहे. तसें जन्ममरणाचें दुःख आम्हांला नाही.

कारण

' गर्भवासीं दुःख नाहीं येतां जातां ।

हृदयीं असतां नाम तुझे ॥ '

दुःख त्याला भोगावे लागते की, ज्याची चित्तवृत्ति देहाला चिकटली आहे.

‘ येव्हवीं तरी सहजे । सुखदुःख तैचि सेविजे ।
देहजळीं होईजे । मासोळी जै ॥ ’

ज्ञानेश्वरी

शरिराशी ज्याचे तादात्म्य असेल त्याला दुःख होईल, त्याच्याच चित्तावर सुखदुःखाची संवेदना होईल. ज्याची चित्तवृत्ति नामस्मरणांत रंगली त्याचे देहात्म्यच सुटते. मग त्याला दुःख कोठून असणार. म्हणून तुकाराममहाराज प्रतिज्ञा करतात—‘ घेईन मी जन्म...’ दुसऱ्या ठिकाणी ते म्हणतात—

‘ तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हांसी ॥ ’

× × ×
‘ घेईन जन्मांतरे । हेंचि करावया खरे । ’

शेवटची शंका. मोक्ष प्राप्त झाला की इच्छाच उरत नाही. त्याचे उत्तर असे आहे की, इतर इच्छा उरत नाही. पण भगवंताचे सुख भोगावे ही इच्छा राहतेच. कारण श्रीहरीचे स्वरूपच असे आहे.

‘ आत्मारामश्च मुनयो निर्ग्रंथा ह्युरुक्रमे ।

कुर्वन्ति अहैतुकीं भक्तिं इत्थंभूतगुणो हरिः । ’

तुकारामबोवा तर म्हणतात, भगवंताच्या खऱ्या भक्तीचा आरंभ मुळीं ब्रह्मानुभावापासून होतो.

‘ पावावया उपासना । ब्रह्मस्थानीं प्रस्थान ।

ब्रह्मज्ञानाच्या योगाने ज्याचे अंतःकरण निष्काम झालेले आहे त्याच्याकडून खरी भक्ति होते. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, ही ज्ञानोत्तर-भक्ति अशी आहे—

‘ तृप्ती भुकेली काय करूं माये ।

जीवनीं जीवन कैसें तान्हेजत आहे ।

मन धालें परी न धाये ।

पुढत पुढतीं राजा विठ्ठलुचि पाहे ॥ ’

× × ×

‘ तद्प्राप्य तदेवावलोकयति तदेव शृणोति तदेव चिन्तयति ॥ ’

नारदभक्तिसूत्र

‘ वर्षाकाळीं सरिता । चढों लागे पंडुसुता ।

तैसी नीचनवी भजतां । श्रद्धा दिसे ॥ ’

तात्पर्य, या उत्कट प्रेमानें (प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणें अतृप्ति हें प्रेमाचें लक्षणच आहे.) आपल्याला पुनः भक्ति करतां यावी म्हणून तुकाराम-महाराज प्रतिज्ञा करतात—

‘ घेईन मी जन्म याजसाठीं देवा ।

तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥

या सेवेचें फळच असें आहे कीं, सेवा करणारा देहभान विसरतो. एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ॥

हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्माद्वन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥

ए. भा. २-४०

हरिनामगुणकीर्तनकीर्ती । अखंड आवडे जागृतीं ।

स्वप्नींही तेचि स्थिती । दृढ हरिभक्ती ठसावे ॥

ऐशियापरी भक्तियुक्त । दृढतर जाहलें ज्याचें व्रत ।

तंव तंव होय आर्द्रचित्त । प्रेम अद्भुत हरिनामकीर्तीं ॥

ए. भा., अ. २ ओ. ५५०-५५१

जो मोलें मदिरा खाये । तो मदिरानंदें नाचे गाये ।

जेणें ब्रह्मानंद सेविला आहे । तो केवीं राहे आवरला ॥

ए. भा. अ. २ ओ. २७१

तुकाराममहाराज असेच म्हणतात—

आनंदें निर्भर असो भलते ठार्यो ।

सुखदुःखा नाहीं चाड आम्हां ॥ ३ ॥

शेवटच्या कडव्यांत ते म्हणतात, मोक्षाकरतां प्रयत्न करणें ह्याची आम्हांला गरज नाहीं. तो अनुभव मी घेऊन बसलों येवढेंच नव्हे तर इतरांना तो देण्याची माझी शक्ति आहे.

मोक्ष आम्हां घरीं कामारी हे दासी ।

होय सांगो ऐसीं तुका म्हणे ॥

मागणें तें एक तुजप्रति आहे-:: ११ ::

अभंग

मागणें तें एक तुजप्रति आहे ।

देशी तरी पाहे पांडुरंगा ॥ १ ॥

या संतांसी निरवी हेंचि मज देई ।

आणिक दुजे कांहीं न मगे तुज ॥ २ ॥

तुका म्हणे आतां उदार तूं होई ।

मज ठेवीं पार्यां संतांचिया ॥ ३ ॥

तुकाराममहाराज या अभंगांत भगवंताजवळ मागणें मागतात. हें जें त्यांनीं मागणें मागितलें त्याचें वारकऱ्यांच्या दृष्टीनें फार महत्त्व आहे. म्हणून हा अभंग प्रत्येक भजन-कीर्तनाच्या शेवटीं आरती झाल्यावर म्हणण्यांत येतो व तें योग्य आहे. कारण, जो भजन-कीर्तन करील त्यालाच मागण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. आर्धी सेवा मग मेवा. अथवा,

चाकरीवांचून । खाणें अनुचित वेतन ॥

तुकाराममहाराज ही नीति जाणत होते व त्यांनीं देवाची सेवाही पुष्कळ केली. पण आपली सेवा जशी व जितकी व्हावयास पाहिजे तितकी झाली नाही असें त्यांना वाटत असावें, व म्हणून ते देवाजवळ या अभंगांत हक्कांनें मागतांना दिसत नाहींत. या अभंगाच्या प्रथम कडव्याच्या उत्तरार्धांत ते म्हणतात—

देशी तरी पाहे पांडुरंगा ॥

तुझ्याजवळ एक मागणें म्हणजे विनंति आहे. देशील तर पहा.

या मागण्याच्या अभंगाशी पुढील मागण्याचे अभंग तोलून पहावेत म्हणजे वर जें म्हटलें आहे त्याची सत्यता पटेल.

हेंचि दान दे गा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥

अहो देवा 'हेंच द्या.' याचा अर्थ इतर दिलेंत तर घेणार नाही.

अथवा

म्हणसी कांहीं मागा । हेंचि दे गा पांडुरंगा ॥

तुझा आग्रह आहे कांहीं मागा म्हणून मागतों. ये-हवीं मी निरिच्छ आहे. तुम्ही मोठे. तुमचा शब्द फार वेळां खाली पडूं देणें बरें नव्हे. तर म्हणतों 'हेंच द्या.'

प्रस्तुतच्या संकीर्तनाचा जो अभंग आहे तो या दोन वर दिलेल्या अभंगांच्या भूमिकांपेक्षां वेगळ्या भूमिकेवरचा आहे हें वरील स्पष्टतेनंतर वेगळें सांगण्याचें कारण नाही.

आपण देवाजवळ काय मागतों तें तुकाराममहाराज देवाला दुसऱ्या कडव्यांत सांगतात—

या संतांसी निरवी हेंचि मज देई ।

आणिक दुजे कांहीं न मगे तुज ॥ २ ॥

हे देवा, मला या संतांच्या स्वाधीन करा. निरवी म्हणजे स्वाधीन कर. यापेक्षां दुसरें कांहीं मागत नाही.

मी हें तुम्हांलाच मागतों; कारण ही गोष्ट दुसरें कोणी करूं शकत नाही. जर तुम्ही मला या संतांच्या स्वाधीन केलेंत तर तुमच्या मागची व माझ्या मागचीही कटकट दूर होईल.

तुम्ही आम्ही पिडो जेणें । दोन्ही वारती एकानें ।

जर तुम्ही असें केलेंत, तर माझेंही काम होईल व तुम्हांलाही कांहीं त्रास होणार नाही. मी तुम्हांला एवढी तसदी देतो की, हें माझें मागणें देण्यापुरतें तुम्ही उदार व्हा. असें ते शेवटच्या कडव्यांत म्हणतात.

तुका म्हणे आतां उदार तूं होई ।

मज ठेवीं पार्यो संतांचिया ॥ ३ ॥

तुकाराममहाराजांना देवाचें उदारत्व माहीत होतें, पण आपला मागण्याचा अधिकार नाही असे त्यांना वाटत होतें, म्हणून ते देवाला विनंति करतात, 'तुम्ही जास्त कांहीं देऊं नका, एवढें द्या म्हणजे झालें.'

येथें लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे कीं, तुकोबा 'मज ठेवी पार्यी संतांचिया।' असें मागणें मागतात. 'मज चसवी गार्दी संतांचिया' असें म्हणत नाहीत. कारण, संताला गादीच नसते. बापाच्या नांवाची इस्टेट मुलाच्या नांवावर चढूं शकते, पण असें संतांच्या बाबतीत थोडेंच आहे? तुकोबाच म्हणतात—

‘संतांचे ते आप्त नव्हती संत ।’

म्हणून तुकाराममहाराज संतांच्या पायाची सेवा घडावी ही इच्छा मनांत बाळगून देवाजवळ ती पूर्ण करण्याकरितां मागणें मागतात कीं, संतांच्या पायाजवळ मला ठेवा.

या सगळ्या अभंगाचें थोडक्यांत तात्पर्य असें आहे कीं, तुकाराम-महाराज देवाजवळ संतसमागम मागतात. एवढें संतसमागमाचें काय माहात्म्य आहे हें कळण्याकरितां मनुष्यानें तुकाराममहाराजांचा गाथा अवश्य वाचावा.

तुकाराममहाराजांच्या ठिकाणीं सत्समागमासंबंधीं अतिशय प्रेम होतें. ते देवाजवळ वेळोवेळां सत्समागमाची मागणी करतांना आढळून येतात.

‘अखंड जया तुझी प्रीति । मज दे तयाची संगति ।

मग मी कमळापति । तुज बा नाणी कांटाळा ॥ १ ॥

पडोनि राहीन तये ठार्यीं । उगाच संतांचिये पार्यीं ।

न मागे न करी कांहीं । तुझी आण गा विठोबा ॥ २ ॥

तुकाराममहाराज म्हणतात कीं, आषाढी-कार्तिकीच्या वेळींच देवाविषयी जी प्रीति निर्माण होते तसली हिवाळी-पावसाळी प्रीति काय उपयोगाची! तुमच्या-आमच्यासारख्या सामान्य माणसाची देवा-

वरची प्रीति अशीच भरती—ओहोटी असणारी असते. आमची देवावर जी प्रीति असते ती देवाकरतां नव्हेच. आपल्या मनासारखी एखादी गोष्ट झाली तरच आम्ही देवावर प्रीति करण्याचा आव आणतो. मुलगा झाला तर करा सत्यनारायण ! नाही झाला तर नाही. हें कां देवावर प्रेम म्हणावें ? तात्पर्य, आपण कारणपरत्वे भगवंताविषयी मनामध्ये प्रीति बाळगुतो.

तुकाराममहाराज देवाजवळ त्यांची संगति मागतात कीं, ज्यांच्यांत देवाविषयी अखंड प्रेम आहे, ज्यांच्या चित्तांत देव सदा वसत आहे.

देव वसे चित्तीं । त्यांची घडावी संगती ॥

ज्यांच्या चित्तामध्ये अखंड परमात्मा रहातो त्यांची संगति घ्या. पण ती दोन घटका, चार घटका नव्हे तर अखंड घा अशी त्यांची मागणी आहे.

‘ हरिजनासर्वे भेटी । न हो अंगसंग तुटी ॥ ’

आणखी एके ठिकाणी म्हणतात,

‘ कोणा पुण्ये त्यांचा होईन सेवक ।

जिहीं द्वंद्वादिक दुराविलें ॥ १ ॥

ऐसें वर्म मज दावी नारायणा ।

अंतरींच्या खुणा प्रकटोनि ॥ २ ॥ ’

तुकारामबोवांच्या या मागण्याचा विचार करणे अवश्य आहे. कारण ते कांहीं आपल्यासारखे सदा हातपसरे नव्हेत. आपण चांगल्या गोष्टी-साठीं हात पसरूं यांत काय नवल ! पण आपल्यांत असे कांहीं असतात कीं, जे निकृष्ट, त्याज्य अशा निषिद्ध कामनेच्या पूर्तीसाठींही देवाला नवस करतात. देव म्हणतात, माझ्याकडे पुष्कळ येतात, पण ‘ आपुलाल्या हिताचेनि लोभें । ’

तुकारामबोवांना तर कांहीं मागण्याचाच तिटकारा. ते म्हणतात,

‘ कांहीं मागणें हें आम्हां अनुचित ।
वडिलांची रीत जाणतसों ॥ ’

आम्ही भीकमागे नव्होंत. ते देवाला म्हणतात, देवा, आम्हांला कांहीं मागणें अनुचित आहे. कारण आम्ही वडिलांची रीत जाणतो. येथे तुकारामबोवा कोणाला वडील म्हणत होते हे विचार करण्यासारखे आहे. तुकारामबोवा ज्यांना वडील समजत होते ते कुळांतील आजोबा, पणजोबा नव्हेत. ज्ञानेश्वरमहाराजादि जे संत होऊन गेले त्यांनाच ते स्वरे वडील समजत. हे जे संतमहात्मे होऊन गेले त्यांनी देवाजवळ कांहीं एक मागितलें नाहीं. देव माग, माग म्हणून आग्रह करीत होते, तरीही मागावयाची पंचाईत.

तुका म्हणे जीवभाव देवापारीं ।

ठेवूनियां कांहीं न मागती ॥ १ ॥

तुकाराममहाराज ज्यांना वडील म्हणतात ते प्रल्हादासारखे भगवद्भक्त. प्रल्हादाची कथा अशी आहे की, देव माग असे म्हणत असतांना त्यांनी नको म्हटलें.

प्रल्हादाच्या उद्धारासाठीं भगवंतांना नरसिंह अवतार धारण करावा लागला. प्रल्हादाला जेव्हां हिरण्यकशिपूनें ‘तुझा नारायण या खांबांत आहे का?’ असा प्रश्न केला तेव्हां प्रल्हादानें ‘माझा नारायण सर्वव्यापी आहे. तो खांबांतच काय, पण अणुरेणूंत व्याप्त आहे’ असे उत्तर दिलें. हिरण्यकशिपूनें रागानें खांबाला लाथ मारली. तो खांबांतून नरसिंह अवतरले! तुकारामबोवा म्हणतात,

‘ कोठें न दिसे पाहतां । उडी घाली अवचिता ॥ ’

या जगांत पुष्कळ वस्तु दिसत नाहींत, पण त्या आहेत असें शास्त्रीय प्रयोगानें सिद्ध होतें. जें दिसत नाहीं तें नाहींच असें म्हणणें धाडसाचें आहे. याबद्दल एक दृष्टान्त देण्याजोगा आहे. एका शाळेत एक चलाख विद्यार्थी होता. त्यानें एके दिवशीं फळ्यावर ‘शिक्षक महामूर्ख आहेत’ असें

लिहिलें. शिक्षक वर्गांत शिरतांच त्यांना फळ्यावरील अक्षरें दिसलीं. पण ते थंड प्रकृतीचे होते. त्यांनीं तीं अक्षरें पुसून टाकलीं. तेव्हां जवळच्या पोरानें लिहिणाऱ्याला विचारलें, 'अरे, तूं फळ्यावर लिहून काय उपयोग झाला? अक्षरें तर पुसलीं.' त्यावर तो म्हणाला, 'पुसून टाकलीं पण वाचलीं तर खरें! कारण अक्षरें जरी पुसलीं तरी त्यांचा अर्थ पुसला जात नाहीं.

‘ अक्षरें पुसल्या न पुसे अर्थ जैसा ॥ ’

ज्ञानेश्वरी

अर्थ दिसत नाहीं, पण तो अक्षरांत असतो. तसेंच ईश्वर जरी दिसत नसला तरी तो आहे. म्हणूनच तुकारामबोवा म्हणतात—

‘ कोठें न दिसे पाहतां । उडी घाली अवचिता ॥ ’

नरसिंह प्रगट झाले. त्यांनीं हिरण्यकशिपूला मारलें. त्या वेळचें नरसिंहाचें उग्ररूप पाहून सर्व देव घाबरले. पण प्रल्हादाला कसली भीति! वाघिणीच्या पिलाला तिची कसली भीति! वाघीण कितीही रागावली तरी तिचें पिलूं तिच्या अंगावर खेळतें. त्याचप्रमाणें नरसिंहाचें तें अक्राळविक्राळ स्वरूप पाहून प्रल्हादाला त्याची कसलीच भीति वाटली नाहीं. उलट भगवंताला पाहून त्याला आनंद झाला. त्यानें भगवंताची स्तुति केली.

‘ नाम प्रन्हाद उच्चारी । तथा सोडवी नरहरी ।

उचलून घेतला कडियेवरी । भक्तसुखें निवाला ॥ ’

ज्ञा. अ.

नरसिंह प्रल्हादाचें प्रेम पाहून अत्यंत संतुष्ट झाले व प्रल्हादाला म्हणूं लागले,

‘ प्रन्हाद भद्रभद्रं ते प्रीतोऽहं ते सुरोत्तम ।

वरं वृणीष्वामिमत्तं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ’

प्रल्हादाला ते 'वर माग' म्हणून आग्रह करूं लागले. भगवंतांनीं

जेव्हां प्रल्हादाला मागण्याचा अति आग्रह केला तेव्हां प्रल्हाद म्हणाले, 'देवा, आशेने भजन करणे हे वाण्याच्या धंद्यासारखे आहे. मला कांहीं नको.' नाही तर आमच्यासारखे पुष्कळ की, देवापुढे सडकी सुपारी ठेवतात व मागतात काय तर,

‘ अस्माकं सकलकुटुंबानां इह जन्मनि जन्मान्तरेषु’

बरे व्हावे. आम्ही थोडीफार सेवा केली की मागायला तयार. आमची सेवा थोडी व मागणे फार.

सेवा निष्कामभावाने केली तर तिचे महत्त्व. नाही तर तो वाण्याचा धंदा होईल. तात्पर्य, तुकोबा हे जे प्रल्हादासारखे, ज्ञानोबांच्यासारखे पूर्वीचे साधु, वडील त्यांच्याकडे पाहून म्हणतात,

‘ कांहीं मागणे हे आम्हां अनुचित ।

वडिलांची रीत जाणतसों ॥ ’

अशा वाण्याचे तुकाराममहाराज असतांना ते या अभंगांत म्हणतात—

‘ मागणे तें एक तुजप्रति आहे ।

देशी तरी पाहे पांडुरंगा ॥ ’

येथे भावार्थ संपला. आतां थोडे तपशिलांत शिरूं.

तुकाराममहाराजांनी देवाजवळ मागितले व देवही द्यायला तयार झाले. पण त्यांनी कांहीं धनदौलत, इस्टेट, शेत, राज्य मागितले नाही. ते तर संतसमागम द्या एवढेच मागतात. येथे दोन प्रश्न उत्पन्न होतात. एक, इतका का संतसमागम महत्त्वाचा आहे? दुसरा, असेल महत्त्वाचा पण इतका का तो दुर्मिळ आहे की, त्याकरतां न मागणे हा ज्यांचा बाणा त्यांनीही तो मोडावा आणि मागावे?

आपण प्रथम संतसमागम दुर्मिळ आहे की काय या दुसऱ्या प्रश्नाचा विचार करूं. आपण संतसमागम करूं म्हटले तरी तो मिळत नाही.

‘ म्हणविती ऐसे ऐकतो संत ।

न देखिजे होत डोळा कोणी ॥ ’

या जगांत स्वतःला संत म्हणवून घेणारे पुष्कळ ; पण कसोटीचा प्रसंग आला म्हणजे त्यांचें संतपण टिकतांना दिसत नाहीं. संतांचीं अंतर् व बाह्य अशीं दोन प्रकारचीं लक्षणें आहेत. संत म्हणविल्यानें अथवा संतांचीं बाह्य लक्षणें धारण केल्यानें संतपणा येत नाहीं.

‘ वाघाचा कलभूत दिसे वाघा ऐसा ।

परि नाहीं दशा साच अंगीं ॥ ’

तसें तर संत आडनांव असतें. पण त्याचा काय उपयोग ! आडनांव वाघमारे आणि मितात मांजराला !

‘ येथें नाहीं वेष सरते आडनांव ।

निवडे घाव डाव व्हावा अंगीं ॥ ’

आडनांवाचें संत पुष्कळ, पण संतपणा कांहीं वेगळाच असतो. आतां महाराष्ट्रांत दुष्काळ आहे. पाण्याविना लोकांचे हाल होत आहेत. प्रत्येक खेड्यांपाड्यांत काय अन् शहरांत काय, शेंकडों गंगाबाई, यमुनाबाई, सरस्वतीबाई या नांवांच्या बाया आहेत. पण काय उपयोग त्यांचा ! घागर घेऊन दोन दोन, चार चार मैल पाण्याला त्याच जातात !

पुष्कळ लोक जाडे जाडे ग्रंथ वाचतात, व्याख्यानें देतात. पण संतपणा नुसत्या वाचनानें अथवा व्याख्यानानें येत नाहीं. शब्दपरिचय व अर्थपरिचय याबरोबर अर्थरूपता ज्यानें साधली तोच संत होऊं शकतो. जो बोलतो त्याला अर्थ समजतोच असें नाहीं. एक मूर्ख मनुष्य होता. तो होता राघूचा शौकी. तो बाजारांत चालला असतां त्याला लोकांची गर्दी दिसली. तो तेथें जाऊन पाहातो तों त्याला एक राघूवाला दिसला. तो राघू विक्रीत होता. त्यानें जो राघू हातावर धरला होता तो विचारलेल्या प्रश्नांना ‘ यांत काय संशय ! ’ असें योग्य उत्तर देई. प्रश्न विचारण्यांतील वर्म या मनुष्याला न कळल्यामुळे त्याला फारच नवल वाटलें व त्यानें असा बोलका राघू विकत घेण्याचें ठरविलें. त्यानें त्या राघूताल्यास त्या राघूची किंमत विचारली. वस्तूची किंमत गिऱ्हाईक

ज्या योग्यतेचें असेल त्यावर अवलंबून असते हें त्या हुशार राघूवाल्यास माहीत होतें. त्यानें ग्राहक लागतें हें पाहून हो नाहीं करतां करतां १०० रु. ला तो राघू त्यास विकला. असा बोलका राघू घेऊन तो घरीं आला व त्या राघूच्या हुशारीचें प्रदर्शन करूं लागला. पण एक त्याचा हुशार मित्र होता. तो म्हणाला, 'आतांपर्यंत तूं या राघूस प्रश्न विचारांत होतास व राघूही नेमकीं उत्तरे देत होता. मी राघूस प्रश्न विचारूं काय? त्या मनुष्यानें म्हटलें, 'अहो खुशाल विचारा! उगीच १०० रु. मोजले नाहींत!' त्याच्या मित्रानें राघूला विचारलें, 'काय राघोबा, ज्या मालकानें तुला १०० रु. देऊन खरेदी केलें तो मूर्ख आहे कीं नाहीं?' राघू उत्तरला, 'यांत काय संशय?' पढविलें तैसें पढों जाणें पुसा । परि नाहीं दशा साच अंगी ॥

याचप्रमाणें कांहीं शब्दपंडित आपल्या शब्दपांडित्यानें ब्रह्मार्चें झाड उभें करतात. पण त्यांना ब्रह्म मुळींच माहीत नसतें.

‘कैसे निरुपिती शब्दब्रह्म । आइकोनि सात्त्विका येतसे प्रेम । परि निजहृदयींचा भ्रम । निरसे ते वर्म नेणतीच ॥’

ए. भागवत

खरे संत मिळण्यास मात्र फार दुर्लभ असतात. भोंदू संत मिळण्यास फार सुलभ. कै. बंकटस्वामी ढोंगी साधु व लबाड शिष्य यांना एक उपमा देत असत. 'खवट खोबरे अन् खट्याळ गिऱ्हाईक.' असे संत पुष्कळ आहेत. ते आपल्या शिष्यांचा काय ताप दूर करणार? शिष्याचें वित्त हरण करणारे पुष्कळ गुरु आहेत, पण त्यांच्या चित्ताला होणारा ताप दूर करणारे थोडे आहेत. हे संत म्हणविणारे शिष्यांचा पैसा लुबाडतात व स्वतः गबर होतात. त्यांच्या नादीं लागणारे शिष्यही त्यांच्याच कोटींतले ! बी. ए., एम्. ए., डॉक्टर, वकील झाले म्हणून परमार्थ कळतो असें भारीच आहे? खरे सांगायचें म्हणजे पुष्कळ लोक भोग भोगण्याकरितां अशा गुरुच्या पाठीमार्गे लागतात व आपल्या पैशाची व अब्रूची उधळपट्टी करतात. कांहीं शिष्य गुरुवरही ताण करतात. असाच एक शिष्य होता. गुरुचा खरा चेला.

त्याच्या गांवांत गुरू आले कीं याचें जेवण बाहेर गुरूचरोबरच. ४-५ वर्षे सतत असें झालें. बाकीच्या शिष्यांच्या ही गोष्ट लक्षांत आली. त्यांनीं एक साल गुरूचा मुक्काम त्याच्याच घरीं ठेवला. त्याला मोठी पंचाईत पडली. पण तो होता गुरूलाही मुंडणारा शिष्य ! त्यानें पक्कानाचें जेवण केलें. सर्व मंडळी खुष झाली. जातां जातां सर्व जण त्याची स्तुति करूं लागले. गुरूही त्याच्यावर प्रसन्न झाले. तो म्हणाला, ' हा सर्व गुरूमहाराजांच्या पायाचा प्रसाद आहे. मी बापडा काय करूं शकणार ? ' हें ऐकून तर गुरू फारच खुष झाले. शिष्यमंडळी घरोघरी गेली. गुरूला जेव्हां स्टेशनवर पोचविण्याची पाळी आली तेव्हां सर्व गृह्य प्रगट झालें. त्या बाबानें गुरूच्या चांदीच्या खडावा विकल्या होत्या व विकून आलेल्या पैशानें हा सर्व थाट केला होता. असे गुरू अन् असे शिष्य असले म्हणजे लुटालुटीच सुरू होते. शांति, समाधान बाजूलाच राहातें. गुरूच जर लोभी, कामी, भोगी तर ते शिष्यांचा काय लोभ दूर करणार ?

खरा संत हा अंतर्लक्षणांनीं होतो व तीं अंगीं बाणर्णे फारच कठिण आहे म्हणून संत दुर्मिळ. संत तो कीं, जो असत् म्हणजे खोटी, अशाश्वत, नाश पावणारी उपाधि तिचें तादात्म्य सोडून संत म्हणजे शाश्वत अथवा स्वरूप असणारा जो आत्मा त्याच्याशीं समरस झाला. तात्पर्य, शुद्ध आत्मज्ञान ज्याच्यांत आहे तो संत. तुकारामबोवा एके प्रसंगीं स्वतःचा अनुभव देऊन या बोधाचें वर्णन करतात—

मी वासुदेव तत्त्वता ।

कळों येईल विचारितां ।

आहे ठाउका सभाग्य संतां ।

नाहीं दुजा आणीक मागता गा ॥ १ ॥

ज्ञानेश्वरमहाराज साधूचें अंतर लक्षण हेंच सांगतात—

‘ आत्मज्ञानें चोखडीं । संत जे माझी रुपडीं ॥ ’

साधूला विमल आत्मज्ञान झालेलें असावें लागतें. केवळ संतांची बाह्य लक्षणें गंध, माळादि धारण करून साधु होत नाहीं. तुकाराम-महाराजांनीं संत कोण नाहींत व कोण आहेत यासंबंधीं एक मोठा अभंग रचलेला आहे.

‘ नव्हती ते संत करितां कवित्व ।
संतांचे ते आप्त नव्हती संत । ’

हा संपूर्ण अभंग पाहण्याजोगा आहे. असत् जो देह त्याचें तादात्म्य सुटून जो सदरूप झाला तो संत. जोपर्यंत देहतादात्म्य आहे तोपर्यंत तो संत होऊंच शकत नाहीं.

‘ तुका म्हणे नाहीं निरसला देह ।
तोवरी हे अवघे सांसारिक ॥ ’

रामदासस्वामींनीं मनाच्या श्लोकांत संताची व्याख्या पुढीलप्रमाणें केली आहे.

‘ करी वृत्ति जो संत तो संत जाणा ॥ ’

तात्पर्य, स्वरे.संतत्व आत्मज्ञानांत आहे. अल्प, संकोचित बोध जाऊन जो तुकोबांच्या भाषेत सांगावयाचें तर ‘ थोर बोधानें ’, या शरीरांत राहूं लागला तो संत.

अशी शुद्ध समजूत का आंत निर्माण झाली कीं त्याबरोबर अविद्येचे असलेले पूर्वीचे कामादि परिणाम नाहींसे होऊन त्यांची जागा ज्ञानगुणांनीं घेतली जाते. त्यांचेही वर्णन गीतेंत व भागवतांत ठिकठिकाणीं भगवंतांनीं केले आहे. त्यांतील एकदोन महत्त्वाचे श्लोक देतो.

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ।

अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यंग्निरेणुभिः ॥

भा. स्कं. ११ अ. १४ श्लो. १६

ज्ञान बदललें कीं जो बदल होतो त्याचें ठळक लक्षण म्हणजे त्या पुरुषास तृप्ति प्राप्त होते व त्या योगें त्याची आशा साफ छुंटते. तो निराश होतो.

समर्थानींही वृत्ति संत करतो तो संत असें सांगून पुढें लगेच म्हटलें आहे,

दुराशागुणें जो नव्हे दैन्यवाणा ॥

नाथमहाराज म्हणतात, ज्ञान हें साधूचे डोळे व निरपेक्षता हें नाक होय. ज्ञान नाही तर आंधळा.

श्रुतिस्मृति हे दोनी डोळे । येणेवीण जे आंधळे ॥

व तसेंच ते म्हणतात—

परमार्थी मुख्य बीक । निरपेक्षता हे नाक ।

तेणेवीण ते निर्नासिक ।

निरपेक्षता नसेल तर साधु, पण नकटा.

आपल्या मुलास मुलगी करावयाची असेल तर मुलाचा बाप मुलीच्या लक्षणांत मुख्य ज्या दोन गोष्टी पाहतो त्याविषयी आपल्यामध्ये एक म्हण आहे, 'काळीसांवळी चालेल, पण नाकी डोळीं नीट असावी'. तसेंच गुरूच्या लक्षणांत ज्ञान व निरपेक्षता हे डोळे व नाक म्हणजे मुख्य गुण आहेत. एक निरपेक्षता का प्राप्त झाली कीं इतर लक्षणें आलीच.

असो पंचलक्षण कथा । एक 'निरपेक्षता' आल्या हातां ॥

पायां लागे सायुज्यता । पूर्णब्रह्मता ठसावे ॥

निरपेक्षाचें निश्चळ मन । निरपेक्ष तो निर्वैर जाण ।

निरपेक्ष तो शांत संपूर्ण । निरपेक्षाची जाण सेवा मी करीं ॥

एकनाथी भागवत. अ. १४-१८१-८२

तात्पर्य, संतांची प्रमुख अंतर्लक्षणं म्हणजे ज्ञान व निरपेक्षता यांनी युक्त तो संत.

पण ही लक्षणं अंगी येणं हें फार दुर्लभ आहे. ज्ञान किती दुर्लभ आहे हें भगवंतांनीच गीतेत ' बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ' या अ. ७ श्लोक १९ मध्ये सांगितलें आहे. तसेंच ' निरपेक्षता ' अंगी बाणणे किती कठिण आहे हें एकनाथांनी निरपेक्षतेचें भागवत अ. १४ श्लोक १६ जो वर दिला आहे त्यांतील ' निरपेक्ष ' या पदाचें व्याख्यान करून सांगितलें आहे. ते म्हणतात—

“ अनन्य करितां माझे भजन । माझ्या स्वरूपीं झगटलें मन । सकळ वासना गेल्या विरोन । वृत्तिशून्य अवस्था ॥ आटाटीवीण न प्रार्थितां । अयाचित अर्थ प्राप्त होतां । तोही हातीं घेवों जातां । निरपेक्षता बुडाली ॥ अर्थ देखोनि जो लविन्नला । तो जाण लोभें वोणवा केला । तोही उपेक्षूनि जो निघाला । तो म्यां वंदिला सर्वस्वें ॥ मार्गी अर्थ पडला असतां । कोणी नाहीं माझा म्हणतां । तोही स्वयें हातीं घेतां । निरपेक्षता बुडाली ॥ वृत्तिशून्य जे अवस्था । ती नांव जाण निरपेक्षता ॥.....

ही साधूची निरपेक्षता. ही काय वाटेवर पडली आहे ? ही फार दुर्मिळ.

तात्पर्य, प्रचीतीचें ज्ञान व निरपेक्षतादि गुण या दोन्ही गोष्टी दुर्मिळ असल्याने व त्याविना संतत्व येतच नसल्याने संत हे दुर्मिळांतले दुर्मिळ आहेत.

जनकराजांनी म्हटलें आहे —

‘ दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः ।

तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ ’

हा नरदेह मिळण्यास फार दुर्लभ आहे. आपल्याला तो सहज मिळालेला असल्यामुळे तो दुर्लभ आहे असे वाटत नाही. जितकी वस्तु जवळ तितकें त्याचें मूल्य कमी असा भानसशास्त्राचा सिद्धांत आहे. पण नाथमहाराज एका अभंगांत म्हणतात—

‘ नरदेह दुर्लभु जाणा । शतवर्षांची गणना ।

त्यामध्ये दुःखयातना । तुम्ही आठवा मधुसूदना ॥ ’

या जगतांत तीन गोष्टी अत्यंत दुर्लभ आहेत.

‘ दुर्लभं त्रयमेवैतत् देवानुग्रहहेतुकम् ।

मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥ ’

मनुष्यजन्म मिळणें, मुमुक्षुता अंर्गी बाणणें व शेवटीं सत्समागम घडणें या तीन गोष्टी फार दुर्मिळ आहेत. या तीनही गोष्टींतून साधूची गांठ पडणें किती दुर्लभ आहे हें दृष्टान्तानें नाथमहाराज सांगतात—

चंद्रामृत सुखें सेववेल । अस्ता जातां रवि धरवेल ।

बाही हेळा सागर तरवेल । परि त्या साधूची भेटी न होईल ॥

ए. म.

उन्हाळ्यांत ज्या ठिकाणीं ११६°, १२०° उष्णतामान असतें त्या ठिकाणचीं झाडे कशाच्या जिवावर जगतात ? रात्री त्यांना शीतल चंद्रकिरणापासून अमृत मिळतें म्हणून तीं जगतात. पण आतां रेशनिंग आहे, खायला अन्न नाही, दुष्काळांत प्यायला पाणी नसतें, अशा वेळेला जर कोणी मनुष्य रात्री तोंड पसरून चंद्रामृत प्राशन करावयास बसला तर त्याला तें मिळून त्याचें पोट भरेल काय ?

पण, नाथमहाराज म्हणतात, एक वेळ हें शक्य आहे. तसेंच हातांनीं समुद्र तरून जाणें अशक्य आहे. सूर्याच्या गतीला हात वरती करून थांबविणें अशक्य आहे. नाथमहाराज म्हणतात, एक वेळ हें सर्व शक्य आहे ; पण खऱ्या साधूची गांठ पडणें कठिण आहे.

मूलांत आपल्याला त्याला ओळखणेंच कठिण आहे. कारण हीं

मुख्य लक्षणें 'अंतर' लक्षणें आहेत. बाहेर जगव्यवहारांत साधु इतर लोकांसारखाच वागतो. त्यालाही घरदार, बायकामुलें असूं शकतात. नाथमहाराज, तुकोबा यांचा प्रपंच होताच. ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे—

जैसा जनामाजीं खेचरु । असतुचि जना नोहे गोचरु ।
 तैसा शरीरीं परि संसारु । नोळखे तयातें ॥

ज्ञानेश्वरी अ. ५-९९

तुकारामबोवा म्हणतात, साधु ओळखतां येतो; पण केव्हां ?
 आपण साधु झालों म्हणजे,

तुका म्हणे अंगें व्हांवें तें आपण ।
 तरीच महिमान येईल कळों ॥

पण मग उपयोग काय ?

तेव्हां दुर्मिळ जी संतभेट-त्यांची सेवा करण्याचें माग्य याहीपेक्षां दुर्मिळ-ती व्हावी याला सोपा व सरळ एकच उपाय, 'त्यांची भेट करून दे' अशी देवाची प्रार्थना करणें. तो त्यांना खास ओळखतो म्हणूनच ज्ञानोबा, तुकारामबोवादि संत म्हणतात—

संत ते कवण संत ते कवण । जाणवी खूण केशवराज ॥

ज्ञा. अ.

तुकारामबोवाही संत दुर्मिळ आहेत, देवांनीं गांठ घालून दिल्या-शिवाय त्यांची गांठ पडणार नाही हें जाणत होते म्हणून ते म्हणतात—

वर्म तें न पडे ठायीं । पांडुरंगावीण कांहीं ॥

× × ×

बहु अवघड आहे संतभेटी ।

तरी या जगजेठी करुणा केली ॥

म्हणून प्रस्तुतच्या कीर्तनाच्या अभंगांत मागणें मागतात—

मागणें तें एक तुजप्रति आहे
देशी तरी पाहे पांडुरंगा
या संतासी निरंवी हेंचि
आणिक दुजे कांहीं न मगे

आतापर्यंत संतांची गांठ पडणें किती दुर्भिल्ल याचा विचार माहित नसावा. आतां दुसऱ्या प्रश्नाचा म्हणजे सत्समागमाचा लाभ काय तें पाहूं

तुकारामबोवांना संतांच्या पायांजवळ रहाणें यांत फार लाभ वाटत होता. ते म्हणतात, मला जर संतदर्शन झालें तर—

पडोनि राहीन तये ठायीं । उगाच संताचिये पार्यीं ।

न मागे न करी कांहीं । तुझी आण गा विठोबा ॥

मी नुसता पडून राहीन. असा संतांच्या पार्यां पडून राहण्यांत तुकोबा लाभ समजतात असा लाभ तरी कोणता ? तेच सांगतात—

तेथ रामनाम होईल श्रवण । घडेल भोजन उच्छिष्टाचें ॥

तुकाराममहाराज म्हणतात, भगवंताचें नांव कानांवर पडेल. दिसायला हें अगदीं क्षुद्र फळ दिसतें. पण विचार करून पाहिलें तर फार महत्त्वाचें व दुर्लभ असेंच वाटेल. आपले तासच्या तास, नव्हे दिवसच्या दिवस, नव्हे वर्षानुवर्षे कशीं चाललीं आहेत, काय बोलण्यांत व काय ऐकण्यांत चाललीं आहेत याचा मनुष्यानें विचार करावा म्हणजे त्यास पटेल कीं, रामनामाचें श्रवण दुर्लभ आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज हरिपाठांत म्हणतात—

ज्ञानदेव म्हणे नाम हें सुलभ ।

सर्वत्र दुर्लभ विरळा जाणे ॥

पण या संतांच्याजवळ राहिलें कीं ' जें जन्मसहस्रीं वोळगिजे एक वेळ मुखासी यावया ' तें कानांवर सहज पडेल.

कारण—

सहज तथा जना छंद । वाचें गोविंद गोविंद ॥

एकनाथ अभंग

ज्ञानोबारायही म्हणतात—

कृष्णविष्णुहरिगोविंद । या नामाचे निखिल प्रबंध ।

मार्जीं आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती ॥

हा मोठा लाभ आहे. भगवंतांच्या नामाइतकें मनाला समाधान देणारे सोपें साधन नाही.

तुकारामबोवा आपला अनुभव सांगतात—

नाम घेतां मन निवे । जिव्हे अमृतचि स्रवे ।

होताती बरवे । ऐसे शकून लाभाचे

हा संपूर्ण अभंग पहाण्यासारखा आहे.

दुसरा लाभ—

घडेल भोजन उच्छिष्टाचें ॥

त्यांचें उष्टें म्हणजे त्यांच्या मुखांतून येणारी भगवद्विषयक चर्चा मलाः सेवन करावयास मिळेल. हीही ऐकण्यास दुर्मिळ व परिणामी अमोघ व सद्यःफलदायी अशी आहे.

संतमहात्मे हे जरी पूर्ण झालेले असले तरी एकमेकांस भेटले कीं भगवद्विषयक वादविवाद, चर्चा करतातच.

‘ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् । ’

गी. अ. १०-९.

असें देवच म्हणतात. तुकोबाही म्हणतात—

स्वयें सुखाचे झाले अनुभव ।

एक एकीपार्शीं सांगतील भाव ।

अवध्यां अवघा हा कैसा नवलव ।

सर्वसाक्षी तेथेंचि त्यांचा जीव वो ॥ १ ॥

आपआपणांशीं करिती नवल !

परि वादावाद न संडिती बोल ।.....

REFBK-0008072

REFBK-0008072

त्यांच्या मुखांतून वाहणारी ही ज्ञानगंगा याचा एक तुषार जरी अंगावर पडला तरी मनुष्याचें कार्य होईल इतकी पवित्र ही ज्ञानगंगा आहे.

नाथमहाराज म्हणतात—

त्याचें गाणें ऐकतां । सुखरूप होय सज्ञान श्रोता ।

मुमुक्षा होय परमावस्था । जरी तो अवचिता गावो लगे ।

प्रपंचाचें मिथ्यात्व पटवून भगवंतावर निष्ठा व प्रेम उत्पन्न करण्यास याच्यासारखा अमोघ उपाय नाही. नारदांनी आपल्या भक्तिसूत्रात म्हटलें आहे—

महत्संगस्तु दुर्लभोऽगम्योऽमोघश्च ॥

तुकारामबोवा आपले अनुभव सांगतात—

बैसतां संतांचे संगतीं । कळों आले कमळाती

आपुलीं कोणीच नव्हती । निश्चय चित्तीं दृढ झालो ॥१॥

×

×

×

संतदर्शनीं हा लाभ । पद्मनाभ जोडला ॥ १ ॥

तात्पर्य, जीवाच्या मागचें अनिष्ट घालवून त्यास इष्ट भगवत्प्राप्ति करून देणारा संतांचा सहवास आहे हें तुकोबां जाणत होते, पण तो दुर्मिळ आहे व देवाच्या कृपेविना तो प्राप्त होणारा नव्हे हेंही ते जाणत होते. म्हणून देवाची प्रार्थना करतात—

तुका म्हणे आतां उदार तूं होई ।

मज ठेवीं पार्यीं संतांचिया ॥ ३ ॥

मी तेथें त्यांच्या पायांतला जोडा होऊन राहण्यास तयार आहे.

तुका म्हणे त्यांचे पार्यीं पायपोस ।

होऊनियां वास करीन तेथें ॥ १ ॥

महाराष्ट्राचें वैशिष्ट्यपूर्ण मासिक

संपादक :

प्रसाद

प्रा. शं. वा. दांडेकर, एम्. ए.

श्री. स. आ. जोगळेकर, एम्. ए., एल्. एल्. बी.

श्री. यशवंत गोपाळ जोशी

गेलीं सहा वर्षे मराठी वाङ्मयाची नियमित सेवा करणाऱ्या या मासिकाचा सातव्या वर्षाचा पहिला अंक, खास ज्ञानेश्वरी अंक म्हणून ऑगस्ट १५ ला प्रसिद्ध होईल.

- ◆ प्रसादच्या प्रत्येक अंकांत प्रा. सोनोपंत दांडेकर लिहित असतात. प्रत्येक महिन्याला प्रा. दांडेकरांच्या सोज्वळ लेखांनी व इतर सोज्वळ विचारांनी नटलेले हें मासिक प्रत्येक महिन्याला आपले समाधान वाढवील.
- ◆ आपण अद्याप वर्गणीदार नसल्यास आजच व्हा. वार्षिक वर्गणी पोस्टखर्चासुद्धां फक्त ६ रुपये.
- ◆ ज्ञानेश्वरी अंक रजिस्टर पोस्टानें पाहिजे असल्यास आठ आणे जास्त पाठवावे.

अभंगसंकीर्तन (भाग पहिला)

तुकारामाच्या ११ निवडक अभंगांवर

प्रा. सोनोपंत दांडेकरांची रसाळ कीर्तने.

किंमत २ रुपये]

[पोस्टेज ८ आणे

यशवंत गोपाळ जोशी, प्रसाद-प्रकाशन,

६२३/१५ सदाशिव पेठ, पुणे २.